

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

НАУКОВИЙ ВІСНИК

МИКОЛАЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Засновано 2008 р.

№ 1 (45)
червень 2018

Внесено до Переліку фахових видань України
галузі «Історичні науки»
(наказ МОН України від 12.05.2015 р. № 528)

Миколаїв
МНУ імені В. О. Сухомлинського
2018

УДК 930
ББК 63
Н 34

Рекомендовано до друку рішенням наукової ради
Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського
(протокол № 3 від 20.06.2018 р.)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Валерій БУДАК доктор технічних наук, професор, академік НАПН України; голова редакційної колегії;
Микола ШИТЮК доктор історичних наук, професор, головний редактор;
Владислав ПАРХОМЕНКО доктор історичних наук, доцент; відповідальний секретар.

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Ольга БАКОВЕЦЬКА доктор історичних наук, доцент (Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського);
Олександр ГУРЖІЙ доктор історичних наук, професор (Інститут історії України НАН України, м. Київ);
Віктор ДАНИЛЕНКО член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор (Інститут історії України НАН України, м. Київ);
Микола ЗЕРКАЛЬ доктор історичних наук, доцент (Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського);
Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ доктор історичних наук, професор (Інститут історії України НАН України, м. Київ);
Ігор НІКОЛАЄВ доктор історичних наук, доцент (Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського);
Надія РИЖЕВА доктор історичних наук, професор (Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського).

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Олег ГОРДУНОВСЬКИЙ доктор історичних наук, професор (Черкаський інститут банківської справи УБСНБ України);
Валерія ЦУБЕНКО доктор історичних наук, професор (Одеська державна академія будівництва та архітектури).

Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки : збірник наукових праць / за ред. проф. Миколи Шитюка. — № 1 (45), червень 2018. — Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2018. — 150 с.

ISSN 2519-2809

У збірнику наукових праць вміщено статті з актуальних проблем історичної науки, зокрема етнології, історіографії, краєзнавства, вітчизняної та всесвітньої історії. Значна кількість матеріалу присвячена малодослідженим питанням історії України.

Для наукових співробітників, викладачів вищих навчальних закладів, краєзнавців, аспірантів, студентів історичних спеціальностей.

УДК 930
ББК 63

ЗМІСТ

Розділ 1 ЕТНОЛОГІЯ

ЕДГАР БОСАК	Ритуально-обрядова складова релігійних уявлень вікінгів та її роль у повсякденному житті 7
-------------	--

Розділ 2 ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ОЛЬГА БАКОВЕЦЬКА	Політика самодержавства в сфері освіти в другій половині XIX століття: остаточна ліквідація мережі римо-католицьких навчальних закладів в Україні 12
ЛЕСЯ БІЛОВУС	Релігійний аспект як маркер збереження національної ідентичності в україномовній періодиці діаспори США (від 1947 р.) 17
ВОЛОДИМИР ГАМЗА	Громадська діяльність Спири Гулабчева в Україні в кінці XIX століття 25
ВІКТОР ДОКАШЕНКО	Реформа управління та організаційні трансформації політичної системи «відлиги» 32
МИКОЛА ЗЕРКАЛЬ	Складні переплетіння долі: шлях звичайних героїв в усній історії повсякдення (на прикладі життя Софійчука Олександра Олександровича) 43
НІНА МОРОЗ	Формування багатопартійності як чинник розвитку громадянського суспільства України (1989–2004 рр.) 52
МАХІМ МУДРИЙ	The problem of dual citizenship in Ukraine 59

Розділ 3 ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

ЕДГАР БОСАК	Військово-морська практичність та адаптаційність стародавніх римлян (на прикладі Пунічних війн) 64
КИРИЛЛ КАШТАНОВ	Ирак в ближневосточной политике СССР (1958–1961 гг.) 69
IGOR KOZAK	Die geschichte der entwicklung des rechtes in Deutschland 77
ВІТАЛІЙ СОЛОВЙОВ	Румунський фронт у політиці держав Антанти в умовах мирних перемовин Радянської Росії з країнами Четверного союзу (листопад 1917 р. – березень 1918 р.) 80

Розділ 4 ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ОЛЕКСІЙ АЛТУХОВ	Звіти Київського та Одеського біржових комітетів як джерело з історії біржової справи в Україні у останній третині XIX – на початку XX ст. 88
МАКСИМ КИРИЧЕНКО	Славянский племенной союз Северян в античных источниках 95
АЛЬОНА ТОРОПЦЕВА	Вивчення особистості автора як один з етапів критики мемуарних джерел в історичному дослідженні 102

ВІКТОР ФІЛАС	Візуальні джерела з історії Північного Причорномор'я останньої чверті XVIII – середини XIX ст. у зібраннях російського музею та Державного Ермітажу.....	108
--------------	--	-----

Розділ 5

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

ВАЛЕРІЙ ЄРМІЛОВ	Утворення і діяльність організації Червоного Хреста у дорадянському Миколаєві (до 100-річчя з дня заснування Товариства Червоного Хреста України)	114
ІННА КОЖУЛЕНКО	Текстильна творчість тернівських болгар.....	120
МАРІАННА ЛАСІНСЬКА, МАЙЯ ВАРШАВСЬКА	До історії співпраці Миколаївського юридичного ліцею та МНУ імені В. О. Сухомлинського в галузі історико-краєзнавчих та археологічних досліджень Миколаївщини	126
ЯРОСЛАВА МАРТИНЮК	Діяльність органів міського самоврядування на Волині (1919–1939 рр.).....	131
МАКСИМ МУДРИЙ	Зміївка в етнокультурному коді Півдня України	136
ВЛАДИСЛАВ ПАРХОМЕНКО	Березневе повстання 1918 р. у Миколаєві у спогадах сучасників.....	140

РЕЦЕНЗІЇ

НАТАЛІЯ ЩЕБЕТЮК	У витоків Національної академії аграрних наук України	144
-----------------	---	-----

ІНФОРМАЦІЯ

Про проведену VII міжнародну науково-практичну конференцію «Історичні мідраші Північного Причорномор'я. Україно-єврейські відносини: історичні наративи та проблеми пам'яті».....	146
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	149

CONTENTS

Chapter 1 ETHNOLOGY

EDGAR BOSAK	Ritual and ceremony composition of religious concept of Vikings and its role in sustainable life	7
-------------	--	---

Chapter 2 HISTORY OF UKRAINE

OLHA BAKOVECKAYA	The politics of self-contest in the sphere of education in the second half of the XIX century: final liquidation of the system of Rhyme-catholic educational institutions of Ukraine	12
LESIA BILOVUS	Religious aspect as a marker for the national identity preservation in the Ukrainian periodicals of the USA (since 1947).....	17
VOLODYMYR GAMZA	Public activity of Spiro Gulabchev in Ukraine at the end of the XIX century	25
VIKTOR DOKASHENKO	Management reform and organizational transformation of the political system of the thaw.....	32
MYKOLA ZERKAL	Sophisticated interweaving of fate: the path of ordinary heroes in the oral history of everyday life (on the example of the life of Sofiychuk Alexander)	43
NINA MOROZ	Formation of most participation as a factor in the development of the Ukrainian civil society (1989–2004)	52
MAXIM MUDRYI	The problem of dual citizenship in Ukraine.....	59

Chapter 3 WORLD HISTORY

EDGAR BOSAK	Military practicality and adaptation of Antion Romans (on the example of Punic wars)	64
KYRYLO KASHTANOV	Iraq in the Middle East policy of the USSR (1958–1961).....	69
IGOR KOZAK	History of development of law in Germany	77
VITALY SOLOVYOV	The Romanian front in the entente states politics under the conditions of peaceful negotiations of soviet Russia with the countries of the fourth union (November 1917 – March 1918).....	80

Chapter 4 HISTOROGRAPHY AND SOURCING

OLEKSII ALTUKHOV	Reports of the Kiev and Odessa exchange committees, as a source on the history of exchange business in Ukraine in the last third of the XIX – early XX century	88
MAXIM KYRYCHENKO	Slavic tribal union «Severians» in antique sources	95
ALONA TOROPTSEVA	The ascertainment of the personality of the author as one of the stages of the criticism of the memoirs as the sources in the historical research.....	102

VIKTOR FILAS	Visual sources on the history of northern Black Sea region of the last quarter of the 18th century – mid-19th century in the collections of the Russian museum and state heritage museum.....	108
--------------	---	-----

Chapter 5

HISTORICAL REGISTRATION

VALERII YERMILOV	The development and activity of the organization of the Red Cross in pre-soviet Mykolaiv (to the 100th anniversary of the formation of the Society of the Red Cross of Ukraine).....	114
INNA KOZHULENKO	Textile creativity of Bulgarians from Ternovka	120
MARIANNA LASINSKA, MAYA VARSHAVSKA	To the history of cooperation of Mykolaiv legal lyceum and Mykolaiv national university named after V. O. Sukhomlinsky in the field of local historical and archaeological researches in Mykolaiv region.....	126
YAROSLAVA MARTYNYUK	Activities of city self-government bodies on the Volyn (1919–1939 years).....	131
MAXIM MUDRYI	Zmiivka in the ethnocultural code of the south of Ukraine	136
VLADISLAV PARKHOMENKO	March revolt in 1918 in Mykolaiv in remembrances of contemporaries.....	140

REVIEWS

NATALIIA SHCHEBETIUK	In the studies of the National academy of agricultural sciences of Ukraine	144
----------------------	--	-----

INFORMATION

About the VII international scientific-practical conference "Historical Midrash of Northern Black Sea Region. Ukrainian-Jewish Relations: Historical Narratives and Memory Problems»	146
INFORMATION ABOUT AUTHORS	149

Розділ 1

ЕТНОЛОГІЯ

УДК 930.85

ЕДГАР БОСАК

м. Мукачево

bosak.edgar@mail.ru

РИТУАЛЬНО-ОБРЯДОВА СКЛАДОВА РЕЛІГІЙНИХ УЯВЛЕНЬ ВІКІНГІВ ТА ЇЇ РОЛЬ У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ

У статті висвітлено вплив релігійних обрядів епохи вікінгів (IX–XI ст.) на побутове життя середньовічного скандинава. Акцентується увага на проникненні релігійних уявлень у всі сфери життя вікінга. Проаналізовано зміст і форму побутових ритуалів, роль і види жертвоприношень, сприйняття смерті. Зачіпається тема участі знаті у творенні обрядів та вірувань. Аналізується питання взаємозв'язку релігійного світогляду і природніх умов життя. Розглядається процес християнізації Півночі, її ефективність та синкретичність зі старими язичницькими віруваннями.

Ключові слова: Скандинавія, вікінги, релігія, ритуали, тинг, конунг, християнство, світогляд.

Світ повсякдення вікінгів неможливо уявити без їх міфології та релігії. Вони супроводжували скандинава від самого народження і до смерті, регламентуючи і впливаючи на всі сфери його життя. Своєрідне мислення скандинава, що проявлялось в його релігійному світогляді, поглядах на мораль та етику було невід'ємною часткою багаті культури скандинавських народів.

У релігії існує ніби два структурні рівні: вищий – вчення про богів, те, що називається «богослов'ям», і нижчий – культові, обрядові форми, дії, символіка та ритуали, священні предмети. В такому разі перший рівень релігійного світогляду вікінгів відповідає на питання про створення світу, появу та роль богів та їх взаємовідносини. Другий рівень – це комплекс ритуалів та обрядів, своєрідний зворотній зв'язок, способи та форми контакту з потойбічним світом та можливість впливати на себе та оточуючим через магію.

Релігійні бачення скандинавів епохи вікінгів (IX–XI ст.) не є новою темою, однак сучасна концепція бачення історії активно звертає увагу на ментальність і розуміння світу

та свого місця в ньому людини конкретної епохи. Аналіз ритуалів та релігійних обрядів і їх роль на життя середньовічного скандинава розкривається у працях як класичних дослідників Півночі – Х. Арбмана [1], А. Я. Гуревича [3], Г. С. Лебедева [5], А. Сванідзе [7], так і сучасних дослідників – Н. Будур [2], Г. Джонса [4], Ж. Симпсон [8] тощо.

Мета статті – проаналізувати ритуали та релігійні обряди середньовічних скандинавів і їх вплив на розуміння вікінгом свого місця у світі.

Характерною особливістю Півночі в цьому відношенні виступає те, що тут магичною наукою займалися переважно жінки. Особливо ворожба з використанням зілля була виключно їхньою справою, яка, можливо, тому і здавалася небезпечною для чоловіків, бо спричиняла хвороби, позбавляла сил, розуму і взагалі мала шкідливий вплив на тіло; при цьому його приготування об'єднувало в собі стільки відразливого, що чоловіки намагались не займатись цією справою. Такі ворожки називались Seidkonor або Galdrakonor, але крім них, багато знатних жінок знали таємниці чаклування,

вміли при нагоді користуватися ними і передавати свої знання дочкам та іншим, кому це було потрібно. Вважали за необхідне знати ці таємниці, щоб вберегти себе від них і, в крайньому разі, щоб відвести від себе чари [9, 510].

Проти чаклунства, крім чаклування у відповідь, використовували й обереги. Це були або предмети, рослини (наприклад, вітки глоду, горобини, цибуля-порей, які нерідко кидали в напій), або деякі дії. Словесний оберіг-заклинання супроводжувалося ритуалом [7, 350].

Віра в прикмети, бачення, символи і «умовні знаки» була загальною. Прикмет було безліч, їх треба було знати і дотримуватися, щоб не дратувати духів. Так, бачення розваленого, розореного хутора, віщувало смерть тому, хто його побачив. Теж саме віщувало людині поява духа-двійника. Сверблячка в якомусь місці віщувала рану. Крик ворона віщував чиюсь скору смерть. Якщо жінка подавала гостю дірявий рушник з відірваними кінцями, він повинен був мати на увазі, що вона вдова. Судячи з «Саги про синів Дропліг» і «Саги про Гіслі» (сцена вбивства), пов'язані, переплутані хвости корів, що стоять в хліві, віщували, що недруг порушить порядок дому, і т.д. [7, 340–341].

Беручи до уваги складні природні умови Скандинавії – гірську місцевість, погоду, малу орну площу і т.д. – неминуче виникає потреба в регулюванні чисельності жителів. Це часто задовольнялося дозволеним язичницьким віруванням дітовбивством. Новонародженого приносили батькові, і він вирішував, залишити дитину в сім'ї чи ні. Якщо він не вважав це можливим внаслідок своєї бідності, фізичні вади або слабкості дитини, немовля відносили до лісу або пустельну місцевість і залишали напризволяще. Особливо часто так поступали з дівчатками. Якщо ж новонародженого окропили водою і батько дав йому ім'я і взяв на руки, – він вважався членом сім'ї, роду, після чого викидання його розцінювалося б як вбивство. Чоловік мав право визнавати чи заперечувати дітей, народжених поза шлюбом, – від рабині або наложниці; якщо він не визнавав дитину, його долею повинна була розпорядитися сама мати. Як зазначає А. Я. Гуревич, у ті часи було поширене понят-

тя *gravgangsmenn* – «люди, приречені на могилу»: якщо вільновідпущеник не міг прогледувати своє потомство, дітей залишали у відкритій могилі; колишній пан вільновідпущеника повинен був взяти найбільш міцного з цих нещасних, інші гинули голодною смертю. Показово, що коли в 1000 р. ісландці погодилися прийняти хрещення, було обумовлено збереження старовинного звичаю викидати новонароджених. Суворі кліматичні умови Ісландії постійно тримали її населення під загрозою голоду. Під час сильного голоду, що прийшло на острів зимою 976 р., вбивали людей похилого віку [3, 14].

У жителів садіб були свої божества і духи-покровителі, в честь яких приносили жертви і влаштовувалися свята. Не рідкістю було поклоніння тваринам – коням і бикам. Як і в багатьох інших культурах, скандинави під час святкових бенкетів вживалися м'ясо та кров коней. Дітородний орган жеребця служив амулетом, що приносив родючість. Старанне поклоніння духам будинку гарантувало благополуччя родини, вдалі пологи дружини і невісток, здоров'я дітей, приплід худоби, виростання посівів, щастя у всіх справах [3, 19].

У гористій Скандинавії збереглося безліч культових споруд з каменів, але до найбільш загадкових історики відносять кам'яні лабіринти, які символізують шлях в інший світ. Одним з найбільш відомих вважається великий лабіринт в Упланді в Швеції, де «дорога мертвих» примикала безпосередньо до місця поховання померлих [2, 358].

До числа таких древніх святилищ зараховують круги зі щільно складених каменів, що зустрічаються в багатьох місцях Скандинавії – *rundlar*. Вони різної величини, від 7 до 15 метрів в діаметрі, викладені на зразок небесного склепіння і знаходяться на близькій відстані один від одного. У їх середині помітні явні сліди багаття, на якому, ймовірно, запалювали вогонь, як символ світла. Зустрічаються також камені, складені у вигляді чотирикутників, кути яких розташовані по сторонах світу, інколи у вигляді трикутників, всередині яких також встановлені камені [2, 359].

Основною релігійною практикою були жертвопринесення. При всіх територіальних і

часових варіаціях їх можна розділити на дві групи: жертвоприношення за обітницею, зазвичай пов'язані з вбивством або знищенням, в результаті якого жертви (людина, тварина, зброя, корабель або інший артефакт) переходила у володіння богів; і бенкетні жертвоприношення, під час яких учасники обряду разом куштують їжу, присвячену божеству [4, 337].

Важливе питання, яке не можна оминути – вплив релігійних вірувань на розшарування суспільства. В даному контексті особливу увагу привертає привілейована частка суспільства – знать. Основою могутності знаті була її ведуча роль в релігійних справах. Знатні особи охороняли храми, відали обрядами і жертвоприношеннями. Оскільки ворожіння та релігійний ритуал безпосередньо пов'язувались з вчинками людей, то контроль знаті над культом переростав в її контроль і над іншими сторонами життя населення. Приносячи жертви, вождь сприяв благополуччю населення. В одній з саг розповідається, що після того, як норвезький ярл Хакон став «приносити жертви наполегливіше, ніж це робилося раніше», то «незабаром покращився урожай, і знову з'явилися хліб і оселедець, земля процвітала». Відправляючи культ, знатні люди опинялися в очах населення в більш тісних, інтимних відносинах з божественними силами і самі набували значення обранців або нащадків богів [3, 29]. Конунги древніх скандинавів вели своє походження від язичницьких богів. Королівська влада набувала сакральний характер задовго до появи на Півночі християнства.

Навіть більше – в особистості конунга, за уявленнями того часу, втілювались благополуччя і щастя його народу. Не тільки жертви, які він приносив, і обряди, що їм здійснювались, але і сам він був джерелом вдачі та успіхів одноплемінників. У роки правління конунга, «щасливого на врожай», в країні телилися корови і вівці, до берегів приходили великі косяки риб, не було стихійних лих, не нападали вороги, і «був мир добрий». При «нещасливих» конунгах все йшло погано. Коли на святкових бенкетах пили за «добрий рік» (за хороший врожай і усілякий приплід) і за конунга, то по суті дбали про одне й те ж [3, 29–30].

Як і в багатьох інших культурах, особливе місце у релігійному світосприйнятті відводилась смерті. Вона займала особливе місце в уявленнях і звичаях скандинавів, до неї і до пов'язаних з нею ритуалів вони відносились дуже уважно. Справа в тому, що сама смерть сприймалась ними як частина життя, як її етап. Подорож до загробного світу вважалась цілком реальною, не даремно цей сюжет присутній в більшості чарівних казок, які виходять з міфів і язичницьких часів взагалі [7, 326].

За язичницькими віруваннями скандинавів, померла людина в потойбічному світі продовжувала вести той же спосіб життя, що і на землі: працювати, битися, розважатися, тому знатних людей зазвичай ховали зі всякого роду начинням, багатством, зброєю та іноді навіть в кораблях [3, 39–40].

Якого-небудь культу мертвих, в тому числі предків даного роду, в сагах не виявляється. Але традиційна увага до обряду похорон займає в сагах важливе місце і як дань звичаю, і як закріплення престижа, ранга даної сім'ї.

Вражає різноманітність погребальних практик у північних народів. Померлих спалювали або хоронили в землі, в курганах або на рівних місцях, з інвентарем для поховання або без нього, в реальному або символічному кораблі, але інколи і без всякої корабельної символіки, в великих дерев'яних гробницях, або маленьких трунах, або просто так. Зустрічаються поодинокі поховання в яких поховані двоє (інколи одна з двох жінок – рабиня), і загальні поховання [4, 343]. Все це вказує на відсутність єдино усталеного канону щодо вірування чи поховання, на широкий плюралізм світогляду середньовічного скандинава.

Найживописнішою формою поховання була та, коли тіло клали в корабель і вдосталь забезпечували їжею, зброєю, інструментами та домашнім начинням. Спочатку ми знаходимо цей звичай в Швеції; він засвідчений ще до початку епохи вікінгів і це був привілей декількох дуже багатих сімей. У Венделі і Вальсгерді існує декілька таких захоронень, які відносяться до епохи від 600-го до 1000-го або 1100 року [8, 227–228].

Поховальний бенкет був необхідним моментом в похоронному культі. Більшість

ісландських саг містить повідомлення про поминальні або поховальні бенкети, на які збиралась вся округа – часом кілька сотень людей. Залишки похоронних трапез – «страв» у вигляді кісток тварин і птахів, яєчної шкарлупи і т.д., що всюди знаходять в курганах вікінгів [6, 155].

В ході багатьох обрядів використовували магичні знаки, частіше всього нанесені рунами, наприклад, таємні знаки наносились на спис, який був важливим атрибутом обряду побратимства [7, 342].

Рунічна письменність в уяві скандинавів епохи вікінгів була могутнім джерелом впливу на навколишній світ і користуватись нею міг не кожен. І семантика, і форма рун безпосередньо зв'язані з міфологією. Руни – дар Одіна, завойований їм ціною тяжкого містичного випробування [5, 334–336].

Новий етап життя настав з переходом скандинавських країн у християнство. Однак зміни були не кардинальними і впроваджувались дуже поступово. «Місіонерський період», відзначений одиничними прикладами наверненнями в нову віру лише відносно невеликих груп скандинавів, тривав приблизно до кінця IX – початку X ст. Він характеризується агресивним, відчайдушним спротивом пануючого язичництва та його впертим відновленням [7, 359].

Слід зазначити, що довгий час після звернення в християнство люди все ще вірили, що «добрі духи землі» живуть у галях, пагорбах або водоспадах, і жінки продовжували збиратися у печерах і курганах та їли їжу, яку попередньо присвячували духам [8, 212].

Як вже було зазначено, знать відіграла в релігійних процесах доволі конкретну функцію. Правлячі кола Скандинавії, конунги та ярли, були зацікавлені в співпраці з добре організованою християнською церквою і були готові на будь-які силові методи для її облаштування в своїх країнах. Папство, з свою чергу, було зацікавлено в інтеграції народів Північної Європи в католицький світ і було готове використати широкий арсенал для навернення в християнство широких верств Скандинавії.

Формальне хрещення Скандинавських країн відбулось в період з другої половини X до поч. XI ст. Данія була хрещена біля 960/965 р. королем Харальдом Синьозубим

(помер в 987/988). На Готланді воно було прийнято, як традиційно вважається, добровільно, десь в 1000 р. Ісландія була формально (на альтингу) оголошена християнською державою в 999/1000 р. Хрестителем Швеції вважається її об'єднувач Олав Шьотконунг (990-ті – 1022), що оголосив християнство офіційною релігією країни в 1008 р [7, 360].

Характерно, що, як правило, місіонери та королі намагались зводити церкви на місцях популярних капищ та тингів, куди народ звик приходити. Так, головний християнський храм Швеції був побудований в Упсалі, інший – в Скарі, де збирався тинг Вестгьоталанда та було святилище. Перші данські храми появились у Виборгу (де був «холм-укріплення» зі святилищем») і в Оденсі (де було «святилище Одіна») [7, 387].

Отже, ритуально-обрядова частина релігійного уявлення скандинавів була присутня у всіх сферах життя вікінга – зустрічала його при народженні, супроводжувала у домашньому господарстві, на тинзі, в бою та проводжала на смертному одрі. Християнізація вікінгів часто мала умовний характер і по поверненню додому скандинави продовжували проводити язичницькі обряди. Впровадження нової релігії часто супроводжувалось синтезом з язичницькими обрядами, культурами та побутом. Подальше дослідження ролі та місця релігії в житті середньовічного скандинава допоможе краще зрозуміти його світогляд та ментальність, а отже – наблизитись до розуміння того середовища і перестати оцінювати його очима сьогодення.

Список використаних джерел

1. Арбман Х. Вікінги / пер. с англ. Н. В. Ерёміной. – СПб.: Евразия, 2003. – 320 с.
2. Будур Н. Повседневная жизнь викингов. IX–XI века. М.: Молодая гвардия, 2007. – 503 с.
3. Гуревич А. Я. Избранные труды. Древние германцы. Викинги. – СПб., 2007. – 352 с.
4. Джонс Г. Викинги. Потомки Одина и Тора. М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 445 с.
5. Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе. – СПб.: Евразия, 2005. – 640 с.
6. Петрухин В. Я. Погребения знати эпохи викингов // Скандинавский сборник XXI. – Таллин: Ээсти Раамат, 1976. – С. 153–171.
7. Сванидзе А. А. Викинги – люди саги: жизнь и нравы. – М.: Новое литературное обозрение, 2014. – 800 с.
8. Симпсон Ж. Викинги. Быт, религия, культура. М.: Центрполиграф, 2005. – 240 с.
9. Стриннгольм А. Походы викингов. – М.: АСТ; Хранитель, 2006. – 736 с.

EDGAR BOSAK
Mukachevo

RITUAL AND CEREMONY COMPOSITION OF RELIGIOUS CONCEPT OF VIKINGS AND ITS ROLE IN SUSTAINABLE LIFE

The article attempts to analyze the role and place of the religious ceremonies of the Viking Age (IX–XI centuries) on the life of the medieval Scandinavian. The emphasis is on the full penetration of religious beliefs in all areas of life of Viking. Attention is drawn to household rituals, perceptions of death, and the role and types of sacrifices. The subject of the participation of the nobility in the creation of ceremonies and beliefs is touched upon. The issue of interconnection of religious life and natural conditions of life is analyzed. The process of Christianization of the North, its effectiveness and syncretism with old pagan beliefs are considered.

Key words: Scandinavia, Vikings, religion, rituals, ting, konung, christianity, worldview.

ЭДГАР БОСАК
г. Мукачево

РИТУАЛЬНО-ОБРЯДОВАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ РЕЛИГИОЗНЫХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ ВИКИНГОВ И ЕЕ РОЛЬ В ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ

В статье предпринята попытка проанализировать роль и место религиозных обрядов эпохи викингов (IX–XI вв.) на повседневную жизнь средневекового скандинава. Акцентируется внимание на полное проникновение религиозных представлений во все сферы жизни викинга. Обращается внимание на бытовые ритуалы, восприятие смерти, роль и виды жертвоприношений. Затрагивается тема участия знати в творении обрядов и верований. Анализируется взаимосвязь религиозного мировоззрения и природных условий жизни. Рассматривается процесс христианизации Севера, её эффективность и синкретичность со старыми языческими верованиями.

Ключевые слова: Скандинавия, викинги, религия, ритуалы, тинг, конунг, христианство, мировоззрение.

Стаття надійшла до редколегії 10.06.2018

Розділ 2

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 282(477)«19»

ОЛЬГА БАКОВЕЦЬКА

м. Миколаїв

ПОЛІТИКА САМОДЕРЖАВСТВА В СФЕРІ ОСВІТИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ: ОСТАТОЧНА ЛІКВІДАЦІЯ МЕРЕЖІ РИМО-КАТОЛИЦЬКИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ В УКРАЇНІ

У статті висвітлено процес реформування системи освітніх закладів в Україні, створення нової мережі навчальних установ на основі раніше ліквідованих римо-католицьких шкіл та колегіумів. Визначено особливості політики русифікації в освітній галузі другої половини ХІХ століття в українських землях.

Ключові слова: школа, колегіум, система освіти, русифікація, римо-католицька церква, самодержавство.

У зв'язку з особливостями історичного розвитку українських земель, католицька освіта мала значний вплив не тільки на формування світоглядних позицій молодого покоління. Освітні заклади, система навчання і виховання римо-католиків, залишили значний відбиток у формуванні вітчизняної системи освіти. Однак, в другій чверті ХІХ століття російським урядом розпочато процес ліквідації добре організованої та якісної системи римо-католицьких навчальних закладів. З середини ХІХ століття самодержавство, ліквідувавши більшість католицьких закладів освіти, перейшло до наступного етапу асиміляції та русифікації місцевого населення в Україні. Дії влади в сфері освіти призвели до зниження рівня освіченості населення, формалізації процесу навчання, заідеологізованості та «ліквідації» фахових викладачів.

Метою статті є спроба визначити основні тенденції в сфері освіти України в другій половині ХІХ ст., вплив політики самодержавства на освітню галузь та наслідки ліквідації мережі католицької освіти.

Останнім часом в українській історіографії з'явилося ряд досліджень, присвячених історії освіти, зокрема католицької. В них ро-

зглянуто становлення і розвиток освітніх установ, висвітлено вплив приватних осіб на розвиток системи освіти, розглянуто формування бібліотечної системи в освітній галузі, визначено основні етапи ліквідації католицької освіти. Насамперед це роботи Н. А. Сейко [1], Т. Голдак [2], Л. Анохіної [3], Р. Голій [4], С. Коляденко [5], І. Міляевич [6].

У другій половині ХІХ століття самодержавство активно переймається створенням мережі народних шкіл, які могли б замінити ліквідовані римо-католицькі навчальні заклади. 23 березня 1863 року Олександр II затвердив «Тимчасові правила для народних шкіл в губерніях: Віленській, Ковенській, Мінській, Могильовській та Вітебській» [7, 269–271]. На підставі цього документу створювались дирекції народних училищ і затверджувались інспектора шкіл. 28 грудня 1864 року при Віленському учбовому окрузі створилось надзвичайне управління для завідування справами училищ [8, 567–568].

У колишніх німецьких колоніях Бессарабії, Катеринославської, Самарської, Саратовської, Таврійської та Херсонської губерній, указом від 2 травня 1881 року всі центральні училища та сільські школи переводились з

відомства державного майна до МНО разом з фондами, грошовими зборами, рухомим та нерухомим майном. Водночас зазначалось, що при новому порядку управління мало зберегатись право римо-католицького і протестантського духовенства спостерігати за релігійною підготовкою молоді [9, арк. 453]. Тобто процес максимального одержавлення, секуляризації освіти, навіть незважаючи на певні поступки колоністам у вигляді дозволу місцевим священикам спостерігати за процесом релігійного навчання, простежується і в південно-східному регіоні України.

Особливу увагу владні структури приділяли підбору педагогічних кадрів. Так, попечитель Віленського навчального округу М. О. Сергієвський, який обіймав посаду з 1869 по 1899 рік, вимагав під час перевірок народних училищ прискіпливо перевіряти, насамперед, відповідність особи кожного вчителя релігійно-моральним задачам народних шкіл [10]. Посилався він на видані ще в 1831 році доповнення до статуту 1828 року, згідно яких в обов'язки директорів гімназій входило довідуватись про хід думок та моральні якості утримувачів пансіонів, стиль виховання, поведінку вчителів. У разі виявлення безладів в моральному аспекті – училище закривали [11, 16]. У 1854 році видали правила стосовно законовчителів римо-католицького віросповідання, які призначались до губернських кадетських корпусів. Наголос в них знов-таки робився на особливій відданості вчителя всеросійському престолу, всьому царському дому і російській державі. Особи кандидатів на посади мали проходити перевірку на благонадійність в МВС. Перевага надавалась вихованцям імператорської римо-католицької Академії [12, 740–741].

Внаслідок реакційної політики і пошуку ворогів серед поляків-католиків, постійний контроль і шпигунство в лавах молоді та вчителів, останні за висловом О. Левицького перетворились на: «забитих, заляканих, весь час тримтячих за свій жалюгідний шматок хліба та завжди без вини винуватих, які почали морально опускатися, ставали тупими, втрачали людський образ і заводили смішні, потворні дивацтва, що здавались сучасникам нерозривними з ученим званням» [13, 421–422].

Ліквідація католицьких парафіяльних шкіл на території Правобережної України та відкриття державних навчальних закладів, не позбавили імперію від неправославного, неросійськомовного населення. Учбовим округам у 1864 році навіть розіслали наказ міністра МНО з вимогою провести перевірку – скільки в навчальних закладах кожного округу продовжувало навчатися поляків і католиків. Згідно до зібраних статистичних відомостей по Київському учбовому округу лише в університеті св. Володимира у 1853 році навчалось 341 учень католицького віросповідання, 1854 – 392, 1855 – 413, 1856 – 443, 1857 – 464, 1858 – 501, 1859 – 526, 1860 – 578, 1861 – 502, 1862 – 391 [14, арк. 233]. Незважаючи на очевидне зменшення кількості учнів у 1862 році, що пов'язували з революційними настроями тих часів, молодь католицького віросповідання прагнула здобувати знання відповідного рівня. На частині території, зокрема в Південній та Східній Україні, залишилися парафіяльні католицькі школи при церквах. Діяли семінарії для римо-католицького духовенства. А на Правобережній Україні польська католицька освіта перейшла у підпілля. Крім того, в народних школах продовжували працювати католицькі законовчителі, що викладали Закон Божий для вірян латинської церкви. Отже, поряд із процесом ліквідації католицької школи, в імперії розпочато реформу русифікації залишків католицької освіти.

Найбільш активно заходи щодо реалізації плану починають втілювати після польських повстань 30–60-х років XIX ст. Ідеологічним обґрунтуванням програми стала думка про необхідність розполячення католицизму. Згідно із дослідженням М. Долбілова, в основі проекту деполонізації костьолу і католицької освіти знаходилось, по-перше примордіалістське уявлення російських націоналістів про населення західних губерній Правобережної України, Білорусі, Литви, як «споконвічне російське», що знаходилося під загрозою ополячення. Вчений вважає, що подібне ставлення сформувалось на рівні офіційного курсу за часів Миколи I, а подальші події, особливо звільнення селян у 1861 році та січневе польське повстання 1863 року, перетворило його

на ключову ідеологему імперської стратегії. По-друге, проект спирався на ідею про створення надконфесійної спільноти підданих великої монархії, які б об'єднувались не лише лояльністю відносно трону, але й єдиною російською мовою. Активним пропагандистом підходу став впливовий російський публіцист, видавець та ідеолог реформ Олександр III – М. Н. Катков. Російську мову він і його оточення представляли царським даром неправославним народам [15, 42].

Неабияку роль в процесі русифікації освітніх закладів відіграв і граф М. М. Муравйов. На його думку подолання домінуючого положення польської культури з її високо-розвинутою літературною мовою мало відбуватись через мережу світських і церковних навчальних закладів, в яких навчання будувалось на основі вивчення руської і церковно-слов'янської мов. Принципи Муравйова відносно навчально-виховного процесу достатньо лаконічно сформулював І. П. Корнілов, який вважав, що, саме через школи та церкви, російська пропаганда вкрай результативно переконувала місцевих жителів в тому, що захоплені імперією землі були споконвічно російськими [16, 9–10].

Згідно до тимчасових правил народних шкіл 1863 року, в губерніях Віленській, Ковенській, Мінській, Могильовській і Вітебській викладання в народних училищах переходило на російську мову (пункт 12 і 17). Відносно дітей римо-католицького віросповідання, в пункті 18 зазначалось, що для таких учнів Закон Божий мав викладатися на місцевому діалекті [17, 269–271]. Однак, вже розпорядженням міністра внутрішніх справ П. Валуєва, від 18 липня 1863 року, та циркуляром МНО від 8 січня 1864 року заборонялось використання в навчальних закладах місцевих мов [18, 406]. В той же час, з тимчасовими правилами народних шкіл ознайомлені попечителі Віленського і Петербурзького учбових округів. Незважаючи на те, що рішення про перехід на російську мову викладання стосувався лише частини губерній, колишній віце-директор Департаменту духовних справ, попечитель Віленського навчального округу і член консультативної ради при МНО П. Батюшков, вирішив проявити ініціа-

тиву. Не маючи формального рішення влади по даному питанню, з 1869 року починає активно запроваджувати правила в усіх підзвітних йому навчальних закладах, а також спонукати католицьких законовчителів в казенних навчальних закладах проголошувати молитви та проповіді російською мовою [19, 54].

Не менш активно проходив процес русифікації в парафіяльних школах Тираспольської дієцезії. На підставі положення Кабінету міністрів від 5.03.1840 року та указу Колегії від 26.03.1840 року, візитатор римо-католицьких церков в південних регіонах К. Розутович звернувся наприкінці квітня 1852 року з пропозицією до єпископа Кана обов'язково ввести російську мову в усіх приходських школах, що працювали в колоніях. Така ініціатива викликана спеціально створеними умовами (єпископ до 1856 року не мав своєї кафедри і перебував в Санкт-Петербурзі під наглядом влади), а також, на думку Кана, спробою «усунути невігідні думки про латинське духовенство» і швидше за все спробувати, таким чином, якнайшвидше вирішити питання організації єпархії. Єпископ підтримав ініціативу і в червні 1852 року звернувся до МВС з пропозицією запровадити російську мову в усіх приходських школах, які в сукупності навчали 6 000 осіб. Його підтримав генерал-ад'ютант граф П. Д. Кисельов, який вважав розповсюдження російської мови в колоніях іноземних поселенців найважливішим завданням влади. Однак, згодом з'ясувалось, що подібна ініціатива є нереальною через відсутність вчителів, які б знали дві мови. Візитатор Розутович бачив єдиний варіант вирішення питання – відкриття спеціального педагогічного училища для підготовки кадрів при Одеській приходській школі, яка знаходилась в управлінні Рішельєвського ліцею. Однак, як з'ясувалось, за відсутності відповідного фінансування, відкриття подібного навчального закладу ставало неможливим. Отже, на певний час, справа призупинилась [20, арк. 1–16].

Русифікація торкнулась і римо-католицьких семінарій. Згідно з правилами, управління католицькою церквою в імперії, нагляд уряду за семінаріями спрямовувався,

насамперед, до посилення викладання в них російської мови та російської історії [21, арк. 20]. За указом від 15 квітня 1851 року в римо-католицьких семінаріях російську мову і російську історію мали викладати тільки російські вчителі. Також зазначалась неприпустимість ситуації, яка склалась в Кам'янецькій семінарії – посади вчителів російської мови та історії тривалий час залишались вакантними. Окрім цього в указі йшлося, що з метою виправлення ситуації, до семінарії відправлялись в якості вчителя словесності – губернський секретар Погорчильський і вчителя історії – губернський секретар Опацький [22, арк. 32]. На основі штатного розкладу Тираспольської семінарії за 1861 рік, стає зрозумілим, що фактично половину викладацького складу становили російські світські чиновники – вчителі російської мови та історії: 1) ректор і викладач догматичного та морального богослов'я – канонік І. Жельвович; 2) інспектор і викладач святого писання, німецької і французької мов – священник Ф. Цоттманн; 3) викладач церковної історії – канонік З. Іоткевич; 4) викладач латини – канонік Г. Оношко; 5) економ і викладач церковних обрядів – почесний канонік І. Римша; 6) викладач російської словесності – колезький асесор І. Міловідов; 7) викладач географії і російської історії – колезький асесор К. Штеллінг; 8) викладач загальної історії – колезький асесор М. Лакомте; 9) викладач російської мови – без чина М. Давидов; 10) викладач математики – без чина П. Дмитрієв; 11) лікар семінарії – колезький радник Д. Малаховський; 12) секретар – без чина С. Пруссак [23, арк. 56-57зв.].

Отже, укріпивши свої позиції в регіоні, зміцнивши владу над приєднаними землями, російський абсолютизм, користуючись вдалим моментом, що пов'язаний з польськими повстаннями 30–60-х років XIX століття, прийняв рішення про ліквідацію католицьких закладів освіти і їх реорганізацію в православні школи, училища, ліцеї, академії. Таким чином, розгалужена, добре організована католицька освітня мережа, з якісною системою навчання, фактично знищена в українських землях, що входили до складу Російської імперії. Виключення становили лише пара-

фіяльні школи на території Південної, Східної України та Криму, які продовжували діяти протягом всього XIX століття. Однак в них молодь отримувала лише початкову освіту. Окрім того матеріально-технічне забезпечення новостворених закладів не дотягувалось до рівня, який був встановлений у католицьких освітніх закладах Правобережної України. Водночас, лише в католицьких парафіяльних школах учні отримували можливість вивчати одразу три мови: національну, латинську і російську, що вигідно відрізняло їх від інших закладів подібного рівня. Отже, знищення католицької системи освіти в одній частині України та продовження її функціонування у вигляді початкових навчальних закладів в іншій, значно обмежило можливості Римо-католицької церкви впливати на суспільно-політичне життя. Спроби Риму в подальшому діалозі з представниками російської влади з приводу прав католицької конфесії в імперії, не увінчалися значним успіхом. Навіть Конкордат 1847 року між римським двором і урядом Російської імперії, який вважався значним кроком вперед в пошуку компромісу між двома сторонами, не вирішив всіх спірних питань, в тому числі і в галузі освіти.

Список використаних джерел

1. Сейко Н. А. Добровичність поляків у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.) / Н. А. Сейко. – Житомир: ЖДУ, 2006. – 318 с.
2. Голдак Т. Українські освітні навчальні заклади Перемишля XIX – першої третини XX століття / Т. Голдак // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка: Серія «Історія». – 2010. – Вип. 1. – С. 55–62.
3. Анохіна Л. З історії освіти у м. Вінниці (II пол. XIX – поч. XX ст.) / Л. Анохіна // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://muzey.vn.ua/node/106>.
4. Голій Р. В. Вплив церковно-державних відносин на розвиток василіанських навчальних закладів у Волинській губернії наприкінці ХУІІІ – у першій третині ХІХ ст. / Р. В. Голій // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2010. Випуск 4. – С. 36–41.
5. Коляденко С. Кременецький ліцей у системі освіти Волині (ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.) / С. Коляденко. – Житомир, 2002. – 131 с.
6. Міляевич І. Бібліотеки повітових дворянських училищ Волинської губернії першої половини ХІХ ст. / І. Місяевич // Вісник Книжкової палати. – 2008. – № 6. – С. 29–32.
7. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собр. 2-е: в 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1866. – Т. 38 (1863). – Ч. 1. – 940 с. – № 39411. – 23.03.1863. – С. 269–271.

8. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1867. – Т. 39 (1864). – Ч.2. – 573 с. – №41627. – 28.12.1864. – С. 567-568.
9. Державний архів Саратовської області, м. Саратов, Росія (надалі ДАСО). – Ф.365. – Оп.1. – Спр.140. Укази Римско-Католической Духовной Коллегии за 1860 – 1883 год, 600 арк.
10. Сенькевич Г. Г., Трухан А. В. Просвещение и педагогическая мысль во второй половине XIX – начале XX в. / Г. Г. Сенькевич, А. В. Трухан. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://lib.psu.by/history/POLOTSK/>
11. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1855. – Дополнение к Т. 6 (1831). – Ч. 1 – 30 с. – № 4647а. – 12.06.1831. – С. 16-17.
12. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1855. – Т. 29 (1854). – Ч. 1 – 910 с. – № 28486. – 17.08.1854. – С. 740-741.
13. Левицкий О. Из жизни учебных заведений Юго-западного края в 1840-х годах / О. Левицкий // Киевская старина. – 1906. – Т. 92 (№ 1) Кн. 3-4. – С. 421-432.
14. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (надалі ЦДІАК). – Ф.707. – Оп.30. – Спр. 2. Ведомости количества учеников-католиков в гимназиях Киевского учебного округа (1853-1863), 245 арк.
15. Долбилов М. Д. Русскоязычное католическое богослужение в Западном крае империи: практика перевода (1860-1870-е гг.) / М. Д. Долбилов // Петербургские славянские и балканские исследования. – 2008. – № 1(3). – С. 40-60.
16. Бендин А. Ю. Российская империя и католическая церковь: борьба за этническую идентичность белорусов Северо-Западного края (1863-1914) / А. Ю. Бендин // Русский сборник. Исследования по истории России. – Т. X. – М.: Регнум, 2011. – С. 7-66.
17. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1866. – Т. 38 (1863). – Ч. 1. – 940 с. – № 39411. – 23.03.1863. – С. 269-271.
18. Дневник П. А. Валуева министра внутренних дел / П. А. Валуев. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1961. – Т. 1. – 421 с.
19. Долбилов М. Д. Русскоязычное католическое богослужение в Западном крае империи: практика перевода (1860-1870-е гг.) / М. Д. Долбилов // Петербургские славянские и балканские исследования. – 2008. – № 1(3). – С. 40-60.
20. ДАСО. – Ф. 1166. – Оп. 1. – Спр. 393. Дело о преподавании русского языка в приходских училищах Саратовских и Южных колоний России (10.05.1852 – 19.10.1853), 26 арк.
21. Російський державний історичний архів, м. Санкт-Петербург (надалі РДІА). – Ф. 821. – Оп. 150. – Спр. 114. Записки Департамента Духовных Дел о действующих правилах управления Католической церковью в России, 1890 год, 53 арк.
22. ДАСО. – Ф. 1166. – Оп. 1. – Спр. 348. Указы Императора Николая I, присланные Римско-Католической Духовной Коллегией Херсонскому Епископу Фердинанду Кану для ознакомления (09.01.1851 – 29.12.1851), 77 арк.
23. ДАСО. – Ф. 365. – Оп. 1. – Спр. 151. Сведения и списки о Римско-Католических Духовных лицах и учреждениях, а также о церквях, каплицах по Тираспольской Епархии за 1860-1861 год, 83 арк.

ОЛНА ВАКОВЕЦКАЯ

Mykolaiv

THE POLITICS OF SELF-CONTEST IN THE SPHERE OF EDUCATION IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY: FINAL LIQUIDATION OF THE SYSTEM OF RHYMO-CATHOLIC EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF UKRAINE

The article reveals the process of reforming in the sphere of education of Ukraine, the creation of a new system of educational institutions on the basis of previously eliminated Roman Catholic schools and colleges. Specific features of the policy of Russification in the educational sphere of the second half of the nineteenth century in Ukrainian lands are determined.

Key words: school, collegium, education system, Russification, Roman Catholic Church, autocracy.

ОЛЬГА БАКОВЕЦКАЯ

г. Николаев

ПОЛИТИКА САМОДЕРЖАВИЯ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX СТОЛЕТИЯ: ОКОНЧАТЕЛЬНАЯ ЛИКВИДАЦИЯ СИСТЕМЫ РИМО-КАТОЛИЧЕСКИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ УКРАИНЫ

В статье раскрыто процесс реформирования в сфере образования Украины, создание новой системы учебных заведений на основе ранее ликвидированных римско-католических школ и коллегіумов. Определены особенности политики русификации в образовательной сфере второй половины XIX столетия в украинских землях.

Ключевые слова: школа, коллециум, система образования, русификация, римско-католическая церковь, самодержавие.

Стаття надійшла до редколегії 30.05.2018

УДК 070=161.2(73)

ЛЕСЯ БІЛОВУС

м. Тернопіль

Lesya_Bilovus@i.ua

РЕЛІГІЙНИЙ АСПЕКТ ЯК МАРКЕР ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНОМОВНІЙ ПЕРІОДИЦІ ДІАСПОРИ США (ВІД 1947 Р.)

Стаття присвячена дослідженню публіцистичного матеріалу україномовної періодици діаспори США («Америка», «Вісті Комбатанта», «Народна воля», «Національна трибуна», «Самостійна Україна», «Свобода», «Закордонна Газета») після 1947 р. щодо аналізу релігійного дискурсу як маркера збереження національної ідентичності. З'ясовано, що питання, пов'язані із Патріархатом, об'єднанням українських церков, відзначенням значних дат в історії українського християнства, висвітлення антирелігійного життя в Україні, стали одним із важливих чинників самоусвідомлення українцями діаспори США себе як частини українства.

Ключові слова: україномовна періодика, українська діаспора США, національна ідентичність, українська церква.

Українська діаспора у США завжди намагалася в мультиетнічному середовищі своєї нової країни поселення зберегти українську ідентичність, вирізняючись таким чином від інших етнічних груп. Вагому роль у даному процесі відіграє національна релігія та церква, яка завжди прагнула відповідати потребам своєї громади, особливо у справі формування і збереження національної тожсамості, зокрема після закінчення Другої світової війни, коли тисячі українських емігрантів з європейських таборів для тимчасово переміщених осіб отримали змогу розпочати нове життя у США. Тому так важливо розглянути феномен української діаспори з метою виявлення внутрішніх у її середовищі чинників збереження національного самоусвідомлення, зокрема релігії.

Дослідженнями української діаспори та збереження нею своєї національної ідентичності, зокрема релігійного життя, займалися В. Євтух та ін. [11], Н. Мерфі [5], Л. Нагорна [6], О. Недавня [7], Ю. Недужко [8], В. Піскун [9], Р. Сербин [10], а функціонування україномовної періодици висвітлювалися В. Губарцем [1], О. Хімяк [12], В. Чекалюк [34], однак актуальним видається аналіз україномовної періодици діаспори США після 1947 р. щодо висвітлення релігійних питань як важливого чинника збереження національної тожсамості.

Метою нашої статті є дослідження релігійного аспекту як маркера збереження національної ідентичності у контексті україномовних періодичних видань української діаспори США від 1947 р., тобто періоду початку третьої хвилі еміграції.

У період закінчення Другої світової війни українська греко-католицька церква в США перебувала в невизначеному становищі, були навіть передумови для того, що вона разом із асиміляцією українських емігрантів також асимілюватиметься в католицькому середовищі і рано чи пізно втратить риси української духовності та стане частиною західного католицизму. Ситуація ускладнювалася і тим, що УГКЦ в матірній Україні переживала не найкращі, якщо не сказати найстрашніші, часи і стала катакомбною. Лише історичні рішення Папи Пія XII, який сприяв появі все більшої кількості українських єпископів та архієпископів, допомогли не зникнути греко-католицизму. В діаспорах з'являлося чимраз більше єпархій, особливо у США і Канаді. Те, як відновлювалася Галицька митрополія, проаналізовано Іваном Паславським, кандидатом філософських наук, провідним співробітником Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, у його історичному нарисі «Галицька митрополія», що його опублікували «Вісті Комбатанта» за сприяння «Високого замку» [3]. У 1965 р. Папа Павло VI прийняв українську делегацію,

що складалася з кількох ієрархів, священників і світських осіб, з приводу надання кардинальського сану кир Йосипові Сліпому. Серед делегатів також були головний редактор «Свободи» А. Драган і «Америку» М. Дольницький, тож ця подія дістала широке висвітлення в україномовній періодиці діаспори США [22; 33], як і промова Папи, опублікована майже повністю у газеті «Народна воля» [23]. Римський понтифік вказав на свій давній зв'язок з українцями (він був знайомий з Андреем Шептицьким, коли у Варшаві вирішувалася доля західноукраїнських земель, що відійшли тоді до Польщі), виокремивши терпіння і непохитність у вірі кардинала Йосипа Сліпого. Також Папа зупинився на чинниках, що сприяють збереженню національної ідентичності українців, і яким останні не зраджують навіть на чужині чи під радянською владою, – традиції, обряд, рідна мова, культура, – а тому вивіщення українського митрополита до кардинальського сану має дати народові високоавторитетного і надійного поводири. Сам новоспечений кардинал, як зауважують у пізніших публікаціях, не був такий велемовний, акцентувавши на відсутності єдності між українцями, що пояснювалась політичними умовами і розміщенням України між Сходом і Заходом з їх не раз різними прагненнями. А тому вже на Другому Ватиканському вселенському соборі, за матеріалами газети «Америка», виступає за релігійну свободу, оскільки, на його думку, вона буде корисною не тільки людям, а й самій Церкві. Успішний візит Верховного архієпископа УГКЦ Йосифа Сліпого у 1969 р. в США та відвідування ним відповідних єпархій оцінювались як «насамперед, подія у сфері людських душ, як моральний фестиваль народу, і як ще один вияв прив'язання і відданості народу його Церкві» [27]. Такі висловлювання у періодичних виданнях, на нашу думку, зумовлені розумінням того, що в кінці 60-х років минулого століття в час ідеологічної ворожнечі та політичної диференціації приїзд Йосифа Сліпого вніс важливий концепт в організацію роботи роздробленої, перебуваючої під впливом чужих національно духовних і політичних впливів діаспорної громади – єдність. Опублікований дискурс Управи Товариства за патрі-

архальний устрій української католицької церкви, за ініціативи якого й відбувався вищезгаданий візит, свідчить про сподівання того, що такий початок об'єднання призведе до подальших кроків у напрямі Синоду українських єпископів та завершення патріархальної структури УГКЦ. Проте, як свідчать матеріали періодичних видань українців США, на кінець 80-х років минулого століття в УРСР, попри радянський терор, збереглася і навіть розвинулась певна структура катакомбної УГКЦ, яку втримують численні віряни, священники і єпископи, що своє віровизнання розуміють як ознаку особистої і національної приналежності і незалежності від церковної і світської влади в Москві. Остаточне відродження УГКЦ в Україні після здобуття нею незалежності покликало оновлення й активізацію діяльності цієї церкви в діаспорі.

На початку 90-х років минулого століття українська греко-католицька церква також пов'язувала свої надії із Патріаршим собором УГКЦ на збереження єдності та здобуття Патріархату [2]. Ще 21 листопада 1964 р. Папа Павло VI проголосив щодо рішення Другого Вселенського Собору, де патріарший устрій визначено як традиційний спосіб управління у церквах східного обряду. Наприкінці грудня 1968 р. відбувся пленум Секретаріату СКВУ, на якому було прийнято постанову, де також містився заклик до всіх своїх центральних представництв та краєвих організацій щодо посилення в 1969 р. акції в справі завершення патріархальної системи УГКЦ. Однак цей документ та сам процес його прийняття в частині про патріархат викликали в періодиці неоднозначні публікації, суперечки і звинувачення на адресу члена президії СКВУ д-ра Максима Стахова та митрополита Максима й архієпископа Мстислава щодо небажання сприяти патріаршому устрою УПЦ. На це сам Максим Стахів як редактор «Народної волі» на її сторінках дав повну інформацію з приводу дискусійного питання, зауважуючи, що саме достовірні відомості, не вирвані з контексту, можуть припинити різні легенди, що їх оприлюднюють різні аматори [30]. З опублікованих заміток читач отримує цілісну картину щодо резолюції в справі оборони УГКЦ на Лемківщині з-під влади польського кардинала,

промови Архієпископа Мстислава про те, що УПЦ ще не готова до українського православного патріархату і саме через те, до слушного часу, виводить це питання з-під уваги громадських організацій. Однак вже сама поява різних чуток, резолюцій, дискусій та публікацій з цього приводу показує, наскільки питання патріархату, визнання світовою спільнотою, світською і духовною, окремішності, самодостатності української церкви було важливим для українців США у плані об'єднання, національного і релігійного, збереження національної ідентичності та формування її у прийдешнього покоління. Навесні 1969 р., за матеріалами періодичних видань [24; 29], Громадським комітетом, до якого увійшли церковні, світські молодіжні, професійні організації, у різних містах США було організовано віча, результатом яких стали листи і телеграми, надіслані до українських владик поза межами СРСР, до Папи Павла VI, Верховного архієпископа кардинала Йосипа Сліпого, до Когрегації Східних церков у Римі, де закликається робити конкретні кроки щодо створення українського патріархату на чолі з Й. Сліпим.

Восени 1969 р. Синод українських єпископів в Українському католицькому університеті в Римі направив до Понтифіка прохання щодо Патріархальної структури УГКЦ, а також щодо оголошення Йосифа Сліпого Києво-Галицьким Патріархом. Однак під час перебування у Філадельфії кардинала Максиміліана де Фюрстенберга останній вказав на необхідні компоненти щодо проголошення Патріархів у церквах східного обряду, головним серед яких було те, що УГКЦ не існувала тоді на Україні, тобто на території пропонованого Патріархату, і його проголошення могло б тільки створити додаткові переслідування вірян. На думку митрополита кир Амврозія, яку він висловив у своєму інтерв'ю редактору «Народної волі» [21], ідею патріархату не всі чітко розуміють, крім того, не взято до уваги православних українців. Очільник УКЦ в США наводить інше трактування цього питання, що належить ще митрополитові Вен'ямину Рутському і православному митрополиту Петру Могилі, які намагалися спочатку об'єднати українських католиків і правос-

лавних, а вже потім просити Ватикан про створення Київського патріархату, який мав якнайкраще згуртувати народ перед польською чи російською асиміляцією. Тобто, вже у 1965 р. кир Амврозій висловлює думку, яку вже у XXI ст. пробують обіграти українські церкви вже у незалежній Україні, – спочатку єдина помісна церква, а потім – патріархат. Однак, як і тоді, жодна православна єпархія не сказала, що створення українського католицького патріархату об'єднає українські церкви, а тільки натякають, що це ще більше нас роз'єднає і призведе до ситуації, коли будемо мати два патріарха замість одного. Тому, на думку митрополита кир Амврозія, українські католики, за прикладом Ватикану, що стоїть на екуменічних засадах і закликає всіх людей і церкви різних віросповідань до єдності, повинні, керуючись засадами християнської любові і толерантності, обговорити з українськими православними справу об'єднання наших церков. Як свідчать опубліковані матеріали україномовних періодичних видань діаспори США, спроби досягнути патріархату УГКЦ надалі все рівно не припинялися. На Третньому синоді у Римі в 1985 р., крім питань беатифікації митрополита Андрея Шептицького та інших українських владик, які загинули за віру від рук московського окупанта, Верховний архієпископ, кардинал Мирослав Любачівський висловився «за» юридичного статусу УГКЦ як патріархальної, оскільки фактично вона так і функціонує. Адже УГКЦ має своє окреме канонічне право на існування як завершена одиниця у поєднанні з Римом та користується цим правом, з 1980 р. регулярно відбуваючи свою синоди. Папа Іван-Павло II офіційно визнав юрисдикцію Верховного архієпископа М. Любачівського над українською катакомбною церквою, оскільки останній, крім влади над українськими католицькими церквами на еміграції, зберіг за собою ще й титул Львівського митрополита.

Таким чином, як вважає Роман Рахманний у своїй публікації щодо порушеної теми [16], Рим вчоргове виразно заявив, що він рішуче не визнає насильної ліквідації УГКЦ в СРСР. Проте, на нашу думку, справжня єдність українських духовних владик проявилася на Вселенському

єпископському синоді, під час якого і о. Мирослав Любачівський, і митрополит УГКЦ в Канаді Максим Германюк своїми виступами привернули увагу всіх учасників синоду і церковно-політичних спостерігачів. Найвпливовіша преса, радіо всього світу звітували про те, як сміливо і відкрито кардинал М. Любачівський говорив про переслідувану церкву в Україні та про її право на своє високе самоуправління – Патріархат. Уважаємо, що обидва вищезгадані верховні владики своїми церковно-державницькими виступами на синоді вивели на міжнародний форум не тільки українське питання, але й саму суть національної української церковної справи. Завдяки єдності обох митрополитів питання майбутнього УГКЦ в універсальній структурі Вселенської церкви поставлено досить чітко і переконливо. Це дало можливість у багатьох публікаціях того часу говорити про те, що УГКЦ повинна закінчити свою канонічну структуру патріархатом не пізніше ніж у 1988 р., бо інакше доведеться визнати, що Ватикан, на підтримку інтересів якого українці витрачають чималі національні ресурси (людські, духовні, матеріальні), не має до України з її понад тисячолітнім християнством щирого і справедливого ставлення. Однак пройшло більш як півстоліття від візиту кардинала Максиміліана де Фюрстенберга до США і більше тридцяти років від цього Третього синоду, відійшли у вічність чотири Понтифіки і три Верховні Архієпископи УГКЦ, Україна стала незалежною, а УГКЦ має юрисдикцію на Києво-Галицькій території. Тобто, на думку колишнього президента Світового конгресу українців, правозахисника А. Лозинського [4], виконано сьогодні всі умови, навіть за тлумаченням Ватикану, а у проголошенні Патріархату нічого не змінилося.

Як вважають автори багатьох публікацій україномовної періодики США, відзначення важливих подій нашого минулого є нашим обов'язком, оскільки дає нам змогу опанувати його уроки для кращого осягнення майбутнього; це допомагає також зміцнити відданість національній вірі. Українці у вільному світі мали унікальну нагоду і у зв'язку з цим великий обов'язок у 1988 р. відзначити тисячоліття хрещення Київської Русі. Як повідом-

ляють періодичні джерела [15; 20], для цього у США за благословенням і активною участю митрополита УПЦ в США Блаженнішого Мстислава і митрополита УКЦ в США Високопреосвященнішого кир Стефана утворено Громадський комітет. Завданням останнього, до якого входять представники церковних і крайових громадських, професійних і молодіжних організацій, є заохочення і допомога місцевим громадам гідно відзначити цей ювілей, зокрема у Вашингтоні. Зважаючи на опубліковані матеріали [15; 20], можна зробити висновок про результати діяльності Громадського комітету, які відзначалися широтою охоплення як локацій, так і конкретних акцій, причому все відбувалося на пожертви української громади у США та її фінансових інституцій. Варто зауважити, що різноманітні імпрези, організовані місцевими громадськими комітетами до цієї дати, розпочалися вже з 1986 р. – концерти, академії, наукові заходи, презентація музейних предметів нашої старовини, спеціальні церковні відправи тощо. Організатори також потурбувалися про виготовлення англомовних інформаційних матеріалів про хрещення і християнство в Україні для поширення їх серед американської преси й населення, а також було поінформовано американських високопосадовців про цю величну дату в духовній історії українців, на що окремі губернатори, мери міст проголосили 1988 рік Роком тисячоліття хрещення Київської Русі в США [17; 18].

Влітку 1988 р. у Вашингтоні величне і кульмінаційне відзначення 1000-ліття хрещення Русі зреалізувалось, наприклад, у виставці українських стародруків, книжкових новинок, музейних експонатів, українських ікон у Смітсонівському інституті, наукових конференцій на тему українського християнства, завершивши все великим концертом у Kennedy Center. Таке гідне вшанування цієї дати покликало до життя рефлексії з приводу історичних паралелей між хрещенням Русі і сучасністю кінця 80-х років ХХ ст., що досить часто розміщувалися на шпальтах україномовних періодичних видань. Зокрема, Юрій Артюшенко, громадсько-політичний діяч і журналіст, що часто співпрацював з різними друкованими органами, вважає, що «українське

християнство й для багатьох інших народів було не тільки тим світильником, що його передвіщав апостол Андрій Первозванний, а й джерелом пізнання універсальної правди як синтези національних і релігійних ідеалів, синтези, здобутої в час боротьби українського народу за віру й батьківщину» [13, с. 17]. На думку автора, таке поняття українського християнства, під яким розумілося уособлення національної волі, соціальної справедливості й християнського братерства, сповідували ще з княжих часів не тільки духовенство, а й миряни, а тому воно поширилося світом навіть тими українцями, які потрапляли у полон, а потім розсїювалися по різних країнах. Ю. Артюшенко наголошує, що в українській національній історії завжди головною причиною примусового розселення українців по світі було те, що наші панівні верстви не шанували цього християнства, а відтак і національно-державних і національно-релігійних традицій, підтверджуючи це словами митрополита УПЦ Йосифа Солтана (1509). На нашу думку, автор статті цілком слушно вважає за необхідне нагадати світовій спільноті про вклад УПЦ в духовну скарбницю Вселенської православної церкви, до якої вона в 1643 р. вклала український символ «православного ісповідання віри», який попередньо (1640) з подачі митрополита Петра Могили був схвалений на київському соборі УПЦ. З цим у вітчизняній історії перегукуються й національно-релігійні ідеї гетьмана Петра Сагайдачного, який «зрозумів, що віра для народу дорожча інших моральних побудок, і тому вирішив релігійне питання сполучити з козацькою справою, щоб таким чином витворити з козаків провідників цілого народу, які б боронили найважливіші його інтереси» [13, с. 18]. Ю. Артюшенко вважає, що тисячолітня дата хрещення Русі – сприятливий час, щоб символ віри українського християнства як загальнооб'єднуючу ідеологію піднести до такого рівня універсальної ідеї, коли б вона могла проникнути у свідомість усіх народів світу і відкрити їм очі на те, що шлях до справжньої істини та кращого майбутнього пролягає не через накидування народам утопічних теорій, а через синтез національних і релігійних ідеалів у їх мисленні. 1988 рік –

слухна нагода заявити про те, що віднайти оту істину та досягнути кращого майбутнього для всіх можна лише через поєднання національно-духовного і духовно-релігійного життя. Окремо автор зупиняється на тому, щоб засвідчити, що Москва, перейшовши від ідеї «третього Риму» і «злиття слов'янських народів у російському морі» на початку минулого століття до «первородства й месіанізму московського пролетаріату» і «провідництва Москви у світовій революції» наприкінці 80-х років, лише змінила тактику експансії, але залишилася незмінною як у своїх духовних пріоритетах, так і в характері своєї історичної місії, успадкованої ще від тюрко-монголів, а тому святкування тисячоліття хрещення Русі ще й добрий час для нагадування про ті мільйони українських жертв, що вкрили своїми трупами Північ Російської імперії чи загинули на засланні в Сибірі. Загалом усі порушені в публікації Ю. Артюшенка питання об'єднує те, що серед християнських народів, зокрема і тих, які перебувають під владою Москви, існує психологічно споріднений духовно-релігійний світ, який бореться за вільний національно-духовний і духовно-релігійний розвиток, протиставляється універсальній духовній і фізичній неволі, що панувала тоді в УРСР і ширилася на весь світ.

Чимало інформаційних матеріалів зустрічаємо в україномовній періодиці діаспори США, що порушують проблеми чи висвітлюють події релігійного життя материкової України, навіть тоді, коли вона перебувала у складі СРСР. Після Другої світової війни в центрі уваги авторів публікацій – антирелігійна політика радянського уряду. До ООН Священним Синодом УАПЦ на еміграції був висланий Меморандум щодо долі українських емігрантів у Європі, підписаний митрополитом Полікарпом. Газета «Свобода» за 1947 р. [32], правда зі скороченнями, проте ознайомила своїх читачів із цим документом, особливо у частині, де говориться про українську церкву під гітлерівською і радянською окупацією, ще раз підтвердивши, що свободи релігії в СРСР не було і не буде. Опублікований текст містить інформацію про те, що на Східній Україні до початку Другої світової війни не залишилося жодного єпископа, цілі області

були без церков і священників. Відродження релігійного життя почалося під час воєнних дій, із Західної України, де в часи Польщі функціонувала, крім греко-католицької, й автокефальна православна церква. Саме ієрархи останньої подбали про висвячення єпископів і священників для Східної України. Оскільки до 1942 р. німецька влада не втручалася в церковне українське життя, його вдалося організувати силами самого суспільства. Однак з літа 1942 р., коли рейхскомісаріат України вирішив контролювати і цю ділянку, діяльність української церкви проводилась в умовах релігійної нетолерантності і з грубим порушенням прав і канонів східної церкви. У зв'язку з цим, у Меморандумі [32] заперечується співпраця УАПЦ з німцями під час окупації, як те намагалася представити радянська влада. Однак трагедія українського народу і його церкви полягала у тому, що із закінченням гітлерівської окупації нічого кращого для них не очікувалось. Радянська влада із своєю державною атеїстичною доктриною і винищенням УАПЦ як національної не залишала сумніву у тому, що проголошені у воєнний час СРСР свобода релігії і церкви аж ніяк не стосувалися цієї конфесії. В Україні нищівного удару і переслідувань зазнали всі українські церкви. Те, що емігрували також естонські, латвійські, білоруські, польські ієрархи, підтверджувало думки українського православного духовенства. Адже проти УАПЦ радянський уряд вже давно застосовував безоглядний терор, ліквідуючи її, ієрархію та забороняючи її організаційне існування. Про правильність і передбачливість вищезазначеної позиції свідчила і подальша доля УГКЦ на Галичині із поверненням радянської влади – свобода сумління, незалежність внутрішнього життя церкви, її виховний національно-релігійний і моральний вплив на народ не могли існувати в країні, де існує монопартійний державний режим з матеріалістичною доктриною. Радянський уряд не міг перетворити цю церкву у слухняне знаряддя і підпорядкувати її московському патріархату, зважаючи на догматичні відмінності, а тому у 1946 р. її формально скасовано, всіх її священників, єпископів на чолі з Йосипом Сліпим арештовано і вислано, а українські землі, де

вона досі діяла, підпорядковано РПЦ. Як значав посол Річард Шифтер, «справа не в тому, що Українська Католицька Церква є католицька, але в тому, що вона є українська» [19]. Меморандум стверджує, що саме цей режим став причиною як масової еміграції українців разом із церковною ієрархією і духовенством, так і пізнішою відмовою повертатись на батьківщину. Через те Священний Синод УАПЦ на еміграції закликає ООН утвердити священне право азилу для усіх українських політичних емігрантів, незалежно від того, коли і з якої місцевості вони емігрували. Оскільки цим правом свого часу на Заході користувались навіть комуністичні вожді (В. Ленін), просять утвердити становище українців як тимчасово бездержавних та оформити відповідні документи. Оскільки емігранти не можуть постійно мешкати в таборах, Меморандум також містить звернення [32] про опіку щодо їх розселення з тим, щоб вони могли прикласти свою і працю і здібності задля загальнолюдського добра, здобуваючи собі засоби для життя та свого духовного і культурного розвитку. Причому це звернення має одне уточнення: українці складають собою спільність з точки зору національного, мовного, культурного і часто віросповідного, тому було б раціонально при переселенні в конкретні країни враховувати ці аспекти [31].

У зв'язку з посиленням релігійних переслідувань і русифікації України, у 1969 р. Президія Секретаріату СКВУ опублікувала Звернення до української спільноти у вільному світі, Комісія церковно-релігійних справ Секретаріату СКВУ (у складі митрополита УКЦ в Канаді Максима Германюка, заст. митрополита УАПЦ Мстислав Скрипник, голови Українського євангельського об'єднання Північної Америки пастора Івана Яцентія) видала Декларацію про посилене порушення свободи релігії і релігійних практик в радянській Україні [28]. Приводом для таких заяв і їх пізнішої публікації з метою ознайомлення широким загалом стали не тільки постійні звістки про нові арешти священників та вірян УГКЦ, інформація про арешт та смерть у радянській в'язниці львівського архієпископа кир Василя Величковського, а й те, що ця нова хвиля релігійних переслідувань співпала з

20-річчям відзначення Загальної декларації прав людини у 1968 р. [25; 26].

Незважаючи на те, що усі держави через своїх представників засудили факти зневажання людських прав, у тому числі СРСР і УРСР, радянський уряд не припинив репресій на релігійному ґрунті, більше того, забороняючи своїм громадянам вільно визначати свою релігійну приналежність, він намагається використовувати церковні організації для власних політичних цілей. Усі наведені в Декларації дані свідчать про постійне й безкарне порушення постанов Загальної декларації прав людини, що спричиняє важкий моральний і духовний стан українського населення на радянських землях. У зв'язку з цим СКВУ вважав за необхідне вчергове звернутися до світової спільноти з проханням підтримати протест проти зневажання основних постанов Загальної декларації прав людини урядом СРСР й засудити його безправні методи у боротьбі з окремими церквами в Україні. Оскільки він є членом ООН і одним із гарантів міжнародних конвенцій щодо прав людини, то мусить на практиці теж дотримуватися прийнятих ним засад і відповідно до цього забезпечити своїм громадянам свободу релігійних практик і уможливити діяльність тих церков, які населення хоче визнавати, а також звільнити усіх арештованих і засланих духовних осіб. СКВУ завершує свою декларацію переконанням, що порушення будь-якою державою основних прав людини не може дати надію на тривалий мир у світі [28]. У 1988 р. Президент США Р. Рейган мав візит до СРСР. Цьому передував семінар у Білому домі щодо релігійних прав у Радянському Союзі, в якому взяли участь біля 150 очільників релігійного і громадського життя різних американських етнічних груп. Як повідомляють матеріали україномовних періодичних видань діаспори США [14], про переслідування за релігійною ознакою і нищення церков у СРСР доповідали Патріарх УГКЦ Мирослав Любачівський, отець РПЦ Віктор Потапов, єпископ Литовської католицької церкви Павло Балтакіс, від УПЦ слово присутнього митрополита Мстислава зачитував о. Франко Істочин та ін. Усі промовці підкреслювали зневаження релігійних прав, переслідування та

ув'язнення вірян, нищення церков, синагог і мечетей у Союзі, закликаючи Президента Рейгана на особистій зустрічі з М. Горбачовим захистити релігійні права і свободи перед радянським урядом. Крім того, надрукований матеріал акцентує на історичних і національних аспектах самотності українського релігійного життя, через те Москва вважає його загрозою для своїх імперських цілей в Україні та свого режимного російського патріархату. УГКЦ і УПЦ вказують, що саме з цією метою радянський уряд намагається представити у світі відзначення тисячоліття християнства Русі як тисячоліття християнства Росії, хоча сам цей правлячий режим є атеїстичним [19].

Таким чином, релігійний аспект в україномовній періодиці діаспори США після закінчення Другої світової війни займав вагомим місце у процесі збереження національної ідентичності. Питання, пов'язані із Патріархатом, об'єднанням українських церков, відзначенням значних дат в історії українського християнства, висвітлення антирелігійного життя в матірній Україні, стали одним із важливих чинників самоусвідомлення українцями діаспори США себе як частини українства.

Список використаних джерел

1. Губарець В. В. Українська етнічна преса США та Канади (1945 – 1994 рр.): особливості висвітлення україно-американських взаємин : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.01.08 / Василь Васильович Губарець; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2007. – 20 с.
2. ДАТО, бібліотека, інв. № 1803. Планують Синод УГК Церкви // Свобода. – 1992. – Ч. 11. – С. 1.
3. Костенко Т. Відновлення Галицької митрополії / Тетяна Костенко // Вісті Комбатанта. – 2008. – Ч. 1. – С. 36-38.
4. Лозинський А. 25 років державності – 25 років територіальної юрисдикції / Аскольд Лозинський // Закордонна Газета. – 2016. – 16 серпня.
5. Мерфі Н. Українська діаспора в США: збереження традицій національної культури : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / Наталія Григорівна Мерфі; М-во освіти і науки України, Донецький національний університет. – Донецьк, 2006. – 19 с.
6. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст [Електронний ресурс] / Л. Нагорна. – Режим доступу : http://www.ipiend.gov.ua/img/monograph/file/Nagorna_50.pdf
7. Недавня О. В. Місце греко-католицизму в самоідентифікації українців в їх цивілізаційному оточенні // Українське релігієзнавство. – 1999. – № 12. – С. 106-114.
8. Недужко Ю. Освітньо-виховні аспекти діяльності української діаспори країн Заходу в контексті

- боротьби за державну незалежність України (середина 40-х – 80-ті роки ХХ ст.) [Електронний ресурс] / Ю. Недужко. – Режим доступу : <http://www.history.org.ua/JournALL/xxx/12/26.pdf>.
9. Піскун В. М. Українська політична еміграція й діаспора у ХХ столітті: форми культурного й інтелектуального узв'язування в країнах проживання / В. М. Піскун // Українство у світі: традиційність культури та спільнотні взаємини : [монографія] / [Піскун В. М., Ціпка А. В., Щербатюк О. В. та ін.]. – К. : ЗАТ «Нічлава», 2004. – 252 с.
  10. Сербин Р. Українська діаспора й Україна / Роман Сербин // Церква і життя. – 1997. – № 47 (1403).
  11. Українська діаспора. Соціологічні та історичні студії: [наук. вид.] / В. Б. Євтух, В. П. Трощинський, А. А. Попок, О. В. Швачка. – К. : Фенікс, 2003. – 227 с.
  12. Хімяк О. Українська преса на Американському континенті (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Оксана Хімяк // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. Львів : Політехнічний національний університет, 2012. – Вип. 24. – С. 27-31.
  13. ЦДАЗУ. БФ.3. Інв. № 4173. Артюшенко Ю. За національно-духову й духово-релігійну синтезу (До ювілею хрищення Руси-України) / Юрій Артюшенко // Самостійна Україна. – 1980. – Ч. 1-2 (366-367). – С. 17-19.
  14. ЦДАЗУ. БФ.3. Інв. № 6097. Слово за ієрархами й вірними українських Церков // Національна трибуна. – 1982. – Ч. 3. – С. 1.
  15. ЦДАЗУ. БФ.3. Інв. № 6100. Із заклику Крайового комітету тисячоліття християнства в Україні до українського громадянства й організацій у ЗСА // Національна трибуна. – 1986. – Ч. 16. – С. 1.
  16. ЦДАЗУ. БФ.3. Інв. № 6100. Рахманний Р. На шляху до Патріархату УКЦ / Роман Рахманний // Національна трибуна. – 1986. – Ч. 6. – С. 1.
  17. ЦДАЗУ. БФ.3. Інв. № 6102. Губернатор Індіяна проголосив 1988 Роком Українського Християнства // Національна трибуна. – 1988. – Ч. 22. – С. 3.
  18. ЦДАЗУ. БФ.3. Інв. № 6102. Посадник Нью-Йорку проголосив 1988 – Роком Тисячоліття Хрищення України // Національна трибуна. – 1988. – Ч. 22. – С. 3.
  19. ЦДАЗУ. БФ.3. Інв. № 6102. Президент Реген за релігійну свободу в СРСР // Національна трибуна. – 1988. – Ч. 22. – С. 1.
  20. ЦДАЗУ. БФ.3. Інв. № 6102. Тисячі українців з Америки відзначили 1000-річчя Християнства України у Вашингтоні // Національна трибуна. – 1988. – Ч. 43. – С. 1, 3.
  21. ЦДАЗУ. БФ.3. Інв. № 6322. З пресової конференції в впреосв. кир Амврозія, митр. українців католиків в ЗДА // Народна воля. – 1965. – № 2. – С. 4-5.
  22. ЦДАЗУ. БФ.3. Інв. № 6322. Привітання УНРади митрополита Й. Сліпого з нагоди іменування кардиналом // Народна воля. – 1965. – № 7. – С. 1.
  23. ЦДАЗУ. БФ.3. Інв. № 6322. Український день у Ватикані // Народна воля. – 1965. – № 10. – С. 1.
  24. ЦДАЗУ. БФ.3. Інв. № 6324. Акція українців католиків Шикага за патріархат // Народна воля. – 1969. – № 21. – С. 2.
  25. БФ.3. Інв. № 6324. Архiepіскоп Величковський помер у большевицькій тюрмі // Народна воля. – 1969. – № 13. – С. 1.
  26. ЦДАЗУ. БФ.3. Інв. № 6324. В обороні народу і «мовчазної церкви» в Україні // Народна воля. – 1969. – № 18. – С. 1.
  27. ЦДАЗУ. БФ.3. Інв. № 6324. З приводу візитації Верховного архiepіскопа / Управа Товариства за Патріархальний Устрій Української Католицької Церкви // Народна воля. – 1969. – № 7. – С. 5.
  28. ЦДАЗУ. БФ.3. Інв. № 6324. Позбавлення свободи релігії в Україні: Декларація Секретаріату Світового Конгресу Вільних Українців // Народна воля. – 1969. – № 19. – С. 5; № 20. – С. 5.
  29. ЦДАЗУ. БФ.3. Інв. № 6324. Потреба сказати й нам своє слово / Виконавчий Комітет Українського Робітничого Союзу // Народна воля. – 1969. – № 21. – С. 1.
  30. ЦДАЗУ. БФ.3. Інв. № 6324. Стахів М. Секретаріат СКВУ про Патріархати / Максим Стахів // Народна воля. – 1969. – № 14. – С. 2.
  31. ЦДАЗУ. БФ.3. Інв. № 6462. З антирелігійного життя в Україні // Свобода. – 1947. – Ч. 26. – С. 2-3.
  32. ЦДАЗУ. БФ.3. Інв. № 6462. Меморандум Священного Синоду УАПЦ на еміграції, підписане Митрополитом Полікарпом // Свобода. – 1947. – Ч. 113. – С. 2.
  33. ЦДАЗУ. БФ.3. Інв. № 6800. Верховний Архiepіскоп Кард. Йосиф Сліпий промовляв другого дня на Соборі // Америка. – 1965. – Ч. 175. – С. 1.
  34. Чекалюк В. В. Преса діаспори США як комунікативний чинник формування ідентичності українців (1939 – 2005) : автореф. дис. да здобуття наук. ступеня канд. наук із соц. комун. : спец. 27.00.01 / Чекалюк Вероніка Василівна; Київський національний університет імені Т. Шевченка. – К., 2008. – 13 с.

LESIA BILOVUS

Ternopil

RELIGIOUS ASPECT AS A MARKER FOR THE NATIONAL IDENTITY PRESERVATION IN THE UKRAINIAN PERIODICALS OF THE USA (SINCE 1947)

The article is devoted to the research of the feature material of the USA Ukrainian Diaspora's Ukrainian periodicals ("Ameryka", "Visti Kombatanta", "Narodna Volia", "Natsionalna Trybuna", "Samostiina Ukraina", "Svoboda", "Zakordonna Gazeta") since 1947 with concern to analyze the religious discourse as a marker for the preservation of national identity. It has been found out that issues related to the Patriarchate, the association of Ukrainian churches, the celebration of significant dates in the history of Ukrainian Christianity, and the coverage of anti-religious life in Ukraine have become one of the important factors of the self-awareness of the USA Diaspora's Ukrainians as a part of the Ukrainian nation.

Key words: Ukrainian-language periodicals, The USA Ukrainian Diaspora, national identity, Ukrainian church.

ЛЕСЯ БИЛОВУС
г. Тернополь

РЕЛИГИОЗНЫЙ АСПЕКТ КАК МАРКЕР СОХРАНЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В УКРАИНОЯЗЫЧНОЙ ПЕРИОДИКЕ ДИАСПОРЫ США (ОТ 1947 г.)

Статья посвящена исследованию публицистического материала украиноязычной периодики диаспоры США («Америка», «Известия комбатанта», «Народная воля», «Национальная трибуна», «Самостоятельная Украина», «Свобода», «Закордонна Газета») после 1947 г. и анализу религиозного дискурса как маркера сохранения национальной идентичности. Выяснено, что вопросы, связанные с Патриархатом, объединением украинских церквей, празднованием значительных дат в истории украинского христианства, освещение антирелигиозной жизни в Украине, стали одним из важных факторов самосознания украинской диаспорой США себя как части мирового украинства.

Ключевые слова: украиноязычная периодика, украинская диаспора США, национальная идентичность, украинская церковь.

Стаття надійшла до редколегії 24.05.2018

УДК 94.(477.73)"18"

ВОЛОДИМИР ГАМЗА

м. Миколаїв

ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СПИРО ГУЛАБЧЕВА В УКРАЇНІ В КІНЦІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті розглядаються окремі аспекти діяльності відомого болгарського громадського діяча і революціонера Спиро Гулабчева в Україні в кінці XIX століття. Наголошено на значенні українських громад у формуванні поглядів Гулабчева. На основі архівних документів висвітлені його спроби по створенню «книжкового» руху у Києві, Харкові, Миколаєві, а також в болгарських та європейських містах. Детально розглянута заведена царською охранкою справа щодо діяльності Гулабчева.

Ключові слова: болгарський діяч, сиромомахомільство, студенти, друзини, справа.

Спиро (Спиридон) Гулабчев – відомий болгарський публіцист, громадський та політичний діяч кінця XIX – початку XX ст. В новітню історію Болгарії він увійшов як засновник так званого «сиромомахомільства» – руху заступництва щодо бідних та знедолених. Спиро Гулабчева також вважають одним з перших ідеологів анархізму на Балканах. Життєвий шлях цього діяча був пов'язаний і з Україною.

Громадсько-політична діяльність С. Гулабчева на Балканах достатньо глибоко досліджена болгарськими науковцями, втім український період його біографії залишився недостатньо висвітленим.

Метою даної статті є заповнення цієї прогалини із використанням документів з українських та болгарських архівів.

Спиро Гулабчев народився у 1856 р. у м. Лерин на території Македонії (зараз м. Фло-

рина, Греція) в родині священика Константина Гулабчева, що очолював місцеву болгарську громаду. Початкову і середню освіту Гулабчев здобував в Константинополі, Адріанополі та Пловдиві, після чого вчителював, викладаючи предмети на грецькій та болгарській мовах. У 1877 р. С. Гулабчев вирішив отримати вищу освіту і поступив на навчання до духовної академії у Москві. Провчившись у цьому закладі два роки юнак перевівся до Московського університету вивчати право. Але й тут він не завершив повний курс і в 1881 р. поступив на історико-філологічний факультет Київського університету [1, 106]. Спочатку Гулабчев навчався як стипендіат Східної Румелії, а після її возз'єднання з Болгарією в 1885 р. отримував кошти вже від Князівства Болгарія [2, 116, 196].

Повернувшись до Болгарії Спиро Гулабчев з 1887 по 1889 рр. викладав історію та

літературу у Габровській, Варненській та Тирновській гімназіях і одночасно створював «приятельські дружини», що займалися пропагандою сформульованого ним сиромахомильства – специфічної болгарської версії народництва, поширеного в Російській імперії у другій половині XIX ст. Головний сенс течії був вкладений у її назву – «сиромахомильство» – варіант українською «сиромомильство» – милість до бідних, знедолених. Розробляючи ідеологію та основні положення сиромахомильства Спиро Гулабчев запозичив окремі ідеї російських та українських народників і адаптував їх до болгарського соціального життя. Найбільш важливими серед них він вважав забезпечення соціальної справедливості та усунення майнової нерівності. Праця і слугування суспільству подавалися ним як головний зміст життя звичайної людини [1, 115].

Програма Гулабчева з одного боку проголошувала головним принципом любов та милість до бідних людей, а з іншого – заперечувала модернізацію суспільства, зокрема закликала до війни проти моди, особливо жіночої, естетики, розкоші, протидії видаткам на вищу освіту у той час, коли народ не мав можливості здобувати середню тощо. Поширюючи свої погляди сиромахоми наголошували на важливості принципу солідарності інтелігенції із збіднілими верствами і інколи демонстрували відданість народу в екстравагантних формах. Так, аби завоювати симпатії незаможного населення засновник сиромахомильства та його прихильники приходили на збори та мітинги у постолах. Вдаючись до популістичних прийомів Спиро Гулабчев навіть забороняв найближчому оточенню носити краватки, як символ відчуженості інтелігенції від простого люду [1, 116].

На думку лідера сиромахомильського руху суспільство можна було ошчасливити лише шляхом масштабної соціальної реформи, підготовленої наполегливою та копіткою пропагандистською роботою, яку мали здійснювати організовані групи однодумців. Дружини сиромахомилів діяли на суворо конспірологічних засадах і приймали до своїх лав лише перевірених людей на підставі рекомендацій. За ініціативи Гулабчева його підлеглі сорат-

ники у листуванні між собою користувались таємними абетками, що були поширені серед соціалістів. Члени дружин мали певну підтримку серед різних верств населення, але найбільшою популярністю користувались серед болгарської молоді, схильної до сприйняття радикальних ідей [3, 73].

Аби розширити можливості для розповсюдження народницьких ідей Спиро Гулабчев за допомогою соціалістів заснував у м. Русе друкарню, в якій було видано понад 140 томів літератури політичного спрямування. Також тут виходила солідними накладами і художня література. С. Гулабчев спромігся надрукувати і декілька власних творів та перекладів іноземних видань. З часом його друкарня перетворилась у громадський клуб, який відвідували дрібні підприємці, чиновники, викладачі та учні [4, 33].

Ідеалізуючи психологію бідного селянина С. Гулабчев закономірно опинився в полоні селянської стихії та анархічних ідей. Підтримуючи і поширюючи соціалістичні ідеї (на межі 80–90-х років Спиро Гулабчева вважали одним з перших апостолів соціалізму у Болгарії), він в дійсності залишився поза цим рухом і згодом був звинувачений у сектантстві. Заперечуючи не лише приватну, а й особисту власність засновник сиромахомильства протистояв визнаним лідерам соціалістичного руху. Болгарський революціонер Димитр Благоєв, який не поділяв погляди Спиро Гулабчева дав найбільш повну характеристику ідеології сиромахомилів. Узагальнюючи її основні постулати він зробив висновок, що суспільним ідеалом сиромахомилів був «споживацький комунізм» без історичної перспективи [3, 73]. За оцінками деяких сучасних болгарських вчених заснований Гулабчевим рух знаходився між соціалізмом та анархізмом, але дещо ближче до соціалістичної ідеології.

Політичну і громадську діяльність Спиро Гулабчев водночас поєднував з етнографічними розвідками та лінгвістичними дослідженнями. В 1887 р. він видав книгу «Один погляд на етнографію Македонії», в якій наголошував на необхідності наближення болгарської книжкової мови до західних народних говорів. Наголошуючи на особливостях

регіону він водночас викривав панелліністичні фальсифікації щодо національного походження населення Македонії, а також спроби сербської пропаганди відвернути македонців від болгарського кореня [5, 7, 23].

У 1905 р. Спиро Гулабчев вимушений був закрити друкарню в зв'язку з її збитковістю та великими боргами, які йому довелося сплачувати до кінця свого життя. Певний час працював чиновником у столичній рахунковій палаті. Помер в 1918 році в Софії [6, 172].

Формування світогляду та більшості переконань Спиро Гулабчева відбулось саме в український період його життя. В Україні він вперше розпочав і свою громадську діяльність. Будучи переконаним, що саме через поширення знань серед широких верств можна було досягти кінцевої мети – побудови соціально справедливого суспільства, Спиро Гулабчев надавав величезну роль у цій справі болгарській молоді, що здобувала освіту в Російській імперії та Європі. На його думку студенти вузів, а також учні гімназій і реальних училищ могли б з успіхом пропагувати народницькі ідеї на Балканах через поширення «книжкового» руху.

Навчаючись в Київському університеті С. Гулабчев розпочав роботу по створенню в середовищі болгарської студентської діаспори мережі так званих «читацьких приятельських товариств», які він ще називав «читацькими дружинами» і «дружинками» – осередками. За задумом С. Гулабчева ця мережа мала бути міжнародною за масштабами діяльності і охоплювати усі країни, де існували болгарські учнівські та студентські земляцтва, але із підпорядкуванням «головній дружині» у Києві. Порівняно невеликі, але згуртовані групи патріотів-книголюбів повертаючись на батьківщину повинні були скласти ядро майбутніх пропагандистських осередків та центрів [7].

На практиці «дружинки», що зазвичай об'єднували близько 5–10 членів розповсюджували літературу, створювали і поповнювали книжкові фонди, писали статті для журналів і газет, перекладали на болгарську мову актуальні іноземні видання. Їхню фінансову основу становили членські внески і пожертви заможних людей. Частина членських внесків осередки направляли Гулабчеву до Києва, а той з свого

боку надавав матеріальну допомогу передусім новостворюваним групам. Як видно з кореспонденції Гулабчева на забезпечення поточної роботи та закупівлю літератури членських внесків постійно не вистачало, до того ж він неодноразово скаржився на неможливість знайти щедрого мецената.

Відвідуючи рідні місця болгарські учні та студенти вже під час канікул прагнули розпочати пропагандистську роботу на батьківщині. Гулабчев особисто координував створення мережі читацьких товариств на болгарських землях. Перші організовані групи його прихильників виникли в Русе, Силістрі, Велико Тирново, Варні, Анхіало [7, арк. 8].

Особливу увагу Спиро Гулабчев приділяв рідній Македонії, яку розглядав як невід'ємну частину Болгарії. В середині XIX ст. населення цього краю в більшій мірі ніж в інших болгарських регіонах піддавалось спробам еллінізації спочатку з боку фанаріотського духовенства, а згодом – Еладської православної церкви. Грецька мова активно поширювалась у школах та церквах, серед місцевої інтелігенції. Це призводило до того, що хоча в містах і селах Македонії розмовляли болгарською мовою, але у письмі використовували грецьку абетку. Дещо пізніше розпочались спроби цілеспрямованої сербізації місцевого населення [8, 287, 290]. У 70–80-х роках XIX століття в Македонії почали виникати книжкові магазини (книжарниці) у великих містах – Скоп'є та Велесі. Але більш поширеним був продаж книг торгівцями-мандрівниками у таких містах як Охрид, Струга, Бітоля, Струм'їца, Гевгелі та інші. Спиро Гулабчев вважав, що слід скористатись зростанням популярності книги на його батьківщині і створити мережу по розповсюдженню саме болгарської книги (българската книжнина).

Певний час «приятельські товариства» Гулабчева діяли без установчих документів. Протягом 1882 р. Спиро Гулабчев ретельно підбирав кадри для своїх майбутніх «дружинок» і розробляв статут «головної дружини». В 1883 р. йому вже вдалося організувати у Києві болгарську студентську громаду під назвою «Приятелска дружина за унапредване на българщина в Македония» – «Товариство за майбутне болгаризму в Македонії». Написавши проект статуту товариства

він спробував дізнатися думки поважних та впливових людей щодо положень цього документу. З цією метою він звернувся з листом до Кристья Мирські, відомого болгарського громадського діяча, політика і публіциста, згодом члена Болгарської академії наук, що проживав у м. Варні. Гулабчев наполегливо просив його надіслати свої зауваження і доповнення до статуту, а також очолити варненську дружину. Він також запропонував Мирські заітивати у Варні ще трьох «від серця відданих» однодумців, які б погодились займатися практичною діяльністю по розповсюдженню книг. Організатор книжкового руху навіть погоджувався повністю замінити свій документ, якщо цього побажає відомий публіцист. Спиро Гулабчев відверто апелював до авторитету Мирські: «Ваше вливання до дружини є важливим і з того боку, що навколо вашого імені згуртується чимало людей з ліберальної партії». Аби остаточно схилити Мирські до вступу до дружини Гулабчев у наступному листі повідомляв, що до лав організації вступив чиновник з Тирновської округи Константин Тондж(о)уров, а також відомий письменник, громадський і духовний діяч митрополит Тирновський Климент (Васил Друмев). Врешті решт Гулабчеву вдалося залучити Кристья Мирські до своєї організації [7, арк. 8-8 зв.].

Під час створення київської «дружини» найбільш складною постала проблема підбору доброго керівника. На переконання Спиро Гулабчева очолювати осередок мав «розвинутий та волелюбний болгарин». У той час в Київському університеті навчалось декілька болгарських юнаків, втім знайти серед них бажаного займатися пропагандистською справою було непросто. Відомо, що перші роки перебування Олександра III на престолі були відмічені наступом реакції насамперед в освітній галузі, тому серед студентської молоді існували певні перестороги щодо заняття громадською діяльністю. Очолити осередок погодився Юрдан Коцев з м. Сливен, а казначеєм став Димитр Рашев з Велико Тирново. Члени київської дружини листувались зі своїми співвітчизниками в Болгарії і Македонії, допомагали у створенні осередків в тамтешніх містах, збирали кошти на придбання

літератури, а також робили переклади. Так студент Н. Федов перекладав статті, надруковані французькою для подальшої публікації у газеті «Народний глас», що видавалась у болгарському місті Пловдиві [7, арк. 8].

З меншими зусиллями С. Гулабчеву вдалося організувати «книжковий» осередок в Харківському університеті. Тут створити «дружинку» погодився болгарський студент Антон Байчев з містечка Лясковца, де вже діяла невеличка група книголюбів. Харківський осередок оформився у вересні 1883 р. і став на той час найбільш помітним, нараховуючи 12 членів. Гулабчев особисто піклувався про його склад. За його рекомендацією до цієї «дружинки» вступив активний учасник руху Васил Іванов з м. Русе. Антон Байчев після закінчення навчання у Харкові планував повернутися до Велико Тирново, щоб там вчителювати, то ж Гулабчев сподівався, що його мережа пустить коріння і в старій столиці Болгарії. З часом Байчев став одним з співзасновників та редакторів політичного видання «Варненски новини» у м. Варна [7, арк. 8-9].

Великі сподівання Спиро Гулабчев пов'язував з Південнослов'янським пансіоном у м. Миколаєві. Цей унікальний заклад був створений відомим болгарським педагогом Тодором Мінковом у 1867 році. Південнослов'янський пансіон став кузницею слов'янських еліт, що виборювали незалежність своїх народів та розбудовували молоді держави на Балканах. Засновник та утримувач пансіону залучив його до мережі місцевих навчальних закладів, що умовно включала гімназію, реальне та повітове училища. До того ж він запровадив у пансіоні викладання окремих предметів, а також зібрав солідну бібліотеку навчальної та художньої літератури. В пансіоні панував культ книги та літературної творчості. Вихованці Т. Мінкова за підтримки свого патрона наприкінці 1879 року заснували громадську організацію та літературно-науковий журнал «Братски труд», на сторінках якого публікували оповідання, п'єси, есе, замітки, критичні статті тощо. До того ж, окремі балканські юнаки, в тому числі майбутній болгарський письменник-сатирик Алеко Константинов видавали і власні журнали. Це

дозволило Спиро Гулабчеву знайти в середовищі миколаївських пансіонерів своїх прихильників, а з часом декілька колишніх пансіонерів стали його добрими помічниками, в тому числі Друмі Друмев, Димитр Рашев та Захарій Холев [9, 81].

Спиро Гулабчев намагався створювати читацькі осередки не лише серед молоді, що навчалась в Російській імперії. Він наполегливо прагнув залучити до своєї справи болгарських студентів, які здобували освіту у європейських навчальних закладах та в столиці Османської імперії. Активною виявилась група його прихильників у Загребі, причому двоє з них спробували організувати осередок у Женеві. Щодо «дружинки» у Цариграді, то її майбутнє С. Гулабчев пов'язував з ініціатором руху в столиці – «дуже добрим хлопцем», прізвище якого, ймовірно з конспірологічних міркувань він не вказував [7, арк. 9].

Перебуваючи в Україні Спиро Гулабчев захопився публіцистикою Михайла Драгоманова, яка в значній мірі і вплинула на його погляди. Через своїх довірених осіб у Женеві Гулабчев отримував громадську періодичну літературу і окремі друковані праці відомого українського діяча, що у той час вимушено проживав у Швейцарії. У подальшому через свою читацьку мережу С. Гулабчев розповсюджував ці видання в Україні та поза її межами. Гулабчеву та його прихильникам імпонували поважне ставлення Драгоманова та інших учасників громад до національної мови і культури, а також їх схильність до еволюційного шляху досягнення соціального прогресу. Переїнявши сповідуваними Драгомановим ідеями демократії та федералізму Спиро Гулабчев дійшов до висновку, що політико-територіальні проблеми на Балканах, в тому числі і македонське питання, можуть бути вирішені шляхом створення балканської федерації [1, 113].

Документальних даних про конкретні заходи Спиро Гулабчева та його читацьких дружин на території України у 1884–1885 рр. на жаль поки не знайдено. Але відомо, що у цей відрізок часу Гулабчев займався видавництвом художньої і сільськогосподарської літератури, а також вивчав мовознавчі питання. В 1885 р. він надрукував у Києві влас-

норуч написане оповідання «Дядо Стоян» – «Дідусь Стоян», в якому розвивав ідею фонетичного правопису у болгарській мові, що мав бути більш зрозумілим і доступним для широких верств населення [10].

Певні висновки про ідеологічні пріоритети та практичну діяльність болгарського просвітителя дозволяє зробити розгляд матеріалів справи Управління одеського тимчасового генерал-губернатора, що зберігається у Державному архіві Одеської області. Цю справу на 19 аркушах під назвою «Про звинувачення студента Київського університету болгарсько-підданого Спиро Гулабчева у державному злочині», було розпочато 18 лютого 1886 р., а закрито 30 травня того ж року [11].

Згідно із повідомленням начальника жандармського управління м. Одеси п'ятого лютого 1886 р. на прибулому через Константинопольський порт російському судні «Азов» під час митного догляду речей болгарсько-підданого Спиро Гулабчева у подвійному дні його шкіряної валізи були знайдені «революційні видання» загальною кількістю 37 примірників. Очільник місцевої жандармерії у листі до генерал-губернатора детально вказав назви, дати, місце видання, прізвище редактора та кількість сторінок кожної книги, газети чи журналу. Переважно це були твори, написані або редаговані Михайлом Драгомановим у Женеві в період з 1881 по 1885 роки. Серед них: програмна брошура «Вольный союз» – «Вільна спілка», перша частина поезій «Політичні пісні українського народу XVIII-XIX ст.», анотований збірник «Нові українські пісні про громадські справи 1764 – 1880», брошура «Le tyranicide en Russie et l'action de l'Europe Occidentale» – «Тираноббивство в Росії і поведінка Західної Європи», друкований огляд «Література України», стаття «Историческая Польша и Великорусская демократия». Також серед вилученої у Гулабчева літератури числились чотири примірники надрукованого листа М. І. Костомарова до видавця «Колокола» О. І. Герцена, видана М. Драгомановим поема Тараса Шевченка «Марія». Поміж ними була й релігійна книжка «Марія мати Іисуса», яку чиновники теж зарахували до «революційних» [11, арк. 1-13в.].

За спробу перевезення до Росії забороненої літератури 30-річного болгарського студента заарештували і ув'язнили в «одеський тюремний замок». Згодом йому було висунуто звинувачення у державному злочині за ст. 250 і 251 Укладення про покарання. Під час допиту Гулабчев не виказав реальних постачальників і канали перевезення літератури, пояснивши, що нібито книги і газети він задешево придбав для власних потреб в Софії у невідомого йому візника. Але слідство не сприйняло цю версію, причому в документах зазначалось, що Спиро Гулабчев вже опинявся в полі зору жандармів, а в 1884 р. був допитаний в якості свідка «внаслідок близького знайомства з особою, вкрай неблагонадійною у політичному відношенні» [11, арк. 6 зв.]. Втім, прокурор судової палати враховуючи, що розглядалась справа іноземного підозрюваного не поспішав із остаточним висновком і схилився до того, щоб не доводити її до суду, а обмежитись покаранням Гулабчева шляхом його депортації за кордон. На початку квітня 1886 р. він звернувся до тимчасового генерал-губернатора з проханням ще раз розглянути обставини справи «колишнього студента Київського університету» (скоріш за все Гулабчева на той момент вже відрахували з університету в екстреному порядку) [11, арк. 8–9].

Справа Спиро Гулабчева почала набувати розголосу і в самій Болгарії. У телеграмі, що надійшла з Петербургу від Азіатського департаменту до агента Міністерства іноземних справ в Одесі зокрема зазначалось наступне: «...В болгарських газетах розміщено повідомлення про арешт в Одесі і заслання до Сибіру...болгарина, вихованця Київського університету Спиро Гулабчева за те, що при ньому знайдені були російські заборонені видання...». Агенту доручалось перевірити цю інформацію і повідомити керівництво [11, арк. 12]. Враховуючи ці фактори генерал-губернатор підписав довідку, в якій не заперечував проти покарання Гулабчева в адміністративному порядку із висланням за межі держави, але аби «застрахуватися» від неприємностей він заздальгідь звернувся із конфіденційним листом до міністерства внутрішніх справ. Остаточний вердикт стосовно долі болгарсько-підданого сформулювали у Петербурзі – на підставі відповідних статей ви-

слати Гулабчева безповоротно за кордон [11, арк. 17]. На цьому завершилась українська історія в житті Спиро Гулабчева.

В Україні Спиро Гулабчев займався не лише організацією «книжкового» руху. Вивчаючи модні політичні течії і спілкуючись з представниками інтелігенції він разом з тим наблизився до розуміння української ментальності, народного побуту та культури. Маючи хист до етнографічних досліджень болгарський студент прагнув ближче зрозуміти психологію та особливості української народної творчості. Український пісенний та словесний фольклор Гулабчев вивчав не лише за працями корифеїв, а й під час подорожей містами і селами. За окремими свідченнями співвітчизників Гулабчева болгарського народницького ватажка можна було побачити на батьківщині у «малоросійській сорочці» – вишиванці. Це справляло неабияке враження на співрозмовників та слухачів Гулабчева [4, 28].

«Книжковий» рух, який Спиро Гулабчев започаткував у 80-х роках XIX ст. в Україні не набув широкого розмаху, але став протоосновою сиромахомільства, що пустило корені на Балканах. Створена ним у середовищі болгарської учнівської і студентської молоді мережа просвітницьких осередків поширювала народницькі і громадівські ідеї, розповсюджувала твори Михайла Драгоманова та інших яскравих представників українського демократичного руху. В Україні Спиро Гулабчев не тільки близько познайомився із ідеологією народництва та діяльністю громад, а й здобув певний політичний досвід, завдяки якому він згодом став помітною політичною фігурою на Балканах.

Список використаних джерел

1. Шарова Крумка. Идейният път на Спиро Гулабчев // Известия на Института по история. – 11. 1962.
2. Танчев Иван. Българската държава и учението на българи в чужбина (1879-1892). – София: Академично издателство «Марин Дринов», 1994.
3. Благоев Димитър. Принос към историята на социализма в България. – Москва, 1944.
4. Бозвелиев Константин. Моите спомени. – София: Военноиздателски комплекс «Св. Георги Победоносец», Университетско издателство «Св. Климент Охридски», 1993.
5. Гулабчев Спиро. Един оглед по етнографията на Македония. – Габрово, 1887.
6. Българската възрожденска интелігенция (Енциклопедия) – София: Държавно издателство «Д-р Петър Берон», 1988.
7. Български исторически архив при националната библиотека «Кирил и Методий» – БІА НБКМ. – Ф.295. – Оп.1. – Од. зб.4. – Арк. 7-9;110-111.

8. Саздов Димитр, Попов Радослав, Спасов Людмил. История на България (681-1944) Том втори. – София: Софи-Р, 2003.
9. Абрашев Петър. Южно-славянският пансион в Николаев (Материали за историята на пансиона и биографията на неговия директор) // Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. – София: Държавна печатница, 1909. – Книга XXV. Нова редица книга VII.
10. Гулабчев Спиро. Един расказ: Дядо Стоян (има ли ум, – ште има и напредък). – Киев: Типография К. Н. Милевскаго, 1885.
11. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф.5. – Оп.1. – Од. зб.1707. – Арк. 1-19.

VOLODYMYR GAMZA
Mykolaiv

PUBLIC ACTIVITY OF SPIRO GULABCHEV IN UKRAINE AT THE END OF THE XIX CENTURY

The article deals with some aspects of the activities of the famous Bulgarian public figure and revolutionary Spiro Gulabchev in Ukraine at the end of the XIX century. The significance of Ukrainian communities in shaping the views of Gulabchev is emphasized. On the basis of archival documents, are highlighted his attempts to create a "book" movement in Kyiv, Kharkiv, Mykolaiv, as well as in Bulgarian and European cities. A detailed consideration of the case of Gulabchev's work, instituted by the tsar's secret police.

Key words: Bulgarian activist, movement in defense of the poor, students, organizations, case.

ВЛАДИМИР ГАМЗА
г. Николаев

ОБЩЕСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СПИРО ГУЛАБЧЕВА В УКРАИНЕ В КОНЦЕ XIX СТОЛЕТИЯ

В статье рассматриваются отдельные аспекты деятельности известного болгарского общественного деятеля и революционера Спиро Гулабчева в Украине в конце XIX столетия. Сделан акцент на значении украинских громад в формировании взглядов С. Гулабчева. На основе архивных документов освещены его попытки по созданию «книжного» движения в Киеве, Харькове, Николаеве, а также в болгарских и европейских городах. Детально рассмотрено заведенное царской охранкой дело относительно деятельности Спиро Гулабчева.

Ключевые слова: болгарский деятель, сиромохомильство, студенты, дружины, дело.

Стаття надійшла до редколегії 20.05.2018

УДК 321(477):94(477)

ВІКТОР ДОКАШЕНКО

м. Бахмут

v.m.dokashenko@ukr.net

РЕФОРМА УПРАВЛІННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ «ВІДЛИГИ»

Досліджується проблема взаємозв'язку та взаємозалежності реформи управління виробництвом та будівництвом, а також реорганізація основних ланок політичної системи за виробничим принципом, здійснені політичною командою «відлиги». На основі ретельного аналізу документів автор відхиляє ідею наявності прямого зв'язку між ними та наголошує на безперечності опосередкованого. Доводиться, що зміна організаційної будови партії, рад, профспілок та комсомолу була наслідком глухої протидії місцевих партійно-державних еліт хаотичним ініціативам центру. Зроблено висновок, що зазначене стало можливим через невідповідність реформи управління характеру і типу радянської економіки.

Ключові слова: комсомол, партія, профспілки, місцеві ради, реорганізація політичної системи, реформа управління, центральні органи влади.

Політичні мотиви та ступінь їх впливу на питання управління економікою є важливим елементом характеристики будь-якої політичної системи. Надлишок такого впливу свідчить, у першу чергу, про її недосконалість. В колишньому СРСР ступінь такого впливу традиційно був досить високим. Однак епоха «відлиги» у цьому відношенні перевершила всі можливі очікування. Рівень політизації економічного життя за часів «відлиги» був завищеним настільки, що дозволяє визнати його однією з найбільш характерних рис цієї епохи, а її саму найбільш політизованим етапом усього радянського періоду. Високий рівень політизації бере витоки від зовнішньо показової відмови її лідерів від концептуальних засад сталінізму та розбудови на його запереченні власного економічного концепту. Ця обставина створювала особливо сприятливі умови для політизації економіки. Тому, в будь-якому, навіть у найбільш віддаленому від політики економічному питанні того часу, щонайменше, так це простежуються її сліди. Звичайно ж, владою вони піднімалися на щит власних політичних інтересів. Так, повний провал сталінської політики в соціальній сфері був активно використаний М. С. Хрущовим для зміцнення власних політичних позицій, наприклад, через пакет надзвичайно привабливих соціальних пропозицій.

Зрозуміло, що політичні аспекти можна відшукати в кожній проблемі в усі часи та в

різні епохи. Втім, найбільш виразними вони виявляються лише в тих, що знаходяться на їх зламі. «Відлига» якраз і стояла на зламі класичного сталінізму та його ліберальної поствоєнної моделі, покликаної максимально пристосувати радянське суспільство до умов повоєнного світу. Тому у нас не викликає щонайменших питань та обставина, що політикою тут були просякнуті практично всі без винятку сфери економіки та її управління. За рівнем політизації «відлигу», принаймні за глибиною політичного втручання в економічну сферу, можна порівняти хіба що з сучасним станом українського розвою, який характеризується рішучою відмовою української спільноти від закладених ще в радянську пору основоположних засад функціонування економіки та не менш рішучого пошуку варіанту їх заміни за європейським зразком.

У найбільш узагальнюючому вираженні проблема проникнення політики в економічну сферу, а точніше в сферу управління, виявилася в ході реалізації реформи управління промисловістю і будівництвом, запровадження якої в СРСР почалося з 1957 р. Через 4 з лишком років розпочинається реорганізація основних ланок політичної системи, відлік якої було покладено в 1962 р. В її ході КПРС, ради, комсомол та профспілки були переформатовані за виробничим принципом. Отже, з одного боку, лідери «відлиги» розпочали реформу управління, а з іншого, – ними ж зініці-

ювалася реорганізація партійних органів та їхніх сателітів. Зіставлення цих двох хрущовських трансформацій викликає ряд запитань. Наприклад, чи була остання продовженням реформи управління? Чи, можливо, це було два самостійних і незалежних один від одного проекти? Зрозуміло, що кожен із цих варіантів передбачав абсолютно різний хід розвитку подій. Тому, і з наукової, і з практичної точки зору, активована нами проблема не повинна була залишити байдужими дослідників.

Їх вмотивованість до наукового пошуку, на нашу думку, диктується визначенням глибини проникнення політики в сферу економічного життя, в тому числі й в царину управління. Визначення глибини цього політичного занурення має засвідчити, відповідно, і ступінь розвинутої та досконалості політичної системи, що має першочергове значення для характеристики того чи іншого історичного етапу, в тому числі й «відлиги». Дійсно, якщо ці дві реформи є двома ланками одного нерозривного процесу, то це свідчить про спробу влади комплексно вирішити проблему управління. Виходить, що в угоду реформі управління змінювалася організація політичної системи, яка традиційно вважалася недоторканою для СРСР. Якщо ж ці ланки не були взаємопов'язані, то ми маємо справу з черговою спробою поставити управління економікою під ще більш пильний політичний контроль партії влади. При цьому зазначимо, що ми не бачимо підстав для того, щоб розділити думку одного з партійних працівників того часу Г. К. Крючкова, який розглядає тогочасне розділення партійних органів як одну з багаточисельних імпровізацій М. С. Хрущова, «продиктованої добрими намірами – надати партійній, радянській, громадській роботі більшої конкретності...» [9, 33].

У зв'язку з цим далеко не формальним виглядає з'ясування точки зору на цю проблему сучасних істориків, хоча зразу ж відзначимо, що очікувану нами активність у цьому відношенні вони не виявили. Втім, на це, очевидно, є свої причини, які потребують окремого історіографічного аналізу. І все ж таки, не без приємності зазначимо, що означений аспект проблеми, хоча й за дотичною, але аналізувався українськими дослідника-

ми. Назвемо дві найбільш значущі для нас праці. Це спільна монографія В. К. Барана та В. М. Даниленка «Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.)», видана наприкінці 90-х рр. минулого століття. Реформа управління та реорганізації основних ланок політичної системи, для зручності викладу назвемо її саме так, у ній між собою ніяк не пов'язуються. Більше того, остання характеризується авторами не інакше як найбільш різкий приклад поспішного й недостатньо продуманого рішення [1, 103]. Отже, зонайменших точок дотику між двома реформаторськими ініціативами М. С. Хрущова дослідники в цій праці не бачили.

Інший сучасний історик А. М. Русначенко свою позицію з цього приводу висловлює аж занадто суперечливо. «В 1957 р., – пише він у «Нарисах історії України», що вийшли друком минулого року, – Хрущов запропонував поділ усіх партійних органів на дві частини: сільські і промислові, після – введення системи раднаргоспів» [17, 39]. З нашої точки зору, ця фраза не дає можливості з'ясувати істинну позицію дослідника. Більше того, вона викликає більше запитань, ніж дає відповідей. По-перше, чому А. М. Русначенко вважає, що ця пропозиція партійного секретаря прозвучала в 1957 р.? Насправді ж він її виклав значно пізніше, лише в січні 1962 р. у Записці до Президії ЦК КПРС. Для теми нашого дослідження вона має принципове значення, тому на її характеристиці значно докладніше зупинимося дещо пізніше. Допускаємо й те, що автору відоме якесь інше джерело інформації. Але, в такому випадку, жаль, що він на нього не поспішив. По-друге, кінець цитованої фрази заперечує її початок. Мимоволі виникає питання, так коли ж все таки М. С. Хрущов запропонував розділити парторгани: в 1957 р. (тоді коли саме) чи все ж таки після введення раднаргоспів? Усе це дає підстави зробити припущення про похибку, допущену при редагуванні матеріалу. Отже, прикра неточність не дозволяє визначити позицію дослідника, хоча весь виклад матеріалу дає підстави схилитися до того, що вона принципово не відрізняється від вже наведеної нами вище.

Таким чином, актуальність теми, а також недостатня наукова розробленість надають

достатньо підстав для її подальшого поглиблення. За робочу гіпотезу нами взято припущення, що реформа управління та реорганізація основних елементів політичної системи були взаємопов'язаними і взаємозалежними ланками процесу вдосконалення загального механізму управління. Тому мету цього дослідження вбачаємо якщо й не в доведенні, то хоча б у достатній аргументації названого підходу, що, на нашу думку, дозволить комплексно оцінити управлінські перетворення середини 50-х – середини 60-х рр., уникаючи спрощеного, а іноді, навіть, і скептичного їх тлумачення. Для досягнення поставленої мети знадобиться виконати ряд похідних завдань, таких як: з'ясування характеру реформи управління та реорганізації основних структурних елементів політичної системи, встановлення причинно-наслідкових зв'язків між ними, визначення чинників, які спонукали ініціаторів «відлиги» піти на такий суперечливий крок. Враховуючи, що предметом дослідження є політична система, його виконання проводитиметься в межах компетенцій політичної історії.

Однак, передусім оговоримо методологічний підхід проведення дослідження. Зазвичай більшість істориків, включаючи й тих, на праці яких ми посилалися вище, в основу свого аналізу організаційних змін партії, рад та громадських організацій покладають чинник випадковості, подаючи їх як результат безсистемності та хаотичності хрущовських реформ. Ми ж сповідуємо принципово інший підхід, який не допускає щонайменшої випадковості в оцінці проведених організаційних змін. По суті, він ставить дослідника перед дилемою. Або реорганізація політичної системи була логічним і наперед продуманим кроком влади, який логічно продовжив реформу управління, або ж він був наслідком дії мотиватора, який протидіяв впровадженню реформи управління.

Останнє вимагає від дослідника визначення тих обставин, що обумовили активізацію факторів втручання в організаційні засади політичної системи. А відтак, особливого значення набуває вибір методу дослідження. На нашу думку, серед їх традиційного комплексу на перший план тут виходить істори-

ко-порівняльний метод (метод компаративістики). Сучасні розробники цього методу виходять з того, що «однаковість (ізоморфність) об'єктів є результатом роботи наукового апарату, а не реальності». Тобто, цей науковий метод дослідження дозволяє порівнювати різнотипні документи. У нашому випадку це документи реформи управління й документи трансформації політичної системи. Тому, якщо погляди будь-кого із дослідників піддаються критиці колег за некоректність порівняння, то це, на думку одного із сучасних теоретиків цього методу М. М. Крома, означає лише те, що автор не зумів зробити правильних висновків із проведених ним порівнянь [8, 147].

Отже, спробуємо уникнути критики, максимумно аргументуючи правомірність обрання цього методу. Почнемо аналіз проблеми із з'ясування того, чи містив Закон СРСР від 10 травня 1957 р. «Про подальше вдосконалення організації управління промисловістю та будівництвом» [10] хоч якісь передумови для розділення політичних, громадських організацій та рад за виробничим принципом. Це питання носить принциповий характер для нашого дослідження, адже якщо такі дійсно мали місце, то ми маємо всі підстави стверджувати про певну наступність рішення Листопадового (1962 р.) пленуму ЦК КПРС, на якому були викладені основні завдання реорганізації [11]. Іншими словами: це буде означати, що названі документи слід розглядати як дві ланки системної реформи. У випадку ж коли такого зв'язку виявити не вдасться, треба буде відшукувати або мотиви такого рішення Пленуму, або віднести його на рахунок волюнтаристських дій Першого секретаря, як це зараз і робить більшість дослідників. При цьому принагідно зазначимо, що радянський законодавець для такого аналізу створював практично ідеальні умови. Керуючись політичними мотивами, він забезпечував їх досить широкими політичними преамбулами. На той час вони були необхідні для переконання спільноти в необхідності прийняття того чи іншого закону. Сьогодні ж, не маючи жодного політичного значення, вони значно розширюють аналітичний потенціал дослідників, дозволяючи повніше зрозуміти

їх політичне призначення. Втім, ретельний аналіз всіх частин Закону, включаючи й преамбулу, не дав навіть жодного натяку на необхідність трансформації основних ланок політичної системи.

Втім, у самому Законі, мабуть, не варто було б шукати розвитку паралельної теми, якою за своєю сутністю було реформування політичної системи. Його завданням була легітимізація нової системи управління, з яким його укладачі справилися повністю. Найбільш точно та ёмно завдання реформи у практичній площині були сформульовані вже у вересні 1957 р. у Постанові ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР, що затверджувала перспективний план семирічки. Вищі органи партійної та державної влади звели її завдання до неухильного піднесення народного господарства, розширення прав союзних республік у народногосподарському будівництві, наближення керівництва до виробництва та до ще ширшого залучення до управління трудящих [15, 690].

Значно перспективнішим виглядає пошук зазначених зв'язків у Записці М. С. Хрущова до Президії ЦК, датованої 27 січня 1957 р. Тут він виклав власні міркування (принаймні вони подаються від першої особи) з покращення організації управління промисловістю та будівництвом. Вже наступного дня, 28 січня, цей орган «У принципі схвалив напрямки реорганізації управління, управління промисловістю та будівництвом, викладені у Записці т. Хрущова» [7, 521]. Так ось, у названому документі, як ми того й очікували, все ж таки вдалося виявити ознаки в змінах діяльності найважливіших ланок політичної системи. Вони повинні були стати наслідком проведеної реформи управління, хоча про розбудову партійних, радянських і профспілкових органів за виробничою ознакою в ній не йшлося.

Цим важливим документом М. С. Хрущов визначає характер впливу на партію, профспілки та ради з боку реформи управління. Отже, за ступенем важливості першою в Записці йде КПРС. «Партійні комітети, – відзначає її автор, – отримають дійсну повноправну політичну та керівну владу, вони тоді повною мірою зможуть здійснювати вплив, як на формування планів, так і на їх виконання,

зросте відповідальність партії за стан господарського та культурного будівництва» [7, 533]. Проаналізуємо цю сентенцію. Ключовими у ній, безсумнівно, є словосполучення отримання партією на місцях «повноправної та керівної влади». Відтак, можемо робити висновок, що ініціатор винесення питання реформування системи управління на засідання Президії вважав, що станом на 1957 р. такої влади місцеві партійні організації або не мали, або вона була, на його думку, недостатньою. Тобто, якщо розглядати зазначене у політичній площині, то реформа управління спрямовувалася на зміцнення влади місцевих партійних осередків. А вже потім автором формулюється його мета – вплив на формування планів та їх реалізацію. Отже, одночасно зі зміщенням центру тяжіння в управлінні промисловістю та будівництвом на місця паралельно йшов процес зміцнення влади партії, що означало посилення партійного впливу на економічні процеси. За великим рахунком, реформа залишала незмінним принцип партійного керівництва. Вона лише змістила його з центру до провінції. На нашу думку, це була спроба узгодити неузгоджуване: закони економічного менеджменту з партійним менеджментом радянського зразка.

За цих обставин варто було очікувати на відповідні трансформації в стані привідного паса партії влади – професійних спілок. «При цьому, – писав далі М. С. Хрущов, – зростає і роль профспілок, особливо їх обласних, крайових та республіканських рад, які покликані об'єднати всі профспілки фабрик, заводів, рудників та інших підприємств економічного району». «Тоді, очевидно, – продовжував він, – прийдеться провести певне укрупнення профспілок з врахуванням нової структури управління...» [7, 533]. Нам вже доводилося писати про скорочення кількості галузевих спілок та зменшення їх повноважень і, навпаки, – розширення компетенцій обласних рад профспілок. Тоді, на жаль, у цьому процесі ми побачили лише один бік питання – спробу партії домогтися якомога щільнішої опіки громадської організації з боку обласних партійних комітетів [4]. Однак, при детальнішому вивченні питання виявилось, що це був лише один бік питання. Зараз же, після ретельного

аналізу документів реформи управління, ми розуміємо, що був і інший бік питання, який знаходився в тіні реформи, і тому зразу не був помічений нами. Реформа децентралізації системи управління, яка повинна була стимулювати отримання партією «повноправної політичної та керівної влади», априорі не могла бути реалізованою нею самотужки, без «школи комунізму». Саме тому вона вдалася до її організаційних перетворень. Їх наслідком, на думку партійного очільника, повинно було стати зближення профспілок з робітниками, які вже в нових умовах не змогли б кивати у бік вищих профспілкових органів – ВЦРПС чи Укрпрофради.

Стосовно рад депутатів трудящих у М. С. Хрущова не було цільного бачення перспективи їх реформування. Тому він закликав подумати над цим питанням. Однак, вихідною точкою в його роздумах була думка, у який саме спосіб покласти на них відповідальність не лише за стан роботи місцевої промисловості, а й тієї, що на той час знаходилася у віданні союзних міністерств, а після реформи повинна була потрапити під управління того чи іншого економічного району, а значить – і місцевих рад. Відсутність виробленого плану вирішення питання збивало хід викладу його думки у Записці на декларативність, на кшталт того, що місцеві депутати отримають більше задоволення від своєї роботи на виборних посадах, коли відчують свою відповідальність за виробництво всього економічного району. На жаль, автор не спромігся пояснити, чому вони повинні були радіти саме з цього приводу. Втім, він допускав, що останнє мало надати їм особливої наснаги, а «Ради загалом набудуть дійсних прав місцевих органів державного законодавства», – підсумовував він [7, 533].

Узагальнюючи аналіз Записки М. С. Хрущова до Президії ЦК відзначимо, що в ній порушувалися питання вдосконалення основних ланок політичної системи, але всі вони не були спрямовані на її кардинальну організаційну зміну. Їх завданням було іншим – пристосування основних її ланок, що сформувалися ще за сталінських часів, до досить рішучих змін в системі управління. Іншими словами, запроваджуючи системні управлінські зру-

шення, реформатори «відлиги» розраховували на те, що вносити суттєві корективи до організаційних засад функціонування партії, профспілок, рад депутатів трудящих та комсомолу, над роллю якого в цьому процесі партійний лідер закликав подумати окремо, здійснювати не прийдеться.

Отже, якщо досить рішуча реформація всієї системи управління не передбачала таких же рішучих змін у політичній системі, то, очевидно, варто розпочати пошук тих чинників, які спонукали політичних лідерів «відлиги» вдатися до організаційної зміни будови партії, профспілок, комсомолу та рад депутатів трудящих за виробничою ознакою. Основоположним документом для цього стала Постанова листопадового (1962 р.) Пленуму ЦК КПРС «Про розвиток економіки СРСР і перебудові партійного керівництва народним господарством». Наперед зазначимо, що й цей документ не дає прямої відповіді на запитання про причини такого рішучого кроку. Більше того, в площині цього питання він виглядає абсолютно алогічним. В його вступній частині більше як на сторінку розписано успіхи СРСР в промисловому і сільськогосподарському виробництві, у зростанні матеріального добробуту, а також небувалі звершення в житловому будівництві, що стало можливим завдяки тому, що «партія провела велику роботу з усунення недоліків у керівництві економікою та вдосконаленні управлінням народним господарством на основі ленінських принципів». Та й сама партія «добилася подальшого підвищення ролі комуністів, розширила і зміцнила зв'язки з трудящими, збагатилася новим досвідом політичного керівництва масами» [11, 289; 288].

Це досить розлоге просторікування не дає відповіді на основне питання. Воно не пояснює, чому при таких «успіхах» уже випробувані організаційні форми керівництва народним господарством, які, за твердженням укладачів Постанови, відіграли свою позитивну роль, раптом перестали давати можливість «планомірно і конкретно займатися всіма галузями промисловості та сільського господарства, своєчасно вживати ефективних заходів з усунення недоліків...». Тим більше не було зрозуміло, чому вони почали

породжувати декларативність і кампанійщину в керівництві господарством, стали заважати правильній розстановці партійних кадрів, кращому використанню їх знань та досвіду. Тобто, у Постанові відсутні причинно-наслідкові зв'язки між успіхами в комуністичному будівництві та декларативним і кампанійським стилем керівництва. Звідси абсолютно невмотивований і нелогічний рецепт лікування цього недугу: «перехід до виробничого принципу побудови керівних органів партії знизу доверху» [11, 290].

Зрозуміло, що не розкриваються причини зазначеного і в рішеннях місцевих партійних органів. Складається враження, наприклад, що ЦК Компартії України розглянув це питання скоріше для проформи. І хоч обговорювалося воно на Пленумі ЦК, а з доповіддю виступав Перший секретар М. В. Підгорний, який значно більше уваги приділив недоліками в комуністичному будівництві, що значно згладжувало відсутність причинно-наслідкових зв'язків, однак якогось зрозумілого пояснення ситуації в його доповіді, а також у самій Постанові теж не було. В Постанові Пленуму було записано: «В областях, як правило, мали по два обкоми партії – з керівництва промисловим виробництвом і з керівництва сільськогосподарським виробництвом – і відповідно по дві Ради депутатів трудящих» [6, 780]. Невдовзі всі області Української РСР, за винятком Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Тернопільської, Хмельницької та Чернівецької, розділили свої обласні партійні структури навпіл. Аналогічних змін в 19 областях зазнали і Ради. У грудні того ж року Верховна Рада Української РСР прийняла відповідну ухвалу про створення промислових і сільських рад, а весною наступного року відповідний Закон.

Трохи інакше обстоювала справа з громадськими організаціями. Жоден із партійних документів не вимагав проведення цієї процедури в профспілкових та комсомольських організаціях, ні на рівні республік, ні на рівні областей. Поставивши їх в залежне від себе становище, КППС у такий спосіб демонструвала їх формальну «незалежність». Втім, Пленум ЦК КППС «ненав'язливо» звернув особливу увагу профспілкових, комсомольських, а

також інших громадських організацій «на необхідність подальшого розвитку демократичних принципів участі трудящих в управлінні виробництвом, правильного поєднання єдиноначальності з широким залученням мас до управління підприємствами і будовами» [7, 291]. В Україні не знайшлося жодної облпрофради і жодного обласного комітету комсомолу, які б якось інакше розтлумачили наполегливе побажання патрона про участь трудящих в управлінні виробництвом. Слідом за партійними невдовзі були розділені профспілкові та комсомольські органи.

Станом на весну 1963 р. були погоджені всі юридичні формальності перебудови основних ланок політичної системи за виробничим принципом. Однак, щонайменших мотивів їх проведення, якщо такими не вважати гучні гасла партії, яка, власне сама ж їх ініціювала, на широкий загальний винесено так і не було. Дійсно, якщо ні в документах реформи управління, ні в документах, у яких відображено проведення організаційних змін у політичній системі, про це не йшлося, то все зводилося до того, що остання була плодом фантазій нового лідера, який заплутався в своїх реформаційних прожектах. Це означало, що треба було відмовитися від нашої попередньої гіпотези про наявність зв'язку між реформою управління та організаційними змінами в політичній системі. А значить, погодитися з авторами, які розглядали організаційні зміни в партії і в підопічних їй громадських організаціях того часу як погано продуманий і абсолютно не режисований крок нової влади, здійснений мало не з відчаю.

Зовсім випадково в інший бік пошуку спрямували нас спогади помічника В. В. Щербицького. Він був успішним функціонером найвищого рівня й обіймав посаду Голови Ради Міністрів УРСР та був кандидатом в члени Президії ЦК КППС, але в 1963 р. без особливих пояснень був враз з них зміщений. Так ось В. К. Врублевський відставку свого шефа пояснює наступним чином: «Формальним приводом до відставки, – писав він, – стало те, що В. В. не сприйняв поділу партії по «галузевому» принципу. А на відміну від інших – і не мовчав. Не звиклий до такого повороту справи, Хрущов відправляє Щербицько-

го на «заслання» [2, 22]. Не виключено, що відставка дійсно могла мати місце через незговірливий характер. Принаймні на цьому в своїх спогадах настоює й інший діяч КПРС – Г. К. Крючков [9, 93].

За досить тривалий час дослідження проблем «відлиги» ми звикли до «одностаїного схвалення» ідей М. С. Хрущова як на урядовому, так і на партійному рівнях, а тому наведено вище виявилася для нас повною несподіванкою. З'ясувалося, що навіть за «ліберального» Хрущова могла мати місце незгода, причому не мовчазна, не у вузькому колі, а така, що стала надбанням досить широкого кола осіб. Причому, це був протест не розбурханого підвищенням цін та зростаючими нормами виробітку натовпу. Це був протест партійно-радянської еліти суспільства. Не випадково, один із дослідників постаті В. В. Щербицького, знаний в Україні історик Ю. І. Шаповал відніс свого героя до числа загальносоюзних лідерів [19, 119].

Втім, ні Ю. І. Шаповалу, ні іншому автору розроблюваної проблеми, О. А. Якубцю, який досліджував постать В. В. Щербицького дещо з іншого ракурсу, не вдалося виявити документального підтвердження слів, наведених В. К. Врублевським [21, 111]. І все ж таки, думається, що ближчою до істини була позиція Академіка П. Т. Тронька, який запевняв, що Голова Ради Міністрів УРСР був переконаний, що розбудова партійних організацій за виробничим принципом стане «новим гальмом на шляху господарського розвитку». Однак, судячи з самої статті, автор схиляється більше до того, що істинною причиною відставки могла послужити його доповідь на Пленумі ЦК, на якому розглядалося питання виконання четвертого року семирічки, що, на жаль, впливає лише з контексту публікації. Дослідник аргументує свою думку тим, що В. В. Щербицький говорив про те, що раднаргоспи розпорощують кошти, і тому не виконують планів капітальних робіт, своєчасно не вводять до ладу виробничих потужностей [18, 111]. По суті, в його доповіді були піддані критиці всі основні «досягнення» Хрущовських перетворень. Якщо враховувати зазначене, то навіть його «переміщення» на посаду першого секретаря Дніпропетровського об-

кому не можна розцінювати інакше як пониження на службових щаблях. До речі, як писав у свої мемуарах колишній секретар ЦК Компартії України П. Ю. Шелест, воно стало можливим виключно завдяки безпосередньому заступництву секретаря ЦК КПРС М. В. Підгорного [20, 239].

Досить детальний огляд причини звільнення з посади тодішнього очільника уряду республіки здійснений нами тому, що він дозволяє розглядати заявлену проблему зовсім під іншим кутом. Вона дозволяє припуститись думки про виникнення певної опозиції серед місцевих партійних та державних еліт по відношенню до центру. Дійсно, якщо глава уряду належав до числа тих, хто критично ставився до реформ «відлиги» та, тим більше, відверто про це говорив, то це могло означати, що серед партійних, державних та місцевих керівників різного рангу могли бути аналогічні настрої. Причому настрої місцевих еліт могли коливатися в досить широкому діапазоні: від відвертого їх саботажу неконцентрованих і, з дозволу сказати «розхристаних» ідей «відлиги», до їхньої елементарної посадової бездіяльності. При цьому слід визнати, що сама ідея децентралізації управління давала для цього достатньо підстав, адже вона значно підвищувала значущість місцевих партійних та радянських органів і, навпаки, послаблювала роль центру. На загальному тлі суперечливих реформ це здобувало ґрунт загального невдоволення місцевих чиновників.

Отже, якщо зазначене дійсно мало місце, то говорити про випадковість такої трансформації політичної системи просто не приходиться. Це значить, що команда М. С. Хрущова, втомившись від безкінечних нотацій та погроз на адресу провінції, вирішила зменшити широту її повноважень. Звернімо увагу на ту обставину, що саме в 1962 р. починається другий етап реформи управління, який позначився загальною тенденцією відходу від децентралізації, легітимізованого Законом 1957 р. Кількість раднаргоспів в Україні скоротилася в 1962 р. з 11 до 7, а число економічних районів зменшилося до трьох. В 1960 р. були сформовані Ради народних господарств союзних республік, а в 1962 р. –

Рада народного господарства СРСР, якій було передано функції держплану. Тобто, була вибудована ще одна управлінська вертикаль. Тому необхідність змін в організаційній будові головних ланок політичної системи логічно вписувалася в канву цих заходів.

Логіка таких міркувань вважатиметься виправданою, якщо нам вдасться знайти переконливі докази того, що місцеві еліти дійсно спускали на гальмах ініціативи центру. Звичайно, тут навряд чи варто було розраховувати на якісь гучні та масштабні акції протесту, бо навіть ліберальність «відлиги» мала свої межі. Але певна конфронтація периферії з центром, безперечно, могла мати місце. За ними повинні простежуватися суперечності більш масштабного характеру, вирішення яких не буде залежати ні від одних, ні від інших. У них повинні будуть простежуватися сліди недоліків, притаманних системі, що пов'язані з формою власності, організацією політичного устрою тощо. Спробуємо визначити хоча б деякі з них. Якщо це знайде підтвердження, то цілком логічно буде припуститися думки, що керівники центральних органів влади мали підстави для того, щоб послабити органи місцевої та партійної влади. Ми переконані в тому, що саме розділення партійних організацій, рад, профспілок і комсомолу за виробничою ознакою вело до порушення єдності всередині самих організацій, що значно послаблювало навіть їх потенційний спротив центру. Небезпідставність цього твердження визнається рішенням Листопадового (1964 р.) Пленуму ЦК, в якому було скасовано розподіл партійних органів. У його Постанові вже першим пунктом було зазначено: «З метою посилення керівної ролі партії та її місцевих організацій в комуністичному будівництві ... вважати необхідним повернутися до принципу побудови партійних організацій та їх керівних органів за територіально-виробничою ознакою...» [12, 419]. Отже, в кінці хрущовської епопеї ЦК визнав, що проведені раніше організаційні зміни послаблювали і центральні, і місцеві органи влади.

Повернемося, однак, до причин, що породжували невдоволення місцевих чиновників центром. Найбільш явною з них було скорочення штату раднаргоспів. Пропозиції щодо

цього було надано Радою Міністрів УРСР та Держпланом республіки ще у грудні 1959 р. План скорочення сягнув 5,2% від загальної чисельності управлінців раднаргоспів. Загроза звільнення одразу нависла над 2,5 тисячами управлінців. Наприклад, штат Луганського раднаргоспу мав скоротитися на 205 штатних одиниць, Вінницького – на 497, Харківського – на 120, Херсонського – на 113, а Станіславського аж на 747 [3, арк. 27; 36; 80; 72; 76]. Тут, очевидно, слід взяти до уваги ту обставину, що процес формування штатів цих регіональних установ проходив за тими ж принципами і на тих же засадах, на яких донедавна формувався штат галузевих міністерств. Це значить, що за короткий проміжок часу число апаратних працівників цих регіональних структур перевищило допустимий максимум. Тому в нас не повинен викликати щонайменшого подиву той факт, що особи, які підлягали скороченню, особливих симпатій до ініціаторів цього дійства не могли відчувати, а, відтак, зазначене можна вважати реальним чинником, який міг формувати негативне ставлення до центру.

При цьому слід зазначити, що утворення рад народного господарства, якщо й не всіма управлінцями, то принаймні їхньою часткою, спочатку сприймався як реальний шанс отримати хоча б якусь економічну незалежність від центру. Тобто вони перебували в стані сумлінної омани. Про це досить красномовно свідчать звернення їхніх керівників до Ради Міністрів УРСР та до ЦК Компартії України. Безсумнівно, що у своїй більшості вони мали рацію. Наприклад, в одному з таких листів, спрямованому до цих органів, голова Луганського раднаргоспу просив встановити локальні ціни на будівельні матеріали місцевого виробництва, що значно здешевило б вартість будівництва. Все логічно: транспортні розходи нижчі – значить і роздрібна ціна повинна бути нижчою. По суті, нічого також було заперечити в клопотанні про отримання права використання надпланової продукції на потреби раднаргоспу або створення спеціальних фондів для проведення експериментальних робіт. Не позбавлене сенсу було й таке клопотання, як централізація коштів при організації пайової участі підприємств у

будівництві спільних об'єктів. Наприклад, при тому ж житловому будівництві, яке отримало в ці роки значного розмаху. Зазвичай, ЦК і Рада Міністрів намагалися відбутися звичайними відписками, на кшталт того, що це «не сприятиме зміцненню державної фінансової дисципліни». До речі, така відписка була відправлена до Луганська за підписом того ж В. В. Щербицького, який на той час займав посаду секретаря ЦК КПУ та опікувався промисловими підприємствами. Часто дописувачам відповідали, що питання знаходиться поза межами компетенції республіканський органів, а перебувають у сфері дій Держплану СРСР або Ради Міністрів СРСР. При цьому свою позицію республіканські органи просто не висловлювали і, звичайно ж, перед вищими інстанціями клопотати не збиралися [16, арк. 209–210; 221]. Характерно, що більшість листів йшло за підписом першого секретаря обкому партії та очільника раднаргоспу, що свідчить про змичку керівних партійних і господарських органів на місцях. Останнє значно підсилює наші позиції щодо виникнення глухого спротиву периферії центру.

Мали місце і приклади, коли місцеві господарники, доведені до відчаю нехваткою робочої сили, низькою трудовою дисципліною, пияцтвом, бракоробством, прогулами робітників та досить поблажливим ставленням до цих пороків трудового законодавства, вимагали від центру розробити і законодавчо закріпити суворі заходи зі зміцнення дисципліни праці. Так, голова Сталінського раднаргоспу І. І. Дідик просив Першого секретаря ЦК КПУ О. І. Кириченка клопотати перед вищими органами про застосування жорстких заходів до тих, хто випускає браковану продукцію, прогульників, хто без згоди майстра завчасно залишає робоче місце, не здавши при цьому роботу майстру. Оплату праці пропонувалося здійснювати лише після усунення браку. Два завідувачі відділами ЦК та голова Укрпрофради Ф. К. Москалець у своїй відповіді «роз'яснили» автору пропозицій і колишньому секретареві Сталінського обкому, що головним в керівній роботі є не адміністрування, а досягнення високої свідомої дисципліни серед робітників [13, арк. 85]. Аналогічним є лист керівника Луганського

раднаргоспу. Він просив клопотати про зміну порядку стягнення регресивних позовів, оскільки робітники часто-густо просто нехтували дотриманням норм техніки безпеки, за чим слідували травми, стійка втрата здоров'я і, як наслідок, – регресивні позови, що спричиняли невиправдані матеріальні втрати підприємства. Відповідь керівнику виглядала не менш знущальною, ніж та, що наведена вище: «Відміна існуючого порядку стягнення сум по регресивним позовам послабить увагу до поліпшення умов праці та здійснення заходів з техніки безпеки», – просторікувала у листі-відповіді відповідальна особа Ради Міністрів УРСР [16, арк. 223]. Чим не підстава для глухого протистояння центру?

Звичайно, наведені приклади виглядають достатньо переконливими. Але чи вдалося нам достеменно довести, що організаційні перетворення в основних ланках політичної системи були спробою центральних органів влади послабити значущість місцевих, зростання вагомості яких було ними ж ініційоване? Думається, що ні, хоча підстави для такого припущення все ж таки видаються нам достатньо вагомими. На свою користь можемо також навести витяг з виступу Першого секретаря ЦК Компартії України П. Ю. Шелеста з доповіді на листопадовому (1964 р.) Пленумі ЦК КПУ, який знову повертав організаційну будову республіканських партійних організацій на територіально-виробничі засади. «Робота по об'єднанню партійних, радянських і комсомольських організацій і їх керівних органів, – наголошував партійний керівник, – не вичерпує всіх назрілих питань впорядкування керівництва господарським будівництвом» [5, арк. 14]. Звернімо увагу, доповідач, пропонуючи об'єднати партійні органи, розглядає цей крок як складову реформи управління. І далі, говорячи вже про її чинники, він наголошував на їх складності, відносячи їх до тих, що «вимагають глибокого і всебічного вивчення», наголошуючи на тому, що для цього потрібен час, щоб, «ураховуючи пропозиції союзних республік, країв і областей, розробити найбільш досконалі форми організації керівництва» [5, арк. 14–15].

Підводячи підсумки викладеного вище, зазначимо наступне. По-перше, слід визнати

абсолютно виправданим висунуте нами припущення про наявність системного зв'язку між реформою управління та організаційними трансформаціями політичної системи. Інша річ, що сліди цих перетворень у реформі управління виявлені не прямо, а опосередковано. Вони стали результатом не запланованої зверху косметичної маніпуляції, яка б не чіпала основних засад функціонування партії, рад, профспілок, комсомолу, а як наслідок протидії місцевих партійних та господарських еліт політиці центру. По-друге, трансформація основних ланок політичної системи була вимушеною дією, що мало свої мотиви та резони. Найвагомим з них була загроза виходу місцевої партійної та господарської влади з-під впливу центру, який з власної ініціативи наділив її особливими повноваженнями. Не без підстав можна стверджувати, що реформа управління виробництвом та будівництвом, вибудована на ідеї децентралізації управління була характерною рисою економіки ринкового типу. Радянська економіка ґрунтувалася на протилежних принципах, які впливали з державної форми власності на засоби виробництва і вимагали суворої централізації всієї системи управління та жорстких командно-адміністративні методів управління. Третій висновок впливає з двох попередніх: гучна відставка М. С. Хрущова та така ж різка критика його реформ як в центрі, так і на місцях, були лише засобом маскування зазначеної суперечності. Остання носила яскраво виражений системний характер яка в межах панівної системи не могла бути вирішена навіть гіпотетично. Їй було вигідніше звинуватити у волюнтаризмі та в усіх тяжких свого вчорашнього кумира, ніж визнати хибність основоположних засад свого формування. Насамкінець зазначимо, що продовження розробки ідей, викладених у цій статті, бачимо в наведенні солідної доказової бази стосовно протистояння місцевої еліти з центром, для чого знадобиться ретельний економічний аналіз діяльності раднаргоспів, що не виключає участі в цьому дослідженні фахівців економічного профілю.

Список використаних джерел

1. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946– 1980-і рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – К. : Видавничий дім «Альтернатива», 1999. – 304 с.
2. Врублевский В. К. Владимир Щербицкий: Правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, слухи, легенды. – Київ : Довіра, 1993. – 254 с.: 8 л. ил.
3. До ЦК Компартії України. Пропозиції Ради Міністрів УРСР та Держплану республіки про скорочення адміністративного персоналу раднаргоспів. 15 жовтня 1959 р. // Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Ф.1, оп.31, спр.1372.
4. Докашенко В. М. Метаморфози організаційної будови радянських профспілок (середина 50-х – середина 60-х рр.) / В. М. Докашенко // Грані історії. – Випуск 6: зб. наук. праць. – Горлівка : вид-во Горлівського інституту іноземних мов, 2013. – С. 47–57.
5. Доповідь Шелеста П. Ю. на Пленумі ЦК КПУ 20.11.1964 р. // Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф.1, оп.31, спр.1902.
6. Задачи Коммунистической партии Украины по выполнению решений ноябрьского (1962 г.) Пленума ЦК КПСС «О развитии экономики СССР и перестройке партийного руководства народным хозяйством». 6–7 декабря 1962 г. // Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Том второй. – 1941–1976. – К. : Политиздат Украины, 1977. – С. 776–782.
7. Записка Н. С. Хрущёва «Некоторые соображения об улучшении организации планирования производством и строительством» 27 января 1957 г. Приложение к Протоколу № 70 от 28 января 1957 г. // Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. Черновые протокольные записки. Стенограммы. Постановления. – Т. 2. Постановления 1954–1958 / Главный редактор А. А. Фурсенко. – Москва : «Российская политическая академия» (РОСПЭН), 2006. – С. 522–539.
8. Кром М. М. Введение в историческую компаративистику: учебное пособие / М. М. Кром. – СПб : Издательство Европейского университета в Санкт Петербурге, 2015. – 248 с.
9. Крючков Г. К. Трудные уроки: Раздумья бывшего партийного работника. – 2-е изд. / Худож. оформитель Л. П. Вировец. – Харьков: Фолио, 2009. – 636 с.
10. О дальнейшем совершенствовании организации промышленности и строительством. Закон СССР от 10.05.1957 г. – URL: [http:// www.consultant.ru](http://www.consultant.ru) Дата звернення: 07.05.2018.
11. О развитии экономики СССР и перестройке партийного руководства народным хозяйством. Постановление Пленума ЦК КПСС 19–23 ноября 1962 г. // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). – Т. 10. – 1961–1965. – 9-е изд., доп. и испр. – М. : Политиздат, 1986. – С. 288–296 (Далі: КПСС в резолюциях...).
12. Об объединении промышленных и сельских областных, краевых партийных организаций. Постановление Пленума ЦК КПСС 16 ноября 1964 г. // КПСС в резолюциях. С. 419 – 420.
13. Письмо Председателя Совета народного хозяйства Сталинского экономического административного района И. И. Дидык секретарю ЦК КПСС А. И. Кириченко // ЦДАГО України, Ф.1, оп.31, спр.779.
14. Постановление Президиума ЦК КПСС «Об улучшении организации руководства промышленностью и строительством. 28 января 1957. Строго

- секретно // Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. Черновые протокольные записи. – С. 521–522.
15. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР «О разработке перспективного плана развития народного хозяйства СССР на 1959–1965 годы». Приложение 1 к пункту I прот. № 113. Проект [19 сентября 1957 г.] // Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. Черновые протокольные записи. – С. 689–691.
16. Пропозиції щодо вдосконалення роботи Луганського раднархозу. 21 липня 1959 р. // ЦДАГО України, Ф.1, оп.31, спр.1371.
17. Русначенко Анатолій. Нариси новітньої історії України. Книга 5 / Анатолій Русначенко. – К. : Видавець Олег Філюк, 2017. – 539 с.
18. Тронько П. Т. В. В. Щербицький (1918–1990) / П. Т. Тронько // Український історичний журнал (УІЖ). – 2003. – № 1. – С. 109–117.
19. Шаповал Ю. І. В. В. Щербицький: Особа політика серед обставин часу / Ю. І. Шаповал // УІЖ. – 2003. – № 1. – С. 118–129.
20. Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду» Загальна редакція та вступ Ю. Шаповала. – К. : АДЕФ-Україна, 2011. – 1120 с.
21. Якубець О. А. В. Щербицький та ідеологія: До питання щодо причин «Маланчуківщини» / О. А. Якубець // УІЖ. – 2014. – № 5. – С. 107–125.

VIKTOR DOKASHENKO

Bakhmut

MANAGEMENT REFORM AND ORGANIZATIONAL TRANSFORMATION OF THE POLITICAL SYSTEM OF THE THAW

The article explores the problem of interconnection and interdependence of the production and construction management reform and the reorganization of the political system's main elements on the production principle conducted by the political team of the Thaw. On the basis of a careful analysis of the documents, the author rejects the idea of a direct link between them and insists on absoluteness of an indirect one. It is proved that the change in the organizational structure of the party, trade unions, Soviets and Komsomol was the result of the local party-state elites' deaf opposition to the chaotic initiatives in the center. It is concluded that the aforesaid became possible because there was a discrepancy between the management reform and the nature and type of the Soviet economy.

Key words: Komsomol, local Soviets, party, trade unions, political system reorganization, management reform, central authorities.

ВИКТОР ДОКАШЕНКО

г. Бахмут

РЕФОРМА УПРАВЛЕНИЯ И ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ ТРАНСФОРМАЦИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ «ОТТЕПЕЛИ»

Исследуется проблема взаимосвязи и взаимозависимости реформы управления производством и строительством, а также реорганизация основных звеньев политической системы по производственному принципу, проведенных политической командой «оттепели». На основе тщательного анализа документов автор отклоняет идею наличия прямой связи между ними и настаивает на безусловности опосредованной. Доказывается, что смена организационного строения партии, профсоюзов, советов и комсомола были следствием глухого противодействия местных партийно-государственных элит хаотическим инициативам центра. Сделан вывод, что указанное стало возможным через несоответствие реформы управления характеру и типу советской экономики.

Ключевые слова: комсомол, местные советы, партия, профсоюзы, реорганизация политической системы, реформа управления, центральные органы власти.

Стаття надійшла до редколегії 30.05.2018

УДК 908 (477.46).

МИКОЛА ЗЕРКАЛЬ

м. Миколаїв

nikolaizerkal@gmail.com

СКЛАДНІ ПЕРЕПЛЕТІННЯ ДОЛІ: ШЛЯХ ЗВИЧАЙНИХ ГЕРОЇВ В УСНІЙ ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННЯ (НА ПРИКЛАДІ ЖИТТЯ СОФІЙЧУКА ОЛЕКСАНДРА ОЛЕКСАНДРОВИЧА)

Сучасна Українська держава змушена доводити своє право на життя не лише політично, а також і збройним опором загарбникам. Триваюча з 2014 р. збройна агресія на Сході України демонструє велику кількість прикладів самопожертви та патріотизму. Внаслідок того, що збройний конфлікт триває і по сьогодні – більшість інформації з офіційних джерел залишається засекреченою та недосяжною для наукового дослідження, але існує можливість отримати інформацію від безпосередніх учасників. Головною метою дослідження є вивчення особистих вражень учасника історичної події та критичний аналіз історичних передумов які спонукали людину стати патріотом та героєм сьогодні. Результати дослідження можуть стати корисними при підготовці військово-патріотичних заходів вчителями та як історичне джерело для науковців.

Ключові слова: патріот, окупант, виховання, батьківщина, мирний час, збройна агресія, полон, обмін, захисник.

Сучасний період історії України демонструє надзвичайну складність на багатовимірність процесів як в суспільстві, так і в наукових колах. Війна на Донбасі триває з 2014 р. і кількість учасників бойових дій постійно зростає. Враховуючи досвід історичного минулого слід не втрачати час і в спілкуванні з живими, діючими особами триваючої історичної драми, створювати найбільш достовірні історичні реконструкції їх очима для передачі здобутого досвіду наступним поколінням. Тема фіксації усних спогадів учасників бойових дій набуває особливої актуальності також і тому, що потрібно буде вивчити докладно причини загибелі великої кількості українських військовослужбовців, мирного населення, втрати територіальної цілісності держави і визначити роль кожного з учасників цього історичного процесу. Запропоноване дослідження спрямоване на збереження історичної пам'яті. Головним завданням залишається фіксація історичних подій на підставі вражень, почуттів, свідоцтв безпосередніх учасників.

Державні кордони, життя мирного населення, гарантія свободи громадян і права власності були і залишаються основними цінностями і будь-які дії спрямовані на порушення

не лише конституційних, а і загальнолюдських прав і свобод має переслідуватись і в найшвидші терміни припинятись. Автор спробує на історичному тлі висвітлити долю та сприйняття історичного процесу лише одним із учасників подій, а саме Софійчука Олександра Олександровича.

Життя одного з учасників антитерористичної операції додає ще один із аспектів проявів мужності та героїзму звичайними українськими чоловіками під час страшних випробувань. Народився Олександр Олександрович Софійчук в звичайній родині, а саме батько: Софійчук Олександр Карпович народився в місті Кунгур, що на Уралі. Закінчивши середню школу і здобувши освіту був мобілізований до лав армії. Після демобілізації одружується і в традиційній в радянській системі переміщення фахівців опиняється в м. Миколаєві, де працював на державному підприємстві «Науково-виробничий комплекс газотурбінобудування «Зоря» [4].

Слід згадати, що 9 липня 1946 року Рада Міністрів СРСР приймає постанову про створення заводу для будівництва судових парових турбін в Миколаєві. Завдяки загальносоюзному значенні підприємства саме тут було

сконцентровано значний виробничий потенціал. В січні 1953р. здійснюється перший організований набір робітників та інженерно-технічних працівників по всьому Радянському Союзу.

У повоєнному 1948 р. почались підготовчі роботи по будівництву і впродовж наступних п'яти років поступово вводились в експлуатацію основні споруди заводу.

Офіційно 17 жовтня 1953 року міністром транспортного і важкого машинобудування В'ячеславом Малишевим було видано наказ за яким Південний турбінний завод частково вводився в експлуатацію.

Розвиток науки та техніки змусили відразу перепрофілюватись виробництву з парових на газові турбіни для суден Військово-морського флоту. Згодом його батько переходить працювати шліфувальником на «Машпроект».

Фото 1 – Олександр Софійчук
(1979 р.)

Мати – Тесля Зінаїда Іванівна народилась в 1953 р. в Полтавській області в ПГТ Семенівка. Закінчивши 10 класів навчалась в медучилищі в Лубнах Полтавської області, де в 1972 р. і познайомилась з його батьком. Після знайомства молоді не довго чекали – одружились в тому ж році. 12 січня 1973р. в їх родині народжується первісток – Олександр, а в 1986 р. другий син Віталій.

Хлопчика виховували відповідно з родинними традиціями, чесним, енергійним, допитливим, відданим рідній землі. З самого початку займався хлопчина веслуванням на байдарках, адже саме місто суднобудівників сприяло прищепленню молодому поколінню закоханості до моря. Згодом зацікавився легкою атлетикою – почались тренування, фізичні навантаження і несподівана хвороба. Змушений був відмовитись від спорту в цілому. В 1990 р. закінчує школу, а в країні починаються складні політичні та економічні перетворення.

Запровадження політики прискорення, а згодом і перебудови перетворили місто корабелів із «закритого» у вільне ринкове місто.

Фото 2 – Олександр Софійчук
(1990 р.)

Почався тривалий і складний процес перетворень. Олександр Софійчук здійснює невдалу спробу вступити до Миколаївського педагогічного інституту ім. В. Белінського на історичний факультет, в ті часи конкурс на одне місце сягав 12-15 чоловік. Пройти такий конкурс не вдалося і він змушений був заробляти гроші надомною роботою – виготовляв пустушки для дітей. Для підготовки до служби в лавах армії направляється військовим комісаріатом до школи ДОСААФ ім. Лютого в яхт клубі, де проходить 6-ти місячну підготовку як радіотелеграфіст. 12 травня 1991 р. мобілізується до армії і потрапляє до Чорноморського флоту в м. Севастополь на сторожовий корабель «Комсомолец України». Слід зазначити, що історія цього корабля досить цікава. Так, корабель закладено 15 вересня 1959 року на стапелі заводу № 445 імені 61 комунара в м. Миколаєві. 10 листопада 1959 року корабель зарахували до списків Військово-морського флоту як сторожовий корабель з тактичним номером СКР-25. [1]

31 грудня 1960 року о 13:00 корпус корабля спустили на воду. Вже 27 грудня 1961 року, над СКР-25 вперше було піднято Військово-морський прапор СРСР. 23 листопада 1964 року корабель був офіційно включений у склад Чорноморського флоту. За професійну службу 19 лютого 1966 року «Комсомолец України» нагородили Призом Військово-морського флоту СРСР та грамотою Головному ВМФ СРСР. Починаючи з 1967 р. корабель здійснює виконання бойових завдань: з 5 по 30 червня 1967 року допомагає збройним силам Єгипту (в період арабо-ізраїль-

ського конфлікту), в складі 5-ї ескадри Військово-морського флоту СРСР [1].

У квітні-травні 1970 року «Комсомолец України» бере участь у маневрах «Океан» і відвідує з офіційним візитом Алжир (8–13 травня). 30 серпня 1974 року під час вибуху та пожежі на судні «Відважний» моряки «Комсомольця України» надають йому допомогу.

З 23 травня 1977 року по 7 серпня 1979 року корабель пройшов капітальний ремонт на заводі імені 61 комунара у Миколаєві. У травні він проходить доковий ремонт в порту болгарського міста Варна. У 1981 році корабель двічі виходить на бойову службу у Середземне море (з 22 травня по 14 червня та з 21 серпня по 1 березня 1982 року), в грудні здійснює візит у порт Спліт (СФРЮ), з 16 червня по 1 липня бере участь у навчаннях «Щит-82» із відвідинами портів Бургас і Варни. Цього ж року корабель потребує ремонту, і здійснює доковий ремонт у порту Туапсе. Після цього, з 25 лютого 1982 по 27 червня 1983 року, знову виходить на бойову службу в Середземне море, під час чого відвідує югославський порт Дубровник [1].

Під час бойової служби у 1983–1984 роках двічі виконує завдання корабля радіолокаційної варти у зоні бойових дій під час війни в Лівані. Через рік бере участь у навчаннях «Граніт-85». «Комсомолец України» був учасником навчань спільної ескадри із заходом у порти Созополь, Бургас, які проходили з 12 по 27 червня 1986 року. 18–22 листопада 1986 року відвідує грецький порт Пірей, 17–21 листопада 1987 року – Туніс та з 28 червня по 2 липня 1986 року турецьке місто Стамбул [1].

Фото 3 – Сторожовий корабель «Комсомолец України»

24 червня 1991 року «Комсомолец України» виключили із складу флоту, роззброїли та передали у відділ фондового майна (для демонтажу та реалізації). З березня 1995 року корабель поступив в Інкерман на металолом [1].

Внаслідок виведення з експлуатації корабля Олександра Олександровича переводять на великий протичовновий корабель «Очаків». Історія човна вимагає окремого дослідження. Слід лише зазначити, що закладка корабля (заводський № 2002) відбулася 19 грудня 1969 року на суднобудівному заводі імені 61-го комунара в Миколаєві і 25 грудня того ж року зарахований до списку кораблів ВМФ СРСР.

Спущений на воду 30 квітня 1971 року. Введений в експлуатацію 4 листопада 1973 року і 28 листопада того ж року включений до складу Чорноморського флоту. Перебував у складі 30-ї дивізії надводних кораблів ЧФ. Спочатку мав бортовий № 522 (1973 р.), потім №: 539 (1974–75 рр.), 526 (1975–76 рр.), 175 (1980 р.), 530 (1977 та 1983 рр.), 745 (1979 р.), 703 (1986–87 рр.), 714 (1988–89 рр.), 707 (з 1.05.1990 р.).

Перший бойовий вихід в Середземне море здійснив з 24 грудня 1974 року по 12 травня 1975 року, з заходом в Аннабу (Алжир). За період служби корабель зробив дев'ять бойових походів, брав участь у навчаннях «Океан-75», «Крим-76». Нагороджений вимпелом міністра оборони СРСР «За мужність і військову доблесть». У 1977, 1979 і 1986 роках

Фото 4 – Великий протичовновий корабель «Очаків»

ВПК «Очаков» визнавався найкращим кораблем Військово-Морського Флоту. Здійснив візити: 14–19 червня 1978 – порт Латакія (Сирія); 13–18 квітня 1979 – Рієка (Югославія); 11–16 червня 1979 – Тулон (Франція); 10–13 серпня 1985 – Варна (Болгарія); 20–24 жовтня 1986 – Гавана (Куба); 26–31 березня 1987 – Стамбул (Туреччина); 26–30 жовтня 1987 – Спліт (Югославія); 24–28 квітня 1989 – Констанца (Румунія); 8–12 травня 1990 – Спліт (Югославія); 11–14 червня 1990 – Таранто (Італія) [2].

З 26 березня 1980 року по 18 липня 1984 року пройшов капітальний ремонт на Севастопольському морському заводі. В 1993 році пожежа на борту корабля значно ускладнила його технічний стан. Терміни завершення ремонту і модернізації корабля неодноразово переносилися до 2008 року, коли було прийнято остаточне рішення про списання «Очакова».

20 жовтня 2008 року корабель був виведений з території СМЗ, віддатований у плавдоці ПД-30 і поставлений на відстій в Троїцькій бухті Севастополя. 20 серпня 2011 року на кораблі був спущений військово-морський прапор першим командиром корабля Ігорем Касатоновим. 6 березня 2014 року корабель був затоплений на вході в озеро Донузлав задля блокади кораблів ВМС ЗС України. «Очаків» було піднято човнами ЕПРОН і доставлений до Інкерману для утилізації [2].

Саме в цей час Олександр Софійчук став свідком реального втілення війни, коли здійснювалась евакуація під час Абхазської війни членів родин Потійської бази. Всі, кого вивозили прибували на причал військової бази де Олександр проходив службу і безпосередньо бачив та спілкувався з людьми. Жахлива розгубленість і нерозуміння подальшої своєї долі містилася на обличчях та діях цих людей. Привезені родини привозились на десантних кораблях і подальша доля була незрозумілою не лише ним, а і більшості військовослужбовців. Перше у своєму житті спілкування з реальним проявом війни здійснило доленосний вплив на юнака.

Усвідомлення невинності мирного населення і його реальна незахищеність перед загрозою застосування зброї сформувалося саме в цей час.

Фото 5 – О. Софійчук з Я. Арлазоровим

Одночасно відбувались і веселі моменти життя, наприклад, в 1992 р. на території військової бази відбувались зйомки розважальної телепередачі «Аншлаг, аншлаг...». Безпосереднє спілкування з провідними представниками розмовного жанру розширили аспекти сприйняття артистів, не лише офіційною стороною на сцені, а також і реальні побутові прояви життя реальних людей: Єфіма Шифріна, Олександра Розенбаума, Миколи Трушкіна, Яна Арлазорова та інших. Паралельне існування людської трагедії війни і мирного життя повстали перед Олександром в повний зріст і усвідомлення цього стало значним надбанням служби для юнака.

12 квітня 1993 р. відбулась демобілізація і Олександр повертається до мирного життя і вже нових існуючих економічних умов. Військово-морська частина опиняється під командуванням Російської Федерації, а офіцери змушені переживати ті самі проблеми, що і цивільне населення – затримки виплати заробітної платні, побутові негаразди тощо. Саме його дивізія здійснювала блокування в Форосі М. С. Горбачова, першого і останнього Президента СРСР. Перебуваючи серед вояків він відчував гостру нестачу інформації про суспільно-політичні процеси які відбувались за межами військової частини, причому це саме було, лише в трохи меншій мірі, і серед офіцерського складу, адже моряки строкової служби могли отримати інформацію виключно під час перегляду телевізійних новин.

Після демобілізації повертається до м. Николаєва і розпочинає готуватись до нової спроби вступити до педагогічного інституту, але тепер вже на фізико-математичний факультет. Два профільні іспити складає успішно, а за диктант отримує незадовільну оцінку.

Життя вимагало шукати джерела для існування. В країні і місті почався період безробіття, державні підприємства ліквідовувались, маса висококваліфікованих робітників опинились на вулиці і конкурувати з ними Олександр не міг. Починає займатись підприємництвом, торгував продуктами харчування, закупував запчастини для автомобілів і возив до Російської Федерації, де відчувалась гостра нестача. Наполегливість робила свою справу і в 1994 р. вступає нарешті до педагогічного інституту на фізико-математичний факультет, де і навчався до 1999 р. Під час навчання зустрів свою першу дружину, Пашенко Ірину Вікторівну, з якою побрався у 1996 р. та у шлюбі народжується донька Анна в 1998 р. На жаль шлюб не витримав випробування часом і через 12 років подружжя розійшлося. На старших курсах вузу почав працювати в обласній бібліотеці ім. Гмирьова ротаторщиком, згодом провідним інженером. Як підріток цих грошей вистачало, а для утримання сім'ї в умовах інфляції було замало. Тому після закінчення інституту звільняється і намагається на ниві приватного підприємництва заробити копійчину. Значних успіхів досягти не вдалось, але побутова скрута зробила свою справу – шлюб руйнується.

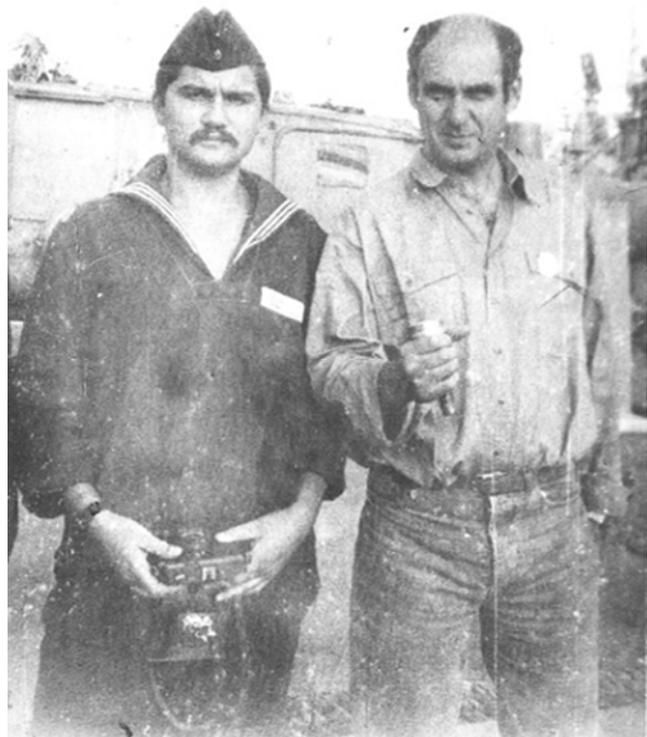

Фото 6 – О. Софійчук з Є. Шифріним

В країні починається процес поширення і запровадження у всі сфери життя комп'ютерної техніки, Олександр починає працювати в 2008–2009 рр. інженером-програмістом сервісного центру компанії «Інтернешнл комунікейшн компані» ЦДМА Україна – мобільний оператор. Далі знову повертається до підприємства, чим і займається до 2014 р. [5].

В лютому 2014 р. Україна починає переживати трагедію порушення територіальної цілісності на Півдні, а згодом і на Сході, що супроводжувалось застосуванням зброї різних видів. Саме в цей час оголошують збори для демобілізованих і Олександр Олександрович звертається до військового комісаріату Інгульського району, і пише заяву про бажання вступити добровольцем до лав української армії. Маючи досвід служби в Криму, орієнтуючись не просто в географічних назвах, а в реальній місцевості хотів стати на бороні територіальної цілісності та припинити навалу на території рідної країни.

Минає три тижні очікування, і він знову звертається до військового комісаріату. Виляється його особової картки взагалі немає, починається процес відновлення документів обліку і знову пише заяву з бажанням йти до армії. Нарешті, 2 квітня 2014 р. його мобілізують і він потрапляє до в/ч 30/39, національної гвардії м. Миколаєва [5].

В цей час на головних автомагістралях будуються блок-пости з метою відсічі можливого продовженню агресії. Чергування на блок-постах, навчання новим методикам відсічі в умовах гібридної війни. На початку липня формується чітке бажання потрапити в зону АТО і активними діями захистити мирне населення від збройної агресії. Бажаючих зупинити агресію на Сході було багато. Незважаючи на складність моменту настирливість зробила свою справу – Олександр потрапляє в район Григор'євки, фактично біля Саурмогили. Як фахівець, займався забезпечення зв'язку з блок-постами і виходив на позиції для заміни обладнання радіостанцій. З кінця липня (30–31) починаються артилерійські обстріли, які мали системний і плановий характер. Підрозділ в якому служив Олександр Софійчук змушений був відступити до населеного пункту Лисічки Амбросієвського району. Під час передислокації намагались

забрати все обліковане майно. Траплялись і курйози – так речі тих, хто в цей час був на чергуванні і був разом з підрозділом евакуйовані на автомобілях, не встиг забрати особисті речі з місць дислокації. Під час обстрілу на чергуванні знаходилось дві групи українських вояків і в одній групі міни потрапили безпосередньо в приміщення блок-посту, внаслідок чого фактично все майно згоріло, а другий пост постраждав менше. Територію продовжили контролювати частина 30/33 та підрозділ національної гвардії з Запоріжжя. Частина була передислокована в Успенку на контрольно-перепускний пункт, де до кордону з Російською Федерацією залишалось 4–7 км. В цей час відбувався наступ агресору на Іловайськ, тому українські вояки отримали наказ передислокуватись до Амбросієвки, для здійснення контролю за виїздом на село Благодатне. Під час руху неодноразово потрапляли під мінометний обстріл. Саме в цей час серед вояків і остаточно сформувалась впевненість в правильності свого рішення: особисто прийняти участь у відсічі ворогу, адже якщо його не зупинити на цих територіях, то може виникнути ситуація, коли державність України опиниться під загрозою. Також до О. Софійчука та побратимів по службі приходить усвідомлення того, що війна трансформується в нову форму, бойові дії вже почали припинятись, і тепер було потрібно переходити до розмежування позицій на території з їх щільним заселенням та розташування об'єктів інфраструктури, промисловими та іншими об'єктами.

В умовах реальних бойових дій, відірваності від тилів та матеріально-технічного забезпечення виникла проблема ремонту рухомого складу. Змушені були здійснювати рейди на нейтральні території в пошуку запасних частин для автомобілів.

Час минав, і 22 серпня 2014 р. практично повністю зник мобільний зв'язок, агресор готувався до активних збройних дій і треба було позбавити українських вояків можливості координувати свої дії та вчасно реагувати на загрози. Лише на нетривалий час з'явився російський роумінг.

23 серпня 2014 р. перша група прийняла бій з ворожою колоною в Лисічках. На вечір, після успішної відсічі агресору, українські

вояки відійшли до Амбросієвки. Саме в цей час коли повертались розвідники Ярош Олександр, Моляр Олександр, Баткевич Олег, зник без вісти Петров Олексій, існує припущення, що загинув. Важко був поранений Цапенко Олексій, легко поранений Ботлах Андрій. Увесь вечір сиділи в повній бойовій готовності в очікуванні наказу про подальші дії – відхід за відсутності підкріплення, але дарма. Ніяких команд не надійшло. Вранці 24 серпня 2014 р. незважаючи на відсутність наказу один із командирів, на місці, приймає рішення відступити до Маріуполя. Надвечір 24 серпня 2014 р. військова колона у складі біля 20 автомобілів у населеному пункту Войковський була обстріляна піхотою та бронетехнікою. Удар прийшовся на середину колони, внаслідок чого «голова» колони продовжила рух, а решта залишилась на відкритому просторі, даючи відсіч супротивнику. Приймається рішення: для підтримки решти повернутись на БТР. На жаль БТР було підбито і щоб евакуювати поранений екіпаж відрядили автомобіль, який також був вражений. В цій операції зникли без вісти Вірич Євген, Палькович Євген, Старажан В'ячеслав. Згодом Смірнов Юрій був ідентифікований та похований. Українські військові які опинились під нищівним вогнем в середині колони були або вбиті, або поранені. Решта змушена була відійти і згодом потрапила в полон. Несподівано, немов із паралельної реальності з'явилося стадо корів, які щоденно повертались з випасу о 20:00 в село. Так склалося, що стадо з пастухами та декількома жіночками, які супроводжували своїх теличок, опинились між українськими вояками та окупантами. Українці змушені були припинити вогонь, щоб не «зачепити» мирне населення. Олександр Олександрович впавши у траву біля лісочку звернув увагу на одну жіночку, яка від несподіваності сюрреалістичності того, що відбувалось поруч побачила українські розпізнавальні знаки на формі вояків, і стала ховатись з боку дерев, які виходили саме на українців. Навіть на підсвідомому рівні люди визначали «своїх» та «чужинців» у критичній ситуації [5].

Після сутички почали визначати стан справ і враховуючи втрату техніки, було вирішено: залишити матеріальні цінності, а заван-

тажити особовий склад. З'ясувалось, що ще один вантажний автомобіль було пошкоджено. Від головної частини колони залишилось лише два ЗІЛа-131 та один «Хантер» і 70 чоловік особового складу. Ніч вирішили перечекати в лісі, зв'язку ніякого не було, неможливо визначитись із розташуванням супротивника.

Вранці 25 серпня 2014 р. почули страшний гуркіт бою який відбувався поруч із застосуванням авіації, танків, важкої артилерії. Стали свідками того як було збито український військовий літак і пілот катапультивався.

Несподівано «прокинувся» телефон, телефонували з боку окупантів і пропонували скласти зброю і вийти на територію Російської Федерації. Аналізуючи сьогодні ситуацію, стає зрозумілим, що росіянам саме в той момент, для обміну на їх полонених десантників потрібні були українські вояки. Складно і важко приймалось рішення щодо подальших дій, але вирішили переходити на територію Російської Федерації. Для з'ясування розташування супротивника відрядили в розвідку майора Нечитайло та солдата Остапчука В. А. Несподівано, після заглиблення в ліс розвідників пройшла колона САУ окупантів. Колона почала рух, розвідників не забрали, пізніше вони опинились також в полоні т. зв. ДНР.

Ввечері перетнули державний кордон в районі Катеринівки, українських прикордонників не було, а на російському боці їх зустріли

Фото 7 – О. Софійчук на службі
(2015 р.)

прикордонники Російської Федерації. Всі завантажили в військові КАМази, які були щільно тентовані та пересувались полями. Ніхто не міг з'ясувати напрямок пересування. В Ростовській області в полях зупинились, переписали всіх полонених, почались допити спочатку офіцерів, а потім рядового складу. Всі перебували в полоні впродовж трьох діб. Фактично ніякої інформації щодо того чи здійснюються кроки з українського боку по визволенню бранців не було. Всіх полонених розділили на три вікові групи: 1 – до 24 років: «молоді»; 2 – середня група: від 24 до 40 років; 3 – старі: більше 40 років. Офіцерів і тримали і допитували взагалі окремо. В полоні з українськими вояками обходились достатньо ввічливо – всіх помили в бані, годували тричі на добу, фізичного впливу не здійснювали. Наприкінці третьої доби з'явився консул України в Російській Федерації. Того ж вечора всіх завантажили в КАМази та відвезли до Таганрогу на леговище, звідки переправили до Білгороду на військово-транспортних літаках ІЛ-76. Сформувавши остаточні списки для обміну та при завантаженні на літак кожен підписав папір про відсутність будь-яких претензій до російської держави та її посадовців [5].

Після прильоту завантажили всіх в автобуси та перевезли для обміну до Гоптівки, ближче до Харкова. Ранок 31 серпня 2014 р. Олександр Софійчук запам'ятав на решту життя з точністю до кожної секунди. Вишикувавшись в колону всі перейшли на український бік. Сам процес повернення знімали кореспонденти телеканалу «Лайф ньюс». Як стало пізніше відомо, напередодні ввечері було видано російській стороні її полонених десантників. Всіх зустріли волонтери та СБУ, завантажили в автобуси та перевезли до Харкова на територію Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба. І згодом переправили на територію Національної академії Національної гвардії України, де перевдягли в форму нового зразку. Лише 1 вересня надали можливість зателефонувати рідним та близьким. Ввечері 1 вересня 2014 р. завантажили в поїзд і вже 2 вересня Олександра зустрічали в Миколаєві. На жаль, у всіх офіційних документах цей тра-

гічний період зафіксований лише як перехід на суміжну територію Російської Федерації за «Договором про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією» від 14.01.1998 №13/98-ВР [3].

Після повернення дослужив термін за контрактом, був демобілізований. Довго залишатись осторонь Олександр все одно не міг. Згадки про порушення державного кордону, будь-яких норм права та моралі змусили його знову звернутись до військового комісаріату з заявою про новий контракт. З січня 2015 р. він знову в лавах української армії, 2 місяці був в команді під Маріуполем на блок-посту. Наприкінці березня 2015 р. виходить наказ про демобілізацію контрактників. Повернувся до Миколаєва, але відчуття невинного обов'язку перед загиблими, пораненими побратимами, вже через 2 дні знову приводять його до комісаріату, також було бажання передати військовий досвід молоді. Знову в складі військової частини №30/39 продовжує службу в зоні АТО. З березня до квітня 2016 р. перебуває на території Миколаєва, а в травні вибуває до Маріуполя, в зону бойових дій. Тепер відчув принципову різницю з точки зору облаштування та забезпечення вояків побутовими умовами та військовим забезпеченням. Тепер про початок обстрілів можна було дізнатись з появи безпілотників, які виконують функції корегувальників вогню. Тепер вогонь просто так не відкривається, лише по конкретним цілям. Слід зазначити, що перебуваючи на передовій і маючи інформацію про втрати українських вояків міг порівняти з інформаційними повідомленнями українських телеканалів – все відповідало дійсності, ніяких приховувань, або збільшень в чисельності не було. Окремі випадки лише із запізненням інформації, а за фактичним навантаженням ніколи ніяких зауважень не виникало. В квітні 2017 р. звільняється за закінченням контракту і починає займатись мирним життям. Крім позитиву у матеріальному забезпеченні збройних сил, повільно почали виявлятися і певні вади, а саме – засилля бюрократії, коли замість того, щоб замінити застіжки в бронезилетах, які від щоденного використання ламались, почали займатись тотальним втіленням в

життя всіх норм статутів без будь-якої інтеграції в реальне життя та умови ведення війни [5].

Після повернення в мирне життя, зміг побачити на собі дієве втілення норм соціального захисту: скористався відпочинком в санаторії, отримав земельну ділянку 1,5 га для сільськогосподарського виробництва, розпочав процес отримання ділянки під забудову житлового будинку, пільги при оплаті за житло, комунальні послуги, проїзд та решту законодавчо закріплених гарантій. Став на облік в центрі зайнятості щоб продовжити мирну трудову діяльність на користь держави. Лише в питанні державних нагород військове чиновництво чомусь обійшло Олександра Софійчука, але на його думку це не головне.

Таким чином, слід зазначити, що звичайні герої живуть поруч із нами, і не обов'язково вони увінчані різними нагородами, а просто виконавши повністю свій громадянський борг, і залишившись живими, продовжують в Україні працювати на зміцнення економіки та обороноздатності держави. Доля конкретної людини продемонструвала її самовідданість, реальний а не пафосний та трибунний патріотизм. На жаль, виявилось, що будь-який герой не зможе перемогти озброєного ворога не маючи аналогічної або кращої зброї. Саме наявність або відсутність технічного забезпечення і стрункої ефективної системи командування вирішує в сучасній війні результат зіткнення на полі брані. Сучасній Українській державі слід звернути увагу на

всіх учасників бойових дій, і не повинен факт полону ставати плямою на службовій картці вояка. Перебуваючи в полоні, вдалося вистояти в психологічній обробці ворога, і не зрадити своїм принципам та державі в цілому. Досліджена доля не поодинокі, і на жаль лише незначна частина реальних героїв змогла відчувати на собі вдячність з боку держави і владних органів за проявлений героїзм та самовідданість.

Список використаних джерел

1. Сайт: «Wikipedia». – Тема: «Комсомолец України (протичовновий корабель)». Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D1%81%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D1%86%D1%8C_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8_\(%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9_%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%B1%D0%B5%D0%BB%D1%8C\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D1%81%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D1%86%D1%8C_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8_(%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9_%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%B1%D0%B5%D0%BB%D1%8C))
2. Сайт: «Wikipedia». – Тема: «Очаков (большой противолодочный корабль)». Режим доступу: [https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D1%87%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%B2_\(%D0%B1%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%88%D0%BE%D0%B9_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D1%87%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%B0\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D1%87%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%B2_(%D0%B1%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%88%D0%BE%D0%B9_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D1%87%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%B0))
3. Сайт: «Верховна Рада України. Закони». – Тема: «Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією»). Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/643_006
4. Сайт: «Wikipedia». – Тема: «Зоря – Машпроект». Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Зоря_—_Машпроект.
5. Особисті спогади Софійчука О.О. надані в інтерв'ю автору статті 24 квітня 2018 р. в м. Миколаєві.

MYKOLA ZERKAL
Mykolaiv

SOPHISTICATED INTERWEAVING OF FATE: THE PATH OF ORDINARY HEROES IN THE ORAL HISTORY OF EVERYDAY LIFE (ON THE EXAMPLE OF THE LIFE OF SOFIYCHUK ALEXANDER)

The latest period of Ukrainian history demonstrates the extraordinary complexity of multidimensional processes both in society and in scientific circles. The war on the Donbas lasts from 2014. and the number of combatants is constantly increasing. Taking into account the experience of the historical past, one should not waste time and in communicating with the living actors of the ongoing historical drama to create the most reliable historical reconstruction of their eyes for the transfer of experience gained to subsequent generations. The theme of fixing oral memoirs of combatants becomes particularly relevant as well, because it will be necessary to study in detail the causes of the death of a large number of Ukrainian servicemen, civilians, loss of territorial integrity of the state, and to determine the role of each participant in the historical process and to establish the punishment for the guilty. The proposed study is aimed at preserving historical memory, expanding the facts and assessments of a multidimensional historical process and exploring the role and significance of individual life in the period of tragic trials.

Keywords: Patriot, occupation, upbringing, homeland, peacetime, armed aggression, captivity, exchange, defender.

НИКОЛАЙ ЗЕРКАЛЬ
г. Николаев

СЛОЖНЫЕ ПЕРЕПЛЕТЕНИЯ СУДЬБЫ: ПУТЬ ОБЫЧНЫХ ГЕРОЕВ В УСТНОЙ ИСТОРИИ ПОВСЕДНЕВНОСТИ (НА ПРИМЕРЕ ЖИЗНИ СОФИЙЧУКА АЛЕКСАНДРА АЛЕКСАНДРОВИЧА)

Современное Украинское государство вынуждено доказывать свое право на жизнь не только политически, но также и вооруженным сопротивлением захватчикам. Продолжающаяся с 2014 г. вооруженная агрессия на Востоке Украины демонстрирует большое количество примеров самопожертвования и патриотизма. Вследствие того, что вооруженный конфликт продолжается и по сей день – большинство информации из официальных источников остается засекреченной и недоступной для научного исследования, но существует возможность получить информацию от непосредственных участников. Главной целью исследования является изучение личных впечатлений участника исторического события и критический анализ предпосылок, побудивших человека стать патриотом и героем сегодня. Результаты исследования могут оказаться полезными при подготовке военно-патриотических мероприятий для учителей, а также в качестве исторического источника для ученых.

Ключевые слова: патриот, оккупант, воспитание, родина, мирное время, вооруженная агрессия, плен, обмен, защитник.

Стаття надійшла до редколегії 20.05.2018

УДК 94(477)«19»

НІНА МОРОЗ

м. Дніпро

ninamoroz86@gmail.com

ФОРМУВАННЯ БАГАТОПАРТІЙНОСТІ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА УКРАЇНИ (1989–2004 рр.)

У статті висвітлюється процес становлення та розвитку політичних партій України, їх вплив на розбудову демократичних процесів. Аналізується поняття політичний плюралізм, його значення для формування громадянського суспільства. Характеризується виборчий процес, як відображення сформованості політичних партій.

Ключові слова: громадянське суспільство, плюралізм, партії, багатопартійність, вибори.

Сучасний етап розвитку й становлення громадянського суспільства в Україні є складним і суперечливим, зважаючи на протиріччя суспільно-політичного, соціально-економічного, духовного планів. Однак на державному рівні зроблено спробу окреслити таку модель та вживати комплексних заходів щодо її реалізації завдяки співпраці й діалогу влади, держави, суспільства, громадськості, медійників. 26 лютого 2016 року Президент України затвердив указом Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки [28]. Очевидно, що розбудова громадянського суспільства в Україні сьогодні – одне з першочергових суспільних завдань.

Передумовою перетворення суспільства на громадянське є багатопартійність. Партії як невід’ємний інститут політичної системи, значною мірою впливають на всі сфери суспільного життя. Таким чином, вони пов’язують інтереси суспільства з інтересами держави.

Мета статті – з’ясувати особливості суспільно-політичного життя України в контексті формування багатопартійності, а також проаналізувати процес впливу політичних партій на громадянське суспільство.

Зважаючи на важливість даної проблеми для українського державотворення, сучасні науковці приділяли значну увагу питанню політичних партій та партійному

будівництву на тлі розгортання демократичних процесів та їх впливу на становлення громадянського суспільства. У даному контексті варто виділити праці Т. Астахової [1], В. Лебедюк [16], В. Лемака [17], Я. Малик [20], Ю. Якименко [31], Ю. Шведа [30] та ін. А також науковці які займалися дослідженням діяльності певних політичних партій І. Коваленко [12], В. Ковтун [13], С. Кульчицький [15], Т. Марискевич [19], Р. Шуста, І. Підкова [29].

Зважаючи на те, що громадянське суспільство в Україні виникає як вісник демократичних змін, важливу роль в цьому процесі відіграє політичний плюралізм, тобто рівні, гарантовані Конституцією і законами України можливості боротьби за державну владу, а також впливу на неї різних соціальних груп через відповідні політичні партії, правовий статус яких врегульований законами [18, 13]. Історичний досвід демонструє, що монополія владних функцій однією партією вкрай негативно позначається на суспільному розвитку, адже в такому разі проходять процеси взаємовідчуження влади й суспільства, втрачається інтерес громадян до політичного життя. Тому саме із багатопартійною системою пов'язується розбудова громадянського суспільства.

Появі українських політичних партій передувала діяльність політичних клубів, спілок, товариств та рухів. Громадський рух існував і на теренах СРСР (комсомол, профспілки, товариство «Знання», творчі спілки і т.д.), однак ці громадські організації діяли за умов прямого чи опосередкованого підпорядкування правлячої на той час комуністичній партії [4]. У складі формалізованих і політизованих громадських об'єднань неможливо було у повній мірі реалізувати права й свободи громадян. Тому в сприятливий час перебудовчих процесів у 1985–1990 рр. почали виникати «неформальні» (тобто непартійні, некомсомольські) громадські організації.

Всеукраїнського характеру діяльність цих організацій почала набувати лише із 1989 р. Програмні цілі неформальних громадських об'єднань обумовлювалися суспільно-політичною ситуацією в країні. З початку їхньої діяльності радикальних гасел щодо держав-

ного та суспільного розвитку не було запропоновано. Адже існувала цензура, продовжувала діяти ще досить потужна консервативна КПРС, була відсутня масова підтримка громадян. Тому такі організації як Народний Рух України, «Товариство Лева», Товариство української мови ім. Т. Шевченка орієнтувалися тоді лише на необхідність реформування радянської системи, гасла за незалежність, як важливу передумову громадянського суспільства, ще не лунали. Зі зміною політичної ситуації в 1990 р. їхні програмні цілі набувають більш радикального характеру. «Неформали» відійшли від комуністичної ідеології, почали пропагувати ідеї державного суверенітету України, політичного та економічного плюралізму [5].

За період 1989 р. в Україні було створено всеукраїнські громадські організації, вільні від компартійної опіки – «Зелений Світ», «Меморіал», молодіжні й студентські організації, які об'єднали значну частину української молоді, творчої та науково-технічної інтелігенції, робітників і колишніх дисидентів. Завдяки їхній активній діяльності відбулася поступова лібералізація компартійного режиму. Опозиційний рух почав набувати ознак масовості й присутності в кожному регіоні [12, 48–49].

Одним із основних засобів тиску на владу стає мітинг та сила. «Гасла на мітингах, як зазначає П. Токар, – мали протилежний характер офіційній ідеології: альтернативою соціалізму поставлений капіталізм, інтернаціоналізму – націоналізм, державному червоному прапору – синьо-жовтий і т.п.» [9, 226]. Таким чином, початкова самоідентифікація рухів і політичних організацій відбувалася через пошук «ворогів».

Переломною подією в становленні політичних партій як інституту громадянського суспільства можна назвати прийняття 9 жовтня 1990 р. Закону СРСР «Про громадські об'єднання». До таких організацій були віднесені «добровільні формування, що виникли як результат вільного волевиявлення громадян, які об'єдналися на основі спільності інтересів» [22]. Громадськими об'єднаннями були визнані політичні партії, масові рухи, профспілки, жіночі, ветеранські організації,

організації інвалідів, молодіжні та дитячі організації, добровільні товариства, фонди, творчі спілки та інші об'єднання громадян.

Для розбудови громадянського суспільства на теренах України важливими були такі положення документу: заборона державним органам втручатися в діяльність громадських об'єднань; вони отримали право брати участь у формуванні та роботі органів державної влади; громадські об'єднання набули права законодавчої ініціативи, а також захищати інтереси своїх членів у державних та громадських органах [22].

Створення першої політичної партії на теренах українських земель мало відбутися ще в листопаді 1989 р. Тоді лідери громадської організації Українська Гельсінська Спілка дискутували щодо реорганізації її в політичну партію, проте лише 29-30 квітня 1990 р. в Києві провели з'їзд УГС й ухвалили рішення про перетворення її в Українську республіканську партію (УРП) [29]. В програмі новоствореної партії засуджувалася комуністична ідеологія, пропагувалися ідеї націоналізації власності КПРС в Україні тощо. Головною програмною метою проголошувалося створення Української незалежної соборної держави. На фоні «державної невизначеності» інших політичних сил, це було досить радикально.

Першим головою УРП став дисидент Левоко Лук'яненко. До її складу перейшли не всі члени УГС. В. Чорновіл та ще одинадцять делегатів підписали заяву, якою відмежувалися від новоствореної партії, звинувачуючи її в тому, що вона базується на авторитарних засадах [29]. Після довгих зволікань з боку ще радянських органів реєстрації, 15 листопада 1990 р. Міністерством юстиції УРСР УРП зареєстровано першою в Україні політичною партією.

Попри безсумнівну важливість діяльності громадських організацій для консолідації суспільства навколо ідей соборності України та її незалежності, все ж реальне оформлення політичного плюралізму в Україні більшість дослідників пов'язують з утворенням Народного Руху України (НРУ). Рух фактично став першою політичною організацією, яка відкрито оголосила про свій намір боротися полі-

тичними методами за владу. Поява і діяльність Руху засвідчили, що монополії КПРС у політичній сфері прийшов кінець.

Створення народних фронтів у прибалтійських республіках восени 1988 р. активізувало процес створення НРУ. У листопаді 1988 р. при Спілці письменників України та в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка було створено ініціативні групи сприяння перебудові. У січні 1989 р. проект програми НРУ підтримали збори трудового колективу Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка й загальні збори Київської письменницької організації. А 16 лютого 1989 р. проект програми НРУ було опубліковано в газеті «Літературна Україна». ЦК Компартії України дав дозвіл на публікацію, щоб розпочати викривально-каральну акцію за участю громадських діячів та трудових колективів. Але М. Горбачов, перебуваючи в лютому 1989 р. в Києві, підтримав письменників, оскільки не вбачав у таких подіях політичної небезпеки [15, 11].

На відміну від УРП, програмні гасла НРУ були сформульовані більш обережно й помірковано. Так, основною метою організації проголошувалося «сприяння чинній владі у створенні й функціонуванні такого демократичного механізму, який слугував би розвитку суспільства, ґрунтованого на справжньому народовладді та збалансованій економіці, що відповідає передусім потребам українського народу та всього населення України, суспільства, де були б неможливі будь-які порушення соціальних, політичних, господарських та екологічних прав людини» [19, 498]. Навесні та влітку 1989 р. в областях України пройшли установчі конференції прихильників Руху, а 8-10 вересня 1989 р. у Києві відбувся Установчий з'їзд за участю 1109 делегатів, який формалізував створення «Народного Руху України за перебудову» [27, 74].

9 лютого 1990 р. Рада Міністрів УРСР зареєструвала НРУ як громадсько-політичну організацію. Учасники Руху стали ініціаторами проведення масових суспільно-культурних акцій: 21 січня 1990 р. – «живий ланцюг» між Львовом і Києвом, присвячений річниці проголошення дня Злуки УНР і ЗУНР, святкування 500-ліття запорізького козацтва на Нікопольщині й Запоріжжі та ін. [30]. Завдяки

своїй поміркованості й виваженості, Руху вдалось об'єднати людей найрізноманітніших політичних поглядів – від комуністів-реформаторів до членів Української Гельсінської Спілки. Це був час консолідації на ґрунті необхідності боротьби за національне, духовне, економічне й політичне відродження України [13, 78].

Процес підготовки до парламентських виборів 1994 р. став каталізатором для оформлення нових політичних сил. Станом на 1 січня 1992 р. офіційний статус мало 11 партій, а також 189 громадських організацій [30]. За період 1989–1993 рр. до політичної орбіти новоствореної держави увійшли Українська національна партія, Українська християнсько-демократична партія, Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України», Українська консервативна республіканська партія та інші, програми яких характеризувалися непримиренним антикомунізмом.

Серед праворадикальних партій варто відзначити Українську міжпартійну асамблею, яка з 1991 р. почала називатися УНА (Українська національна асамблея). Створена як об'єднання кількох організацій, УНА виступала із закликами бойкоту виборів до ВР УРСР, рішуче вимагала відродження національної мови та культури. Та через ідейні розбіжності в партії стався розкол, її вплив на суспільство поступово зменшився [20, 214].

У першій половині 90-х років було утворено СПУ, Селянську ПУ, КУН, КПУ, ОУН, СДПУ та ряд інших. Динаміку створення політичних партій демонструють такі дані. Якщо до проголошення незалежності в Україні було зареєстровано 4 партії, то в грудні 1993 р. – 27, в березні 1997 р. – близько 40; в березні 1998 р. – більше 50, в 1999 р. – понад 70; в 2000 – більше 100 [20, 11].

В умовах наростаючої кризи їхня діяльність обмежилась фактично гострою критикою роботи Верховної Ради, виконавчої влади і президента. Злагоджених дій для вирішення суспільних проблем не було. Політичні партії лише декларували захист інтересів народу, а насправді не зуміли попередити жорстокий експеримент над населенням України, який увійшов в історію як «реформи

шляхом лібералізації», що привели до спаду виробництва, зростання зовнішнього боргу країни [20, 230].

Свідченням консервативності тодішнього суспільства стала перемога на виборах 1994 р. комуністів – 90 депутатських мандатів, але й Рух отримав 20 місць у Верховній Раді, Селянська партія України – 18, Соціалістична – 14. Народними депутатами стали 227 осіб, котрі не належали до жодної із партій [10]. Найбільшого успіху на виборах домоглися ліві партії, які вибороли третину мандатів. Фракції з кількістю депутатів не менше 10 вдалося утворити КПУ, НРУ, СелПУ, СПУ. Парламент поділився на три табори: ліві, праві і центристи. Новобраний 11 жовтня 1994 р. Президент Л. Кучма публічно заявив, що сприятиме утвердженню політичного плюралізму та багатопартійності, закликав до загальнонаціональної згоди та консолідації зусиль усіх гілок влади та політичних партій і рухів.

Слід віддати належне окремим політичним партіям, які активно включилися в процес підготовки нової Конституції. Досить пристойні проекти Основного закону розробили ХДПУ, УРП, КУН. Довготривалий конституційний процес закінчився в ніч з 27 на 28 червня 1996 р. прийняттям Конституції України, яка проголосила політичну багатоманітність, закріпила політичні права і свободи громадян держави [14]. 1996–1998 рр. характеризуються становлення багатопартійної системи в рамках впровадження конституційних норм в життя. Довгоочікуваний основний закон держави не поспішали виконувати ні парламент в цілому (мав прийняти ще 60 законів для правового регулювання різних сфер життя), ні народні депутати, які відмовлялися навіть скласти присягу на вірність українському народові.

Вибори 1998 р. спростували міф про начебто завелику кількість партій. Лише 8 політичних сил подолали встановлений новим виборчим законом 4% виборчий бар'єр. Найбільше голосів прогнозовано набрали комуністи (24,7%), блок Соціалістичної та Селянської партій (8,6%). Навіть по спливу семи років після здобуття незалежності в Україні ще досить потужною залишалася Комуністична партія України. Це свідчило не тільки про

консервативність у поглядах виборців, а й про те, що їм не запропоновано достойної альтернативи у політичному виборі. Про реальний вплив суспільства на владу з допомогою такого інструменту як політичні партії, не йшлося.

Свідченням поступального й еволюційного розвитку політичної системи, готовністю до діалогу та розбудови інститутів громадянського суспільства, виступає, на наш погляд, наявність та конструктивна діяльність опозиції до існуючої державної влади. На кінець 90-х років діяли ліве та праве крило політичної опозиції. Ліве було представлене комуністичною, соціалістичною і селянською партіями. Вони боролися із владою політичними гаслами, виступаючи із закликами до боротьби із корупцією, негайної компенсації громадянам втрачених заощаджень і т.п. [1].

У такій політичній конфронтації і деструктивному полі для розбудови громадянського суспільства, Україна прожила до чергової виборчої кампанії 2002 р. до парламенту. Варто наголосити також що до початку 2000-х років уряд не мав підтримки в парламенті у вигляді конституційної більшості. Так, на кінець 1999 р. із 573 законодавчих ініціатив уряду, парламент затвердив лише 171, із 27 законопроектів, визначених Президентом до розгляду як невідкладні, проголосували лише 9. Тому однією із першочергових задач стало налагодження співпраці із урядом та президентом. Вже в квітні 2000 р. Верховна Рада затвердила програму уряду «Реформи заради благоустрою».

Напередодні виборів до парламенту 2002 р. значно активізувалися політичні партії. В першій половині 2000 р. відбулися їхні з'їзди, проводилися дискусії, круглі столи. Так, 22 квітня відбувся з'їзд народно-демократичної партії, який визначив пріоритети діяльності в найближчі роки та висловився зі політику діючого президента. З'їзди політичних сил лівого спрямування (соціалістів, комуністів) засуджували діяльність чинної влади. А комуністи в червні 2000 р. заявили, що «не можна йти вперед, не рухаючись до соціалізму». Праві політичні сили (НРУ, УРП, КУН) публічно висловлювалися за політику Л. Кучми. Такий стан речей свідчив про одне – в грома-

дянському суспільстві, яке надзвичайно повільно формувалося на теренах України, не було єдності. Була відсутня ідея, котра б консолідувала усе суспільство на вирішення пріоритетних завдань.

Визначальним чинником виборів 2002 р. став адмінресурс. Політолог і політик М. Томенко відзначав: «вперше в історії України Президент держави відкрито дав чітку вказівку всім структурам виконавчої влади зайняти найактивнішу позицію у виборчому процесі» [26, 5]. Парламентські вибори засвідчили, що використання адмінресурсу уможливорює формування представницьких органів недемократичним шляхом, адже відбувалось нівелювання реальних результатів виборців. М. Бучин вказує, що адмінресурс був використаний ще під час референдуму 16 квітня 2000 р. Використання адмінресурсу стало сприйматися як обов'язкова умова перемоги на виборах [3]. Його застосування негативно вплинуло на громадську думку. За результатами опитування Центру Разумкова, лише 4,6% громадян вірили в те, що вибори 2002 р. будуть чесними, цей показник був у 4 рази менший за 1994 р. [6, 3].

Вибори до Верховної Ради 2002 р. продемонстрували певні якісні зрушення в функціонуванні політичних партій як інституту громадянського суспільства. Перемогу отримав «Блок В. Ющенка «Наша Україна» (70 мандатів). Комуністи вперше за всю історію незалежної України втратили лідерські позиції, отримавши 59 місць в парламенті. Українським партіям почали більше довіряти виборці. Вкажемо, що на виборах 2002 р. у два рази зменшилась кількість виборців, які голосували проти всіх. Можна констатувати і початок формування двопартійної системи західного зразка. Адже виборчі змагання проходили між опозиційним блоком «Наша Україна» і провладним «За єдину Україну» [17, 18].

Різке зростання політичної участі громадян України в останній період президентської виборчої кампанії 2004 р., протистояння влади та опозиції за підтримки сотень тисяч людей з епіцентром на Майдані Незалежності у Києві, визнання Верховним Судом України другого туру президентських виборів недійсними та призначення повторного голосування,

перемога опозиційного кандидата В. Ющенка – всі ці події вже стійко утвердились у свідомості пересічного українця як «помаранчева революція».

Події 2004 р. значно вплинули на такий індикатор політичного життя в країні і свідомості людей, як «політична ефективність». Це відчуття пересічною людиною можливості впливати на політичний процес. На початку 2004 р. лише 18% українських громадян вірили, що найближчий час їхнє життя поліпшиться. Події листопада – грудня 2004 р. позитивно вплинули на суспільну свідомість. На початок 2005 р. спостерігалось зростання довіри до президента, уряду, парламенту, партій та їхніх лідерів, і що, найголовніше, «усвідомлення власної політичної ефективності» та соціального оптимізму. [2, 55].

Таким чином, діяльність неформальних громадських організацій еволюціонувала від стриманих гасел реформування радянської системи до проголошення незалежної держави. Клуби однодумців переростали в місцеві осередки, регіональні організації набували всеукраїнського масштабу діяльності. Учасники громадських організацій отримали важливий для подальшого політичного життя політичний і соціальний досвід. Вище перераховані процеси стали сприятливим підґрунтям для формування політичного плюралізму на теренах України. Таким чином, в роки незалежності в Україні почали закладатися основи важливої для громадянського суспільства багатопартійної системи, що мала сприяти становленню політичного плюралізму. Політичні партії формували своє політичне обличчя, йшов пошук соціальної бази. Але значна кількість новостворених політичних сил були маловпливові.

Основні ключові недоліки українських партій полягали в ідеологічній нестійкості, відсутності регулярної активності, зосередженні на вирішенні електоральних завдань. Українські політичні партії не змогли стати дієвим механізмом впливу громадянського суспільства на державні органи, на вироблення політичного курсу, не перетворилися в трансляторів інтересів широких верств населення. Суспільство в Україні не виробило механізмів впливу на політичні партії для конт-

ролю за дотриманням передвиборних програм, а також щодо якісної участі у формуванні уряду та коаліції.

Список використаних джерел

1. Астахова Т. В. Політичні партії в системі інститутів громадянського суспільства: конституційно-правовий аспект // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/soc_gum/Arpdi/2012_64/Astakhova.pdf.
2. Бортніков В. Політична участь громадян в умовах демократичного переходу // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – 2007. – №87– 88. – С. 55.
3. Бучин М. Адмінресурс як невід’ємний елемент виборчої практики сучасної України. Політична наука в Україні. Стан і перспективи: матеріали всеукраїнської наукової конференції (Львів, 10–11 травня 2007 року). Укл. Поліщук М., Скочиляс Л., Угрин Л. Львів: ЦПД, 2008. – 308 с. Режим доступу: <http://postua.info/buchyn.htm>.
4. Горобчишина С.А. Як голосують селяни? Забезпечення усвідомленого вибору. Київ: Укр. незалеж. центр політ. досліджень, 2005. – 124 с.
5. Дітковська О. С. Розвиток політико- правових основ діяльності радянських громадських організацій // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. 38. – С. 104–108.
6. Жданов І. Вибори – 2002: соло для адміністративного ресурсу? // Дзеркало тижня. – 2002. – №50 (374). – С.3.
7. Жители шахтерской столицы в «передвыборной апатии» // День. – 2006. – 9 лютого.
8. Зареєстровано ще одну партію. Партію зелених України // Радянська Україна. – 1991. – 30 травня. – С. 2.
9. Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття: монографія. / Під ред. А. Круглашова і М. Токаря. – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014. – 552 с.
10. Історія українських виборів: довідник «Орієнтири виборця 2002» [Матеріали сайту Лабораторія законодавчих ініціатив]. Режим доступу: http://www.parlament.org.ua/index.php?action=publication&id=8&ar_
11. Касьянов Г. Україна 1991– 2007: нариси новітньої історії. Київ: Наш час, 2007. – 432 с.
12. Коваленко І. Історичний розвиток партії зелених в незалежній Україні. // Наука, релігія і суспільство. – 2008. – № 2. – С. 48–52.
13. Ковтун В. Історія Народного Руху України. Киев: Факт, 1999. – 408 с.
14. Конституція України від 28 червня 1996р. // Відомості Верховної Ради України. – 996. – № 30. – С.141.
15. Кульчицький С.В. Народження Народного Руху України // Український історичний журнал. – 2010. – №1. – С. 8– 22.
16. Лебедюк В. Політичні партії в Україні: визначення організаційного типу. // Демократичне врядування. – 2009. – № 4. <http://eprints.oa.edu.ua/846/1/>
17. Лемак В. Політичні партії як інститут громадянського суспільства: проблеми правового регулювання // Право України. – 2010. – № 7. – С. 18–23.
18. Лукаш С. Політичний плюралізм як принцип конституційного ладу / С. Лукаш // Віче. – 1997. – № 7. – С. 13– 23.

19. Марискевич Т. Народний Рух України: довідник з історії України. – Київ, – 2001. – 498 с.
20. Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX– XX ст.) / Малик Я.Й., Вол Б.Д., Гелей С.Д. та ін. – Львів: Світ, 2001. – 296 с.
21. Новіков М.М. Об'єднання громадян в механізмі взаємодії держави і громадського суспільства: автореф. на здоб. наук. ступеня канд. юридич. наук за спеціальністю 12.00.01.– Харків, 2002. – 18 с.
22. Об общественных объединениях: Закон СССР от 09.10.1990 р. Режим доступу: <http://www.bestpravo.ru/federalnoje/gn-normy/w5r.htm>.
23. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. Редкол.: Ф.М. Рудич (голова) та ін. Київ: Парламентське вид-во, 1998. – 352 с.
24. Про об'єднання громадян: Закон України від 16 червня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 34. – С. 504.
25. Про політичні партії в Україні: Закон України 5 квітня 2001р. // Відомості Верховної Ради. – 2001. – №23. – Ст. 118.
26. Томенко М. Законодавча, виконавча і судова влада України до і після виборів 2002 р. // Універсум. – 2002. – № 9–10. – С. 5.
27. Три дні вересня вісімдесят дев'ятого: Матеріали Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову. – К., 2000. – С. 74.
28. Указ Президента України «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» від 26.02.2016 р. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/68/2016>
29. Українська республіканська партія. В 3 томах. Таблиці і графіки / За ред. І. Підкови та Р. Шуста. Київ: Генеза, 1999. – Т. 3. – (Р–Я). – 688 с.
30. Шведа Ю. Партійна система незалежної України: етапи трансформації // Український науковий журнал. «Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації». – 2009. – №3. Режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/140>.
31. Якименко Ю.В. Громадська думка як фактор еволюції партійної системи України // Політологічний вісник. Збірник наук. праць. – Київ, 2010. – Вип. 46. – С. 310– 319.

NINA MOROZ

Dnipro

FORMATION OF MOST PARTICIPATION AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN CIVIL SOCIETY (1989– 2004)

The article covers the process of formation and development of political parties of Ukraine, their influence on the development of democratic processes. The concept of political pluralism, its importance for the formation of civil society is analyzed. Characterized by the electoral process as a reflection of the formation of political parties.

Keywords: civil society, pluralism, parties, multiparty, elections.

НИНА МОРОЗ

г. Днепр

ФОРМИРОВАНИЕ МНОГОПАРТИЙНОСТИ КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА УКРАИНЫ (1989–2004 гг.)

В статье освещается процесс становления и развития политических партий Украины, их влияние на развитие демократических процессов. Анализируется понятие политической плюрализм, его значение для формирования гражданского общества. Характеризуется избирательный процесс, как отражение сформированности политических партий.

Ключевые слова: гражданское общество, плюрализм, партии, многопартийность, выборы.

Стаття надійшла до редколегії 20.05.2018

УДК 342.718(091)(498)

MAXIM MUDRYI

Nova Kakhovka, Kherson region

THE PROBLEM OF DUAL CITIZENSHIP IN UKRAINE

The article deals with the wide circle of Internet publications. The urgent question of getting passports of the nearby countries by the citizens of Ukraine is presented.

Key words: citizenship, romanization, nation, homeland, dual citizenship, Romania, Hungary.

The question concerns Romania and Hungary. From the early stages of development to proclamation of independence (1991) Ukraine was historically folded as the multinational state. Participation of representatives of other nationalities in competitions for will of the state in the different epochs, marked by historians and publicmen, looks out apparent. At the same time experience of nearby Moldova and Azerbaijan and others like these countries shows one of the challenges of the present, which display the danger of the immense forcing of national questions, especially, if such process is influenced by the nearby states which have got their own ethnos in the compact dwelling abroad. Preventing the undesirable scenario of the development of events is possible due to the study of problem of dual citizenship in Ukraine, which next to a question about expansion of amount of official languages, no doubt, needs careful attention of researchers. Therefore the problem should be adequately lighted up and the expert estimation of risks should be given, which can appear before Ukraine due to the process of the progressive secession of non-titular nations of our state from Ukrainian citizenship. It's important to watch the process of consolidation of Romanian, Moldavian and Hungarian (Magyar) ethnic groups in XX-XXI century, to define credible political reasons of the mass passport system of boundary districts of Ukraine by Romania and Hungary (near and distant), to specify present macro- and micro index of acquisition of Romanian and Hungarian citizenship by Ukrainian citizens from statistical data; to describe possible risks and ways of their neutralization from legal de-Ukrainization of our state, to reproduce foreign-policy activity of the Romanian and Hungarian governments concerning saving national traditions of Romanians, Moldovans and Hungarians (Magyars).

What is Romania Mare? Wikipedia explains it very well:

Romania Mare, in close translation is «Great Romania», can have the followings definitions: (in a historical context) the political system of Kingdom Romania within the borders of 1918, set by King Ferdinand I [23]; (in other contexts, including nostalgic) territorial borders of Romania between 1918 and 1940. Also: desire to reproduce Romanian borders “before 1940”; desire to create Great Romania, even not limited to territory “before 1940” [22].

Greater Romania Party (Partidul Romania Mare, Party Great Romania) is postcommunist populist political party in Romania, headed by Kornelij Tudor (Corneliu Vadim Tudor) [23]. Why does political party which builds the election platform on aggression to the nearby states and speculates the concept “Romania Mare” get stable support in 1990 and such considerable in 2000? And then why does this support demonstrate such unfavorable dynamics in future? Actually everything is very simple: not public supports the political project with such ideology, but the project is created so, that it answers the moods of society. So an ideological base was already present, the segment of political market already had formed requirement – which remained to be provided with the adequate proposition.

So this is national idea – educated by generations during many centuries and actively propagandized (and pressed to other ethnos in the process of Romanization) by the government; the apogee of which (propagandas) took place not so long ago – in an intermilitary period after 1940, not completed, but purchasing new forms [22].

And this national idea is historically traced very well [5], in fact Romanians managed to conduct Romanization on territories which were

part of Austro-Hungary (realizing its influence which was left after it had entered Moldavian principality) [14] See constant historical mentions about “opposition” of Romanization – in the first turn in the sphere of education and religion.

Actually it is a very interesting and important moment: there were less Romanians on the territory of Bukovyna than Ukrainians, and in North Bukovyna – there was their considerable minority, Ukrainians prevailed in all spheres absolutely confidently: they actively conducted their cultural expansion and grew a political and economic presence – in a foreign state! By the way, Moscow also stretched its tentacles of influence on land to which it never had a single relation) [4, 6].

So it's a powerful national idea, isn't it? In the USA, for example, a national idea is that Americans save the whole world, sow democracy and this idea is the most important and the greatest. In Russia national idea is «God, save the tsar». In Romania it is «Romania Mare».

And what is national idea in Ukraine, for Ukrainians? Poor, unhappy, oppressed Ukraine? Ukraine hasn't perished yet [5]?

But for Romanians the idea of «Romania Mare» experienced very interesting metamorphoses, got characteristic qualities (strange from the first sight, but on the whole – appropriate): the matter is that the sharp enough break of idea with reality happened, the classic substitution of concepts took place. Yes, from one side, the idea unites nation and is that motive force which leads to the fortune and prosperity. And from another side – what a «Romania Mare», when borders have been already set, it has already joined NATO and no territorial claims have authority on existence?

But on the other hand, there is public opinion, which brings those who love to Power and dooms on oblivion by others. What should be done?

Do the following: realizing that it is absolutely nonsense, support an idea in public (the idea of «Romania Mare» – actually not clarifying the nature of its activity), once somewhere afford an utterance “on the verge of foul”, to comfort self-esteem of citizens (and this “on the verge of foul”, in fact, means to work for the

benefit of citizens in those spheres, which are really important). So community both “by inertia” and genetically wants to realize itself as “Romania Mare” and tries to do it; while realities demand other direction of activity.

It is a moment of Self-deceit – to think that you want something, and under these slogans to unite for the sake of quite another thing (to honor of the Romanian people it should be noted that it «another» is really structural, directed on development). And this Self-deceit is generated by deception, because politician (candidate, for example, in presidents, or current president) already by frank deception and public declarations also comes forward “for”, conducting a policy of double standards (but again – in interests of society!).

From one side, you do not admit in public, that this idea is foolishness (by the way, it is so useful to society); and from the other side– the «real» affairs claim attention.

Therefore this situation generates such the «Romanian compromise» itself, that allows, firstly, to quiet a conscience and «imperial ambitions», and secondly –to work on the development effectively. And this compromise lies in two moments. Let's look through each separately.

The first moment: from time to time to confirm the declarative aspirations to “Romania Mare”, to use constantly the minimum level of measures, directed to support a diaspora and “expansion” (minimum level – exactly so much, that it will be impossible to blame at renunciation from the idea; but no more) [12], spending less efforts and resources (money), such «the creation of visibility of activity itself». The second moment: to be really engaged in state affairs (because problems in Romania are great) [23].

And the «compromise» system works. Moreover, the already mentioned substitution of concepts enables to solve everything exactly under the slogans of «Romania Mare» – even if this activity will be very and very distant from the classic understanding of large idea. Certainly, such state of affairs cannot be absolutely realized by nobody and in public not discussed.

Yes, in 2005, as we see, serious reproaches to the president of Romania were put in public – one was told, and other was done. That «Romania Mare» is supported in words, and

ethnic Romanians cannot get the Romanian passports and restore the historical justice [21]. Whereon an official answer was even got and it was promised to «understand».

And in comments somebody frankly fills up Mr. President, that he promised to be the «president of all Romanians» [20] (it is needed to understand – and those who found themselves outside Motherland without citizenship as a result of historical injustice), and in fact he appeared a demagogue.

Why did support of Partidul Romania Mare (PRM) reduce on elections – did common citizens realize it? Partly – so. Euro-Atlantic integration generated new horizons, new self-identification, new challenges and new aspirations, and it is normal. And partly – other political forces also “played” on this question during pre-election races, and thus intercepted on itself part of electorate from this segment.

Anyway, reality is that Romania has real problems which need permanent attention. On this background they do not need ethnic Romanians of North Bukovyna indeed [8, 10].

According to the Law on citizenship of Romania, those Ukrainians can get its citizenship on the simplified procedure that were born or lived on territory of Romania from 1918 to 1940, and Ukrainians who have such relatives [4]. If we think it over, before 1940 the territory of North Bukovyna and Bessarabia was a part of pronacist Romania, the political subtext of this norm is easy to guess.

As a result, today experts talk about 50 000 Ukrainians who got citizenship of Romania, at least about 20000 of Ukrainians, who have both Ukrainian and Russian citizenship [3, 12] (law enforcements don't show ardor to display such people).

A similar situation is traced in a question about the policy of Hungary in relation to our state. A certification about the Hungarian origin of Ukrainian citizens can be a foundation for getting Hungarian citizenship.

Hungarians who live in Zakarpattya region from the beginning of 2000 actively appeal to the Hungarian embassy with a request to give out the passport of a citizen of Hungary.

Dual citizenship in Ukraine is forbidden by the law; however it doesn't stop ethnic Hungari-

ans, and also their relatives, to get the second passport.

This process became more noticeable since January 1, 2010, when amendments about the citizenship were accepted by the Hungarian parliament [9]. Now Hungarians abroad can get a passport on the simplified procedure.

According to the Zakarpattya media, from the beginning of 2010 a few thousand inhabitants of the region applied to get the Hungarian citizenship [15].

Recently about 12000 applications to get the Hungarian citizenship have been applied in different countries. And although Hungarians say, that not Ukrainian inhabitants of Zakarpattya, but citizens of Serbia, Slovakia and Romania, apply more frequently, however it is known, that for today already 5–7 thousand of citizens of Ukraine applied applications with a request to give out the passport of a citizen of Hungary.

This information was presented by Bella Kovach, the deputy of European Parliament from Hungary, who had recently opened the office in Berehove in Zakarpattya [15]. He says that the new package of documents from inhabitants of Zakarpattya on getting the Hungarian passport arrives every half an hour. Thus, in opinion of Kovach, Hungarian and Ukrainian relations won't get down, in fact « the Ukrainian state understands situation» – he marks [15].

A correspondent of BBC Oleksandr Popovich reports, that passports' issuance coincided in time with completion of term of action of the so-called "certifications of oversea Hungarian", which Hungary gave out on analogical terms and free of charge [2, 9]. Those certifications looked out as the real passports, contained the image of state Hungarian symbolism and building of parliament in Budapest, however gave only some privileges during the stay on the territory of Hungary.

Direction of foreign policy of Victor Orban can be named as «soft nationalism», as he likes to speak about unity of nation a lot and grant rights and citizenship those Hungarians who are outside modern Hungary. If they are able to vote, what is now spoken about, then Victor Orban and his party Fides will have more supporters.

Conditions to get citizenship are minimum: litigation, base knowledge of Hungarian or

Hungarian origin. Thus a concept «origin» is very conditional: it's sufficient, that a closest relative who was born on territory which belonged to Hungary before 1920 or in a military period (1938–1945). That is why nowadays archives are simply heaped up with applications from the seekers of the root.

Ministry of foreign affairs of Ukraine hasn't made any statement yet concerning a situation happened with the getting citizenship of Hungary by the inhabitants of Zakarpattya region. The foreign-policy department of BBC said, that it attentively studies this situation and, in particular, processes which take place in Romania, where an amount of citizens who try to get Hungarian citizenship is the biggest [17. 18]. As to a situation in Ukraine, as a leader of department of informative policy of MFA Oleh Voloshin said, there aren't any grounds to dramatize a situation.

«Let's do not dramatize a situation. Because once, when the proper law was accepted, the Hungarian side made quite a lot of efforts to prove that it wasn't directed to undermine territorial integrity of Ukraine or to provoke separatism among ethnic Hungarians. And today we do not have grounds to consider that it is not true. The long-term policy of Hungary in relation to co-operating with the national society shows that official Budapest on any stage does not provoke separative, anti-Ukrainian moods among Hungarian society of Zakarpattya» [16], – the speaker of MFA of Ukraine said.

The Zakarpattya political scientist Victor Paschenko marks that in this situation it is obvious that the legislation of Ukraine is violated. But it's quite difficult to punish «double citizens», because it's a very long judicial procedure to deprive the Ukrainian passport.

Besides, those, who get the passport of other state, do not divulge this information, and consular establishments do not give this information to the state agencies of Ukraine.

So, summarizing the results, it is possible to state that the games among politicians can have sad consequences for Ukrainians, who will be bought on the bait of bipatrim. If the fact of the hidden dual citizenship is found out, losses can be considerably bigger than the benefits. In fact, after a small exception, not many new

«bipatrimds» plan to change their residence. Firstly, the majority has the real estate in Ukraine, own economies; secondly, social adaptation in the countries of EU, especially for people of middle and senior age, is very difficult. And de jure life in Ukraine will create a number of new problems to a foreign citizen.

Список використаних джерел

1. Дуда А., Український Тиждень [Електронний ресурс] / А. Дуда – Режим доступу: <http://tyzhden.ua>
2. Державна служба зайнятості України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.dcz.gov.ua>
3. Итоги переписи населения Украины 2001 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/rus/>
4. Костинян М. Буковина online [Електронний ресурс] / М. Костинян. – Режим доступу: <http://bukovynaonline.com/rumunski-pasporti-tarumunskie-pitannya-cifri-fakti-analitika-vseibichnijoglyad/>
5. Національна ідея – Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0_%D1%96%D0%B4%D0%B5%D1%8F
6. Національна свідомість – Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C
7. Президент України прийняв Міністра закордонних справ Румунії – Офіційне представництво Президента України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/prezident-ukrayini-proviv-zustrich-z-prezidentom-rumuniyi-44638>
8. Преса про «Буковинське» питання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://molbuk.ua/tags/%C1%F3%EA%EE%E2%8%ED%F1%FC%EA%E5+%E2%B3%F7%E5/>
9. Преса про «Угорське питання» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakarpattya.net.ua/News/83377-Uhorske-pytannia-zsere-dynu>
10. Прийом Міністра закордонних справ Румунії К. Дяконеску – Офіційне представництво Президента України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/all>
11. Протести-мітинги в Румунії – є, а «Буковинського» питання – немає. Буковина online [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bukovynaonline.com/rumunski-pasporti-tarumunskie-pitannya-cifri-fakti-analitika-vseibichnijoglyad/>
12. Румуни в Україні — Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D1%83%D0%BC%D1%83%D0%BD%D0%B8_%D0%B2_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96
13. Румуни стріляли у нас із гармат. Не влучили [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.chas.cv.ua/50_08/index.html

14. «Румунія має відмовитися від імперської зовнішньої політики щодо України» УНП [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zik.ua/news/2009/01/23/prezydent_maie_zminyty_taktyku_u_stosunkah_iz_imperskoju_rumuniieyu_hmara_166681
15. Сучасні проблеми угорської спільноти Закарпатської області та їх відображення у ЗМІ | Закарпаття online [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakarpattya.net.ua/>
16. Українська дипломатія – гарна міна при поганій грі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gurt.org.ua/articles/1192/>
17. Andrazneate! – Curaj.Net Blog Archive Doar 2% dintre romanii din Basarabia si Bucovina de Nord au reusit sa redobandeasca cetatenia romana [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://sputnik.md/society/20170815/14048614/moldoveni-retrasa-cetatenia-romana-ce-spun-autoritatile.html>
18. Cetatenie Romana: Statistici cetaaenie [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cetatenie.net/stats/>
19. Cetatenie Romana: Legea cetaaeniei [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://evz.ro/cetatenia-romana-oug-news-alert.html>
20. Migratie.md — Гражданство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.migratie.md/ru/node/80>
21. Protest la ambasada Ucrainei! Пікетування посольства України в Румунії 28 листопада Буковина online [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bukovynaonline.com/tag/bukovina/page/27/>
22. Romania Mare – Wikipedia, the free encyclopedia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/Greater_Romania
23. PRM – Partidul Romania Mare – PRM. // Режим доступу: <https://www.facebook.com/PRM.la.guvernare/>

МАКСИМ МУДРИЙ

м. Нова Каховка, Херсонська область

ПРОБЛЕМА ПОДВІЙНОГО ГРОМАДЯНСТВА В УКРАЇНІ

У статті на основі широкого кола Інтернет-публікацій висвітлюється актуальне нині питання набуття громадянами України паспортів сусідніх країн.

Ключові слова: громадянство, румунізація, нація, Батьківщина, подвійне громадянство, Румунія, Угорщина.

МАКСИМ МУДРЫЙ

г. Новая Каховка, Херсонская область

ПРОБЛЕМА ДВОЙНОГО ГРАЖДАНСТВА В УКРАИНЕ

В статье на основе широкого круга Интернет-публикаций освещается актуальный сейчас вопрос приобретения гражданами Украины паспортов соседних стран.

Ключевые слова: гражданство, румынизация, нация, Родина, двойное гражданство, Румыния, Венгрия.

Стаття надійшла до редколегії 10.01.2018

Розділ 3

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94+355

ЕДГАР БОСАК

м. Мукачево

bosak.edgar@mail.ru

ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКА ПРАКТИЧНІСТЬ ТА АДАПТАЦІЙНІСТЬ СТАРОДАВНІХ РИМЛЯН (НА ПРИКЛАДІ ПУНІЧНИХ ВІЙН)

Стаття присвячена феномену раціональності та пристосування, що були властиві стародавнім римлянам та були запорукою їх військового успіху. Розглянуто причини та обставини створення першого військового флоту римлян, а також його найголовніші видозміни протягом Пунічних війн (264–146 рр. до н.е.). Акцентована увага на головних проблемах формування та облаштування флоту. Звернуто увагу на приклади адаптації римлян до різних ситуацій і використання їх собі на користь. Розглянуто значення найголовніших військово-морських впроваджень римлян – квінквірем, «воронів» та «самбук».

Ключові слова: римляни, Пунічні війни, карфагеняни, флот, квінквірема, «ворон».

Слідування в ногу з сучасними тенденціями – одна із необхідних умов для досягнення лідерства в будь-якій сфері. Досягнення довготривалого успіху вимагає постійного оновлення знань та пристосування до нових життєвих реалій. Однак це стосується не тільки сьогодення, коли новітні технології та досвід впроваджуються буквально щодня. В історії людства будь-яка спільнота, держава чи тим паче імперія, яка не бажала зникнути зі сторінок цивілізації, мала вміння приймати ключові рішення як пристосуватись до тієї чи іншої геополітичної зміни. Це стосується не тільки політичних рішень, але і оновлення арсеналу та тактики. Застосування нових способів ведення війни, нових типів військових формувань, нової зброї – всього того, чого не було або було мало у супротивника – дозволяло розраховувати на успіх у довгостроковій перспективі і, в кінцевому рахунку, на перемогу.

У римському суспільстві доби республіки чи імперії яскраво простежується такі риси як прагматичність та раціоналізм. Вміння пристосовуватись разом з неперевершеним вмінням до експромту, безперечно, одна із причин

встановлення римського домінування спочатку на Середземномор'ї, а згодом і далеко за його межами. Одним із найкращих прикладів цього слугує побудова флоту та перший досвід ведення морських війн, що були зумовлені безкомпромісною конфронтацією з Карфагеном – Пунічними війнами (264–146 рр. до н.е.).

Дана тема побіжно згадується в роботах радянських істориків, однак більшість досліджень припадає на кінець ХХ – поч. ХХІ ст. Серед найважливіших дослідників слід відзначити А. А. Хлевова [8], С. Ю. Данилова, [4], А. Зорича [5], Е. Разина [6], К. Ревяко [7]. В працях вищеназваних авторів приділяється увага доволі новому аспекту у висвітленні питань римської армії – особистісному фактору римського солдата: його моралі, виучці, патріотичним почуттям.

Головною метою даної статті вважається розглядання Пунічних війн як виклику римській практичності та здатності до швидкої адаптації, зосередження уваги на стрімкому розвитку римського суднобудування та впровадження нових елементів у стратегію й тактику ведення морського бою.

У середині III ст. до н.е. республіканський Рим повністю закріпився в Італії й зміг всерйоз задуматись про розширення свого впливу за межі Апеннінського півострова. Однак тут його інтереси зіштовхувались з інтересами карфагенян – традиційними володарями Середземного моря. Важливою передумовою було те, що співвідношення сил було явно не на користь Римської республіки. Карфагенські послы не безпідставно заявляли майбутнім супротивникам, що без дозволу Карфагену римляни «не зможуть ані рук вимити в морі» [4, 11].

Починати війну слід на вигідних на себе умовах, однак тут римляни були позбавлені вибору – війна з пунами (карфагенянами) була неминучою, не зважаючи на географічні умови – надзвичайну бідність італійського узбережжя островами, що, звісно ж, було аж ніяк не на руку розвитку суднобудування і мореплавства.

Як справедливо зазначає А. А. Хлевов, справа не могла бути вирішеною одноразовою акцією. Одноразово побудований або «позичений» у союзників флот міг бути переможений і потоплений, і тоді все повернулося б до колишнього стану [8, 36–38].

Слід зауважити, що спочатку римські кораблі мало чим відрізнялися від свого «трафарету», за яким були збудовані – кораблів Греції та елліністичних держав Малої Азії. Зміни у проектуванні і впровадження нових доповнень відбувалися разом з нагромадженням досвіду ведення бойових дій на морі.

Основною, найбільш точною та поширеною класифікацією є поділ античних бойових кораблів в залежності від кількості рядів весел. Кораблі з одним рядом весел (по вертикалі) називалися монери (moneris) або уніреми, а в сучасній літературі часто іменуються просто галерами, з двома - бірема або лібурни, з трьома - трієри або триреми, з чотирма - тетрери або квадріреми, з п'ятьма - пентери або квінквереми, з шістьма - гексери [5].

Свого роду «золотою серединою», багатофункціональним крейсером античного флоту була трирема. З цієї причини триреми будувалися сотнями і являли собою найбільш поширений тип універсального бойового корабля Середземномор'я.

Вже в ході Першої Пунічної війни з'ясувалося, що біреми не можуть ефективно боротися проти карфагенських квадрірем з високим бортом, захищеним від таранного удару безліччю весел. Для боротьби з карфагенськими кораблями римляни почали будувати квінквереми. Біреми і лібурни впродовж наступних століть використовувалися переважно для патрульної, посиленої і розвідувальної служби, або для бойових дій на мілководді. Також біреми могли ефективно застосовуватися проти торгових і бойових однорядних галер (як правило, піратських), у порівнянні з якими вони були куди краще озброєні і захищені [5].

Квінквереми – своєрідні лінкори Античності, які часто не облаштовувалися тараном, а, будучи озброєні металевими машинами (до 8 на борту) і укомплектовані великими партіями морської піхоти (до 300 чоловік), служили своєрідними плаваючими фортецями, з якими карфагенянам було дуже непросто впоратися [5].

Однак квінквереми викликали певні труднощі. Досвіду їх будівництва просто не було, як не було під рукою і зразків. Є цікава теорія появи цих самих кораблів у складі римського флоту. В одній з дрібних битв один з кораблів, що нападав на римлян, виявився втрачений при наступних обставинах: керманіч не розрахував траєкторію руху корабля і, пробуваючи таранити римське транспортне судно, що вже вискочило на берег, сам вискочив на мілину. У результаті судно в практично ідеальному стані дісталось римлянам [8, 56]. Це був саме той тип квінкверем, який був потрібний як зразок при будівництві власного флоту або, принаймні, дуже близьке до нього судно. Решта було справою техніки.

На початку «морської кар'єри» римляни мали проблеми і з службою доставки на морі. Вони не мали не тільки вітрильних транспортних кораблів, але і взагалі «довгих» суден сучасного типу; не було в наявності і звичайних човнів. Вихід був знайдений за рахунок союзників (власне, для цього Рим їх і заводив). Спорудження та поставка кораблів всіх класів були покладені на кілька союзних Риму міст Південної Італії.

Цікаво, що був застосований ще один прийом, що вельми нагадує сучасну практику

кораблебудування. Корпуси кораблів спускалися на воду, як тільки це дозволяв їх стан, іншими словами, кораблі сходили зі стапелів недобудованими. На них відразу ж приступала до тренувань команда, а робочі верфей, тим часом (в основному ночами і в перервах між тренуваннями, але іноді й паралельно з ними) робили необхідну добудову, установку рангоуту і такелажу і т.д. Це істотно скорочувало термін завершення будівництва і дозволяло звести до мінімуму втрати в часі, який ставав все цінніший [8, 54–56].

Виробництво базових елементів конструкції корпусу, не кажучи вже про масове виробництво весел, частин рангоуту та інших речей, могло серйозно прискорити спорудження, і було виправдано в умовах масового «держзамовлення», коли в одному місці будувалися десятки кораблів. Крім того, в цій ситуації можна було розподілити частину замовлень серед численних столярнях та теслярських майстернях - як самого Риму, так і суміжних з ним міст. Саме подібна раціоналізація праці могла сприяти і справді блискавичному створенню флоту. Це було максимально важливо, адже Рим відчутно програвав у стартових позиціях Карфагену, тому слід було якнайшвидше мінімізувати різницю у бойовій силі і перехопити ініціативу.

У 260 році до н.е. при Мільському мисі, що на північний захід від Мессани, стався перший морський бій між римським (120 кораблів) і карфагенським (130 кораблів) флотами. Технічна перевага щойно створеного римського флоту полягала в тому, що кораблі його мали абордажні містки - «ворони», які могли опускатися на ворожі кораблі. Це дозволяло важкоозброєним римським воїнам переходити на корабель противника і там вести рукопашний бій. При бої кораблів на відстані в якості метальної зброї широко використовувалися балісти, катапульти, стріли і дротики. Нова тактика виявилася ефективною. Карфагеняни втратили 50 кораблів і зазнали поразки [6, 294].

Відомостей про «ворони» карфагеняни не мали. Їх розвідка працювала погано. Незграбні пристрої на носах римських кораблів викликали у моряків Ганнібала глузування. Карфагеняни, які протягом століть панували

на морі, почувалися в безпеці; вони вважали, що одне їх наближення повинно налякати ворога і спонукати його до втечі. Ймовірно, звідси й їх нехтування збором відомостей про ворога [4, 12].

Використання «воронів» - блискучий зразок римського вміння пристосування. Вже на той момент добре вишколений та озброєний римський легіон мав мало гідних конкурентів на полі бою. Розуміючи свою необхідність у веденні морського бою, римляни просто перетворили його у аналог сухопутного, де карфагеняни були їм не рівня.

Повністю погоджуємось із думкою А. Хлевова, що значення битви при Мілах полягає навіть не стільки у втраті карфагенянами неабиякої частини корабельного складу - вешті-решт, цю втрату можна було відносно легко заповнити. Проблема полягала в тому, що був створений прецедент розгрому карфагенського флоту - і ким? Противником, який у недалекому минулому самими карфагенянами взагалі всерйоз на морі не сприймався. У цій моральній перемозі крився ключ до переможного завершення Першої Пунічної війни і взагалі до перемоги над Карфагеном [8, 70].

До 256 р. до н.е. римляни вже цілком адекватно почувалися на морі. Певні проблеми продовжували зберігатися. Безумовно, головною серед них все ще була певна залежність самих римлян від їхніх союзників - як італійських, так і грецьких. У певному сенсі римляни продовжували залишатися заручниками своїх союзників, лояльність яких значною мірою залежала від стану справ на фронтах.

У 256 р. до н.е. римський флот зустрівся з карфагенським біля берегів Сицилії, недалеко від мису Екном. Бій при Екномі став однією з найбільших битв Стародавнього світу. Участь у ньому не менш ніж 680 кораблів і приблизно 290 000 чоловік дійсно вражає. Виключно велике було значення битви при Екномі як з тактичної, так і зі стратегічної точок зору.

Така велика кількість кораблів в одному бої чітко продемонструвала, що при виході за певні кількісні рамки флоту перестають бути керованими в ході бою. Бій перетворюється в ізольовані локальні битви, і тут першорядну

роль починають грати як тактична підготовка командирів кораблів, так і моральні якості і виучка команд. Слід зауважити, що в питанні підготовці новобранців і дисципліні римляни докладали більше зусиль, а один із головних «козирів» пунів – талановиті та досвідчені адмірали, не зміг бути використаний, оскільки у вихорі битви кораблі залишилися без командування і були вимушені давати собі раду самостійно.

До слова сказати, кораблі мали відносно низьку мореплавність і у випадку сильного раптового шторму флот ризикував загинути чи не в повному складі. Зокрема, під час тієї ж Першої Пунічної війни через шторми і буревії римляни втратили щонайменше 200 кораблів першого класу. З іншого боку, за рахунок досить прогресивних технологій, якщо корабель не гинув від негоди або в бою з ворогом, він служив достатньо довго. А. Зорін вважає, що нормальним терміном служби вважалися 25–30 років. Для порівняння: англійський лінійний корабель «Дредноут» (1906 г.) морально застарів вже через вісім років з часу будівництва, а американські авіаносці типу «Ессекс» були виведені в резерв через 10–15 років після початку експлуатації [5].

Чисельність квінкверем все більше росла. Справа в тому, що тактика таранного бою вимагала від стародавніх мореплавців великої майстерності при маневруванні, а головне, стала основною причиною, що викликала боротьбу за досягнення античними судами більшої швидкості і маневреності, причому в будь-якому напрямку. І це природно, адже в таранному бою перемагав той корабель, який не тільки пробивав борт супротивника, але і міг вчасно «ретироватися», йдучи від абордажного бою і оголюючи пробоїну в корпусі ворожого судна. Таким чином, поява тарана побічно підхльснула гонку за швидкість, а отже і будівництво багатоярусних кораблів [3].

Чергові вибори посадових осіб та перестановки в римському командуванні в 214 р. до н.е. підкреслили роль флоту і його начальників. Згідно з виданим указом, ті громадяни, які при цензорах Луцію Емілію і Гаю Фламінію володіли майном (самі або їхні батьки) на суму не менше п'ятдесяти і не більше ста тисяч асів, виставляли одного моряка і забез-

печували йому платню на шість місяців. Ті, у кого майно визначалося в розмірі від ста до трьохсот тисяч асів – трьох моряків і забезпечували їх платнею на весь рік. Володіли майном в межах від 300 000 до мільйона асів виставляли п'ятьох моряків, більше мільйона – сімох. Батьки-сенатори зобов'язувалися забезпечувати вісьмох моряків і їх річну платню. Згідно з цим указом заможні громадяни озброїли моряків і забезпечили їх місячним запасом продовольства. Показово, що вперше в історії римський флот був споряджений на приватні кошти [8, 180–181].

Цікавою була й тактика облоги міст. На кожній парі квінкверем знімалися весла з бортів. Після цього два кораблі міцно швартувалися канатами один до одного, утворюючи імпровізований катамаран. Вантажопідйомність та стійкість такої конструкції, зрозуміло, істотно зростали, а весел, що залишилося, цілком вистачало для руху малим ходом в тій ситуації, коли швидкість і маневреність не грали істотної ролі. На утворену конструкцію встановлювався загальний міцний настил, на якому зводився цілий облоговий комплекс. Він складався з облогових веж, що налічували кілька поверхів, а також тарани, призначених для безпосереднього руйнування ділянок стіни міських укріплень. Такі кораблі повинні були, користуючись підтримкою кораблів вогневого супроводу, підходити впритул до укріплень і вести облогу та штурм, рівнозначні сухопутним.

На загальних палубах таких спарених квінкверем римляни встановили ще один засіб для полегшення штурму – так звані «самбуки» (самбікою, або самбукою, називався струнний інструмент, що нагадував за формою арфу). Вони представляли собою в певному сенсі подальший розвиток знаменитого «ворона», що застосовувався при абордажних боях. Його збільшений, ускладнений і набагато більш адекватно захищений аналог був призначений для безпосереднього десантування воїнів на стіни міста.

Аналіз даних показує, що римляни майже завжди діяли меншими силами, ніж карфагеняни, і майже завжди «перегравали» супротивника. Серед причин цього можна назвати неповороткість, відсталість мислення, відсутність

зухвалості та ініціативності карфагенського командування.

Важливу роль у морських перемогах римлян (і часто недооцінену) здійснювала не тільки самі легіонери, які брали корабель противника на абордаж. Слід згадати про такі посади як начальник веслярів і флейтиста (*trieraules*), які повинні були організувати і регулювати роботу веслярів. Якщо згадати, що веслярі представляли собою основну рушійну силу військових судів і що число їх було надзвичайно велике, стане ясным винятково важливе значення правильної організації праці в цій галузі [2].

Цікаво, що квінквірема до кінця війни практично витіснила з ужитку кораблі інших класів. Зрозуміло, вони теж були, але заповнювали досить обмежену нішу, несучи патрульну службу і виконуючи допоміжні функції. Будівництво квінквірем дозволяло використання «воронів» – а ККД їх використання був надзвичайно високим, щоб зважати на потреби патрульної служби або ціну на будівництво однієї квінквіреми.

Під кінець Третьої Пунічної війни однак майже не спостерігається будівництва нових квінквірем і «воронів». Це можна пояснити двома причинами. По-перше, римляни, не зустрічаючи вже серйозного опору з боку пунів, «розслабились» і зменшили витрати на будівництво військового флоту, якого тепер і так було вдосталь. По-друге, практична і ощадлива душа римлянина частіше за все намагалася за будь-яких обставин захопити корабель противника, а не пустити його на дно. Захоп-

лені кораблі ремонтувались і долучались до римського флоту, або ж йшли на деталі.

Отже, римський військово-морський флот постав через необхідність – Пунічні війни – конфлікт, який мав визначити господаря Середземного моря. Майже завжди римляни діяли в скрутніших умовах – менша кількість кораблів, гірше оснащення, менше досвіду, однак це були не перепони, а радше мотиваційні фактори, що прискорювали розвиток та адаптацію. Використання чужого досвіду та його переробка під реалії сьогодення, на нашу думку, одна з «візитних карточок» римлян, що визначили їх успіх в багатьох сферах життя, в тому числі й військовому.

Список використаних джерел:

1. Богомолов В. А. Армия древнего Рима [Електронний ресурс]. – URL: <http://www.xlegio.ru/ancient-armies/military-organization-tactics-equipment/army-of-ancient-rome/>
2. Болдырев А. В., Боровский Я. М. Техника мореходства [Електронний ресурс]. – URL: <http://www.xlegio.ru/throwing-machines/antiquity/military-engineering/seamanship-engineering.html>
3. Гончарук П. К вопросу об античном мореплаваннии [Електронний ресурс]. – URL: <http://www.xlegio.ru/navy/ancient-ships/to-the-question-of-ancient-seafaring>
4. Данилов С. Ю. Главные морские сражения от триера до авианосцев / Сергей Данилов. – М.: Яуза: Эксмо, 2013. – 288 с.
5. Зорич А. Римский флот. Конструкция и типы кораблей [Електронний ресурс]. – URL: <http://www.xlegio.ru/navy/ancient-ships/roman-navy/>
6. Разин Е. А. История военного искусства, в 3-х т.: Том 1. История военного искусства XXXI в. до н. э. – VI в. н. э. – СПб.: ООО «Издательство Полигон»; 1999. – 560 с.
7. Ревяко К. А. Пунические войны. – Минск, 1988. – 271 с.
8. Хлезов А. А. Морские войны Рима. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. университета, 2005. – 496 с.

EDGAR BOSAK
Mukachevo

MILITARY PRACTICALITY AND ADAPTATION OF ANTION ROMANS (ON THE EXAMPLE OF PUNIC WARS)

The article is devoted to the phenomenon of rationality and adaptation, which was inherent in the ancient Romans and was the key to their military success. The reasons and circumstances of the creation of the first military fleet of the Romans, as well as its most significant modifications during the Punic Wars (264–146 years BC) were considered. The emphasis is on the main problems of formation and arrangement of the fleet. The attention is drawn to examples of the adaptation of the Romans to different situations and the use of them in their favor. Considered the significance of the most important naval implementations of the Romans – quinquires, «ravens» and «sambuk».

Key words: Romans, Punic wars, Carthaginians, fleet, quinquirema, «raven».

ЭДГАР БОСАК
г. Мукачево

ВОЕННО-МОРСКАЯ ПРАКТИЧНОСТЬ И АДАПТИВНОСТЬ ДРЕВНИХ РИМЛЯН (НА ПРИМЕРЕ ПУНИЧЕСКИХ ВОЙН)

Статья посвящена феномену рациональности и приспособления, которые были присущи древним римлянам и были залогом их военного успеха. Рассмотрены причины и обстоятельства создания первого военного флота римлян, а также его главные видоизменения в течении Пунических войн (264–146 гг. до н.э.). Акцентировано внимание на главных проблемах формирования и обустройства флота. Обращено внимание на примеры адаптации римлян к различным ситуациям и использования их в свою пользу. Рассмотрено значение главных военно-морских внедрений римлян – квинквирем, «воронов» и «самбук».

Ключевые слова: римляне, Пунические войны, карфагеняне, флот, квинквирема, «ворон».

Статья надійшла до редколегії 10.06.2018

УДК 94(47+51:567)«1958/1961»

КИРИЛЛ КАШТАНОВ

г. Харьков

kirilkashtanov@gmail.com

ИРАК В БЛИЖНЕВОСТОЧНОЙ ПОЛИТИКЕ СССР (1958–1961 гг.)

После завершения Суэцкого кризиса Советский Союз пытался закрепить свое влияние на Ближнем Востоке. Во время июльской революции в Ираке и ближневосточного кризиса 1958 г. СССР поддерживал арабских националистов в противовес политике США, Великобритании и Турции. Параллельно с «кризисной дипломатией» хрущевское руководство активно развивало двусторонние контакты с новой властью в республиканском Ираке. Несмотря на быструю и решительную поддержку по дипломатической, военной, финансово-технической и других линиях, которую предоставила Багдаду Москва, вскоре отношения между странами ухудшились, что нашло свое отражение в оценках XXII съезда КПСС в октябре 1961 г.

Ключевые слова: Ближний Восток, Советский Союз, Иракская революция.

Современная война на Ближнем Востоке имеет под собой немало исторических предпосылок. Одна из них кроется в амбициях Кремля в регионе, которые впервые проявились после Второй мировой войны в связи с созданием Государства Израиль. Неудача в налаживании связей с еврейской державой подтолкнула СССР на союз с молодым арабским национализмом, который громко заявил о себе в 1952 г. после свержения короля Фарука в Египте. В 1955 г. в отношении Москвы к арабскому национализму происходит коренной поворот. Из-за создания в феврале того же года Багдадского пакта монархический Ирак разорвал дипломатические отношения с Советским Союзом, которые существовали с сентября 1944 г. В ответ СССР начал поставлять оружие режимам Египта и Сирии.

Во время «горячей фазы» Суэцкого кризиса 1956 г. хрущевское руководство решительно выступило на стороне Каира, пригрозив вторгшимся на египетскую территорию Израилю, Великобритании и Франции ракетно-ядерными ударами в случае продолжения агрессии, что в совокупности с твердой позицией США позволило перевести конфликт в фазу мирного урегулирования. Во время иорданского и сирийского кризисов 1957 г., возникших на волне подъема панарабизма, Кремль неизменно выступал в защиту арабских националистов от возможных акций западных государств, а также местной реакции.

Ближневосточный вектор советской внешней политики является достаточно разработанным в современной историографии. Так, советско-иракские отношения конца

1950-х – начала 1960-х гг. становились объектом изучения таких исследователей, как А. А. Фурсенко [21], Е. М. Примаков [16], А. В. Васильев [3], М. А. Уразов [20] и др. Свои диссертационные работы указанной проблематике посвятили А. С. Кхудейда [9] и И. Х. Миняжетдинов [10]. Однако далеко не все аспекты сотрудничества Москвы и Багдада были раскрыты в полной мере. Заполнить некоторые пробелы в связях между Ираком и СССР призвана эта статья.

Цель статьи состоит в анализе политики Советского Союза относительно Ирака с начала революции 14 июля 1958 г., возобновившей и кардинально упрочившей взаимодействие между двумя державами, до XXII съезда КПСС (октябрь 1961 г.), зафиксировавшего явное ухудшение советско-иракских отношений.

Феномен арабского национализма, взявшего власть в Каире в 1952 г., вышел за рамки Египта в начале 1958 г. 1 февраля 1958 г. была провозглашена Объединенная Арабская Республика, что на деле означало фактическую инкорпорацию Сирии в состав более сильного Египта. 21 февраля 1958 г. в этих двух странах состоялся референдум о создании ОАР, закончившийся вполне предсказуемо. На следующий день новое государство признал СССР, а вслед за ним (25 февраля) – и США. Главой нового образования стал египетский президент Гамаль Абдель Насер, который не скрывал своего намерения объединить под своей властью всех арабов. 8 марта к федерации присоединилось Йеменское Мутаваккилийское Королевство, образовав конфедерацию Объединённые Арабские Государства. Таким образом, вопрос арабской интеграции под эгидой Насера выходил на передний план политической повестки Ближнего Востока.

В начале июля 1958 г. Моссад получил информацию о планах Насера свергнуть режим короля Хусейна в Иордании. Израильцы не через британское посольство просили передать это монарху в Амман. Центральной фигурой заговора являлся полковник иорданской армии М. Русай, связанный с главой сирийской разведки А. Х. Сарраджем. Покушение планировалось примерно на середину месяца. Разведданные попали к королю Ху-

сейну и в Ирак. Правительство последнего отправило на помощь монарху генерала Р. Арифа с 20-й пехотной бригадой для борьбы с возможными повстанцами и удержания власти [18, 173].

Однако военные, посланные в Амман, подняли бунт и повернули на Багдад. Утром 14 июля иракская монархия пала. Нараставшие внутри страны противоречия между националистами в лице военных (арабского «среднего класса» – эффенди [25]) и старой королевской властью выплеснулись на поверхность по сценарию куда более кровавому, нежели египетский. Королевская семья была убита, на следующий день погиб и премьер-министр Нури Саид. Как некогда в Каире, власть в стране перешла к «свободным офицерам» восставших армейских частей, провозгласивших республику.

По точному замечанию исследователя И. Х. Миняжетдинова, Москва, рассматривая антибританское национальное движение в Ираке как важнейший инструмент подрыва позиций Лондона в региональном масштабе, стремилась не только к его поддержке, но и в определенной степени контроля над ним. В 1940-е гг. усилия СССР, который довольно плотно контролировал процесс формирования Иракской Коммунистической партии (ИКП), увенчались успехом. К 1950-м гг. она стала довольно влиятельной политической силой, сыграв важную роль в организации июльской революции 1958 г. Поэтому представители ИКП впервые в иракской истории получили посты в различных институтах власти. Советские спецслужбы развивала тайные отношения и с лидерами иракской национально-патриотической группировки (в частности, «группой Ахали»), которые нередко занимали важные государственные посты (например, Абу Ат-Тимман и Камиль Аль-Чадарчи). Именно закулисный союз Москвы с иракскими националистами (прежде всего, с Национально-демократической партией), которые при поддержке СССР намеревались ликвидировать английское влияние в Ираке, привел в конечном итоге к военнореволюционному перевороту 1958 г., в результате которого изменилась внешнеполитическая ориентация Багдада [10]. Советский

Союз из разряда недружественных стран перешел в число важнейших внешнеполитических партнеров Ирака на международной арене.

Как известно, Иракская революция стала решающим стимулом для отправки американских войск в Ливан (от 14 до 20 тыс. морских пехотинцев) с целью демонстрации решимости защищать своих партнеров перед внешними вызовами и угрозами. С другой стороны, Великобритания для поддержки режима короля Хусейна, которому также угрожали националистические силы, поэтапно перебросила в Иорданию воздушный десант в 6 тыс. человек. Столь скорая и скоординированная реакция западных союзников стала возможной благодаря предварительной совместной наработке планов интервенции в эти две страны осенью 1957 г. в рамках американо-британской «сирийской рабочей группы» [26, с. 55–56]. Такие решительные действия Вашингтона и Лондона всерьез обеспокоили мировое сообщество, особенно арабский мир и социалистический лагерь.

Во время ближневосточного кризиса лета 1958 г. первый секретарь ЦК КПСС Н. С. Хрущев считал вероятность западного вмешательства намного большей, нежели в ситуации вокруг Сирии осени 1957 г. Узнав об опечатке иракскими революционерами штаб-квартиры Багдадского пакта, в Кремле сразу прониклись симпатией к заговорщикам. Для недопущения иностранной интервенции в революционный Ирак, Н. С. Хрущев отдал приказ об организации крупномасштабных маневров Советской армии на границе с Турцией и Ираном (Туркестанском и Закавказском военном округе с участием Черноморского флота); началась демонстративная переброска армейских подразделений из глубины страны. 17 июля о старте маневров официально сообщили советские СМИ. К учениям, продолжавшимся до 4 августа, было решено привлечь также и союзную по ОВД Народную Республику Болгарию. Болгарская армия тоже стала разворачиваться вблизи турецкой границы; в эту страну была отправлена советская авиация дальнего действия [3, 265–267].

В обращении к руководству США Н. С. Хрущев напомнил о всех имеющихся в

СССР средствах поражения, в т. ч. баллистических ракетах с ядерными и термоядерными зарядами. Это было сигналом Вашингтону о недопустимости вторжения в революционный Ирак. Тем самым Москва разграничивала «сферы влияния» в регионе: Иордания с Ливаном по-прежнему признавались «клиентами» США и Великобритании, где они имели полную свободу действий, однако Ирак в этот список уже не попадал. Новому багдадскому руководству предстояло самостоятельно выбирать свою будущую внешнеполитическую ориентацию [17, 101–106].

Помимо официального заявления советского правительства по поводу «Агрессии США и Великобритании на Ближнем и Среднем Востоке», 19 июля Москва предложила Д. Эйзенхауэру, Г. Макмиллану, Ш. де Голлю и Дж. Неру встретиться в Женеве на совещании по Ближнему Востоку для выработки мер с целью урегулирования ситуации. Как и ожидал Н. С. Хрущев, западные государства отвергли такой формат взаимодействия. Аналогичной была реакция Насера, который не хотел, чтобы за него решали другие. Москва расценивала высадку американцев и англичан в Бейруте и Аммане как подготовку удара по Ираку и ОАР. Египетскому президенту еще во время его тайного экстренного визита в Москву из Югославии 17 июля в связи с ближневосточными событиями советский лидер заявил, что СССР не вмешается в события, но снова проведет маневры на болгаро-турецкой границе, Закавказье и в Средней Азии.

Входивший в состав делегации египетский маршал А. Х. Амер просил о скорейшем признании нового режима в Багдаде странами соцлагеря, что и было осуществлено 18 июля [21, 160–161]. Н. С. Хрущев явно пытался извлечь выгоду для укрепления своих позиций. Кроме того, по дипломатическим и разведывательным каналам американскому руководству было донесено, что Москва не потерпит интервенции в Ирак; сообщалось, что в подобном случае возникала угроза новой мировой войны. Однако реальные возможности вмешаться у Советского Союза были крайне ограничены, и посему главные усилия по противодействию военным мероприятиям США и Великобритании сосредоточились в основном

на пропагандистском изобличении «агрессивных действий» западных держав.

Посол Великобритании в СССР Патрик Рейли предлагал задействовать Москву в урегулировании ситуации, но Д. Эйзенхауэр взамен Женевского совещания предложил провести встречу в Совете Безопасности ООН на уровне глав государств. Н. С. Хрущев предложение сначала принял, но 5 августа отверг. Ведь республиканский Ирак был уже признан западными державами, и угроза интервенции уменьшилась практически до нуля. Т. е. главная задача советской политики была выполнена: Ирак вышел из орбиты влияния Великобритании и пока что не собирался входить в сферу влияния США. Тем более такая встреча могла привлечь излишнее внимание к новому режиму, что было невыгодно в свете пребывания иностранных войск в Аммане и Бейруте. Вместо СБ ООН Москва предложила созвать Генеральную Ассамблею, что было выгодно и Соединенным Штатам, желавшим искать выход из ситуации совместно с мировым сообществом. Кремль отправил на нее министра иностранных дел А. А. Громыко. Н. С. Хрущев действительно опасался внешнего вмешательства и часто сравнивал события лета 1958 г. с Суэцким кризисом, считая победой СССР недопущение чьего-либо нападения на Ирак или ОАР [22, 265–267].

В то же время Советский Союз поспешил наладить военные контакты с новым правительством генерала Абдель Керим Касема. 26 июля состоялось экстренное заседание Президиума ЦК КПСС, обсудившее план военной помощи Ираку в течение ближайших двух месяцев. Планировалось вооружить две иракские пехотные дивизии, отправив 50 БТР, 100 танков, запчасти, боекомплекты по 3–5 запасов и пр. Инициативу на пленуме ЦК КПСС одобрили, обратившись за помощью к Насеру для транспортировки через сирийский порт Латакию. Но среди иракского руководства существовали разногласия о целесообразности приобретения оружия у СССР, что могло вызвать раздражение США. В итоге решили повернуть дело так, что поставки якобы осуществлял Египет из своих запасов [21, 166].

Однако А. Касем изъявлял желание и напрямую обсуждать этот вопрос с Москвой, из-

за чего возникли разногласия с лидером ОАР (последний в начале августа не захотел передавать иракцам 60 танков). Иракский лидер встретился с советским послом и просил развить со своей страной такие же связи, как с Египтом и Сирией. А для начала советовал Москве приобрести финики (ибо ничего другого предложить не мог). Но Москву интересовала не экономическая выгода. С поразительной быстротой президиум ЦК КПСС утвердил поставки оружия Багдаду [21, 167]. На основании постановления Совета Министров СССР № 1088 от 25 сентября 1958 г. в Ирак были направлены советские военные советники и специалисты, а также стало поступать вооружение, за которое иракцы расплачивались валютой [15, 325–326].

Такой ход событий оказался неожиданным для Насера. Благодаря усилению собственных позиций, а также возникновению естественного конкурента в лице нового иракского руководства, он резко усилил панарабистскую националистическую риторику, в том числе ее антикоммунистическую направленность. За всплеском пропаганды последовали и конкретные политические акции, направленные против коммунистов внутри ОАР и советского влияния извне. Это, естественно, привело к охлаждению отношений с Москвой, выразившееся в довольно жесткой дипломатической и пропагандистской полемике. Параллельно прекратилось ухудшение американско-египетских отношений [1, 155–156, 201].

После начала преследований коммунистов в сирийском районе ОАР советское посольство в Ираке (открывшееся 31 июля 1958 г.) заявило, что «центр национально-освободительного движения арабов перебравшись в Багдад» [27, 404]. На неофициальном уровне в беседе с иракской делегацией 25 февраля 1959 г. первый заместитель председателя Совета Министров СССР А. И. Микоян подчеркивал, что «мы не навязываем своего экономического сотрудничества и не преследуем каких-либо корыстных интересов в отношении Ирака. Мы не заримся на чужие богатства. Нефтью мы сами богаты. Мы не ищем прибылей или сфер приложения капиталов... Наше желание сводится к тому, чтобы искренне помочь вам» [6, 2–3].

Ближневосточная тематика находилась в фокусе внимания внеочередного XXI съезда (27 января – 5 февраля 1959 г.). В отличие от предыдущих съездов, на сей раз, кроме Коммунистической партии Сирии и Ливана (разделившейся накануне на две самостоятельные фракции), а также Компартии Израиля, были приглашены «братские» партии Ирака и Иордании. В докладах советских руководителей и представителей зарубежных компартий получили одобрение ближневосточные события последних лет – отражение Египтом тройственной агрессии во время Суэцкого кризиса 1956 г., а Сирией – американо-турецкого давления 1957 г.; Иракская революция 14 июля 1958 г., свергнувшая монархию и установившая республиканский режим в стране и т. д. Они характеризовались как крупные победы национально-освободительного движения над «американо-англо-французским империализмом» [4, 78–81, 339–341, 396, 399–402; 5, 29–33, 58–61, 292–294, 349–352, 426].

В связи с ухудшением отношений СССР с ОАР политика президента Насера («огульно охаивавшего идеи коммунизма» и обвинявшего арабских коммунистов в действиях по указке Москвы [6, 157]) поддавалась резкой критике. В противовес ему ставился курс нового правителя Ирака А. Касема, на которого Москва в то время, очевидно, решила сделать главную ставку в качестве возможной альтернативы египетскому лидеру на Ближнем Востоке [4, 79, 340–341; 5, 50–51, 59–60, 294].

Одновременно Москва налаживала контакты с новым иракским руководством: после переворота 14 июля 1958 г. эта арабская страна была зачислена в ряд «братских» и «революционных» со всей вытекающей военно-технической и финансово-экономической помощью со стороны СССР [6, 1–4; 7, 67, 87–92; 8, 145]. Сотрудничество с новым иракским режимом развивалось стремительно. Уже в феврале 1959 г. в Москву прибыла правительственная делегация Иракской Республики во главе с министром экономики Ибрагимом Куббой. Состоялись переговоры с А. И. Микояном по поводу предоставления Багдаду широкой технической и экономической помощи. Делегация запрашивала сове-

тов по многим пунктам, в частности, проведения земельной реформы, ускоренной индустриализации и решения социальных вопросов, другими словами – «подведения под революцию прочной социально-экономической базы». В свою очередь, Москва обещала «по-братски» и «от всей души» оказать иракцам всемерную помощь [6, 1–4].

В результате переговоров в марте 1959 г. было подписано важное соглашение об экономическом и техническом сотрудничестве между СССР и Ираком. В том же году по секретной межправительственной договоренности советские военные специалисты, откомандированные в Междуречье еще осенью 1958 г., продолжили свою работу в иракской армии [9]. Тогда же были заключены соглашения об экономическом и техническом сотрудничестве, соглашение по военным вопросам, по культурному сотрудничеству, а также Соглашение об использовании атомной энергии в мирных целях [7, 87]. Так, подписанное 5 мая 1959 г. соглашение о культурном сотрудничестве было ратифицировано Ираком 28 июня того же года, а Советским Союзом – 16 октября. 20 апреля 1960 г. стороны подписали План мероприятий по культурному сотрудничеству [11, 145]. В Багдаде были явно довольны работой советских специалистов (присылаемых в расчете на 2–3 года для обучения местного персонала), отмечая их большую пользу в сравнении с западными коллегами. Кроме того, в советские вузы направлялись для подготовки иракские студенты (300 человек согласно договору о культурном сотрудничестве). Арабов привлекала дешевизна учебы в институтах и университетах Советского Союза с якобы более высоким качеством, нежели в Соединенных Штатах [7, 88–92]. 22 ноября 1959 г. в Багдаде было подписано советско-иракское соглашение об оказании Ираку технического содействия в строительстве и реконструкции объектов оборонной промышленности [2, 145].

Кроме помощи официальным багдадским властям, СССР также оказывал содействие курдскому национальному меньшинству в Ираке. Вообще Москва стимулировала курдское национально-освободительное движение

еще с 1940-х гг [10]. Так, с конца 1940-х гг. советские спецслужбы тренировали отряды во главе с Мустафой Барзани для подрывной деятельности против прозападных режимов в Иране и Турции [15, 348–349; 19]. При содействии Кремля в 1946 г. была создана Демократическая партия Курдистана. После прихода к власти в Ираке в июле 1958 г. генерала А. Касема страна была объявлена государством арабов и курдов. 7 октября 1958 г. М. Барзани прилетел в Ирак – его в багдадском аэродроме у трапа самолета встретил лично А. Касем. А 17 апреля 1959 г. 470 барзанцев вернулись в Ирак на борту советского теплохода «Грузия» [13]. Всего же из Советского Союза было отправлено 460 мужчин, 108 женщин и 225 детей (по другим данным – сообщению телеграфного агентства ОАР «МАН», в Басру 16 апреля 1959 г. на советском судне прибыло 855 вооруженных курдов. Кроме этого, в трюмах судна находился груз оружия и боеприпасов, предназначенных для Ирака [15, 350]).

Вернувшись в Ирак, М. Барзани взял в свои руки реальное руководство Демократической партией Курдистана и стал одним из ключевых иракских политиков. Он вступил с ним в политический союз с А. Касемом и долгое время оказывал ему поддержку. Однако иракский премьер-министр не только отказывался предоставить курдам автономию, как того требовала программа ДПК, но со временем начал проводить все более шовинистическую политику, что обернулось кампанией арабизации в Курдистане. Дошло до того, что было запрещено официальное употребление топонима «Курдистан» (вместо него следовало говорить «Северный Ирак»), и даже сорт «курдистанской» пшеницы приказом министра сельского хозяйства был переименован в «северную пшеницу» [14]. В ноябре 1960 г. М. Барзани под предлогом участия в «октябрьских» торжествах посетил Москву, где провел длительные переговоры с советским руководством, касавшиеся, в первую очередь, возможностей и путей снабжения курдов оружием в случае их восстания против режима. Эти переговоры стали причиной окончательного официального разрыва А. Касема с М. Барзани.

Весной 1961 г. иракское правительство запретило газету «Хабат», журналы «Хетаб», «Жин» и «Данге курд» [13]. Летом 1961 г. ДПК сумела установить свою политическую монополию в Курдистане, а среди курдских племен началось сильное движение, направленное против багдадского правительства. М. Барзани несколько раз предлагали начать вооруженное восстание (в том числе лидер молодежной организации ДПК Джалал Барзани), но он считал, что время для этого еще не пришло. Тем временем А. Касем сосредоточил у границ Курдистана значительные силы, которые 11 сентября начали вторжение вглубь страны, сопровождавшееся воздушными бомбардировками [12]. После массового обстрела Барзанского района началась Вторая курдо-иракская война. М. Барзани, под руководством которого в тот момент находился отряд в 600 человек, провозгласил всеобщую добровольную мобилизацию во имя защиты Курдистана [13].

Официально Москва не вмешивалась во внутрисударственный конфликт, но, сотрудничая, в том числе и в военной области, с правительством А. Касема, была вынуждена не препятствовать силовым акциям против повстанцев. Курды населяли главным образом труднодоступные горные районы на севере страны. Поэтому основным методом борьбы с ними было нанесение массированных ударов с воздуха. Проводились они силами иракских ВВС, укомплектованных самолетами советского производства [15, 350].

В целом же позиция Советского Союза в период рубежа 1950–1960-х гг. по отношению к курдской проблеме была неоднозначной, колеблясь в зависимости от отношений с Ираком. Курдская проблема для СССР тогда не являлась приоритетной. Ее разрешение Кремль видел не в качестве одной из внешнеполитических задач, а исходя из своих военнополитических интересов в ближневосточном регионе в целом [9]. Очевидно, Москва попросту не хотела терять приобретенные после 1958 г. позиции в стране, и посему на многие нелицеприятные вещи закрывала глаза.

Из-за начавшихся репрессий «революционного режима» против все более становившихся популярными коммунистов и курдов,

политика Багдада стала вызывать разочарование у кремлевского руководства [21, 172–185]. Н. С. Хрущев позже жаловался, что он посылал А. Касему оружие «безо всякого договора», надеясь, что «революция будет развиваться по прогрессивному пути», а тот оказался человеком с «диктаторскими замашками» [21, 180]. А ведь известное время, на рубеже 1950-х – 1960-х гг., в планах кремлевского руководства А. Касем был вероятной альтернативой Насеру в качестве как внешнеполитической опоры Москвы в регионе, так и лидера арабского мира [16, 77–78]. В беседах с советскими дипломатами сами иракские представители заявляли, что генерал в погоне за властью и славой начал гонения на своих бывших соратников, узурпировал правление, что привело к ухудшению экономической ситуации в стране. Но на официальном уровне советские эксперты по-прежнему считали целесообразным не обострять отношений с премьер-министром, а «спокойно и дружески» обсуждать с ним существующие проблемы [21, 181].

Исходя из этой установки, на открывшуюся 10 апреля 1960 г. советскую промышленную выставку в Багдаде отправили главного кремлевского переговорщика, опытного дипломата А. И. Микояна с целью «образумить» иракского премьер-министра. Несмотря на порой весьма горячие дебаты, вспыхивавшие между советским представителем и А. Касемом, добиться взаимопонимания не удалось. Иракский диктатор с ходу отбрасывал советские обвинения в плохом обращении с коммунистами, парируя, что это внутреннее дело Ирака. Репрессии против компартии продолжались, равно как и конфронтация с Насером. Сгладить конфликт не помогло даже информирование багдадского лидера о готовящихся против него покушениях со стороны оппозиционных сил при поддержке западных спецслужб [21, 181–184].

В силу этого на XXII съезде (17–31 октября 1961 г.) риторика относительно иракского диктатора претерпела существенные изменения – основной упор делался на критику его политики; она оценивалась уже как реакционная, антидемократическая и антикоммунистическая. В то же время, хотя и давалась

умеренно-положительная оценка произошедшему накануне распаду ОАР, филиппики против Насера практически сошли на нет [23, 38, 47; 24, 81–86, 110, 132–135, 265–267, 365–366]. По-видимому, учитывая неудачу создания союза с Ираком, советское руководство пыталось восстановить прежние отношения с Египтом.

Таким образом, в течении 1958–1961 гг. советско-иракские отношения пережили определенную эволюцию. Сразу после свержения прозападной Хашимитской монархии в июле 1958 г. СССР признал новую республиканскую власть, в сжатые сроки предоставив ей дипломатическую, военную и финансово-техническую помощь. Столь быстрые и решительные шаги хрущевского руководства объясняются его желанием скорейшего развала Багдадского пакта, а также наработанным опытом наведения мостов с националистическими режимами Египта и Сирии. Но вскоре, с усилением репрессивной политики правительства А. Касема против иракских коммунистов и курдов, в Москве начинали звучать все более критические выпады в адрес Багдада.

Список использованных источников

1. Ближневосточный конфликт. Из документов архива внешней политики РФ. 1947–1967 : в 2-х т. / Отв. ред. В. В. Наумкин. – М. : МФД, 2003. Т. 2 (1957–1967). – 704 с.
2. Быстрова И. В. ВПК СССР на международной арене // Отечественная история. 2006. № 3. С. 139–152.
3. Васильев А. М. Россия на Ближнем и Среднем Востоке: от мессианства к прагматизму. М. : Наука, Изд. фирма «Вост. лит.», 1993. – 400 с.
4. Внеочередной XXI съезд Коммунистической партии Советского Союза (27 января – 5 февраля 1959 года) / Стенографический отчет [в 2-х т.]. М. : Госполитиздат, 1959. Т. 1 (стенограммы 1–10 заседаний). – 592 с.
5. Внеочередной XXI съезд Коммунистической партии Советского Союза (27 января – 5 февраля 1959 года) / Стенографический отчет [в 2-х т.]. М. : Госполитиздат, 1959. Т. 2 (стенограммы 11–17 заседаний, резолюции, постановления и приложения). – 616 с.
6. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. Р-5446. Оп. 98с. Д. 780.
7. ГАРФ. Ф. Р-5446. Оп. 98с. Д. 781.
8. ГАРФ. Ф. Р-5446. Оп. 98с. Д. 782.
9. Кхудейда А. С. Советско-иракские отношения и позиции СССР по курдской проблеме в 1958–1991 гг. : автореф. дисс... канд. истор. наук / (URL: <http://cheloveknauka.com/sovetsko-irakskie-otnosheniya-i-pozitsii-sssr-po-kurdskoy-probleme-v-1958-1991-gg>)
10. Миняжетдинов И. Х. История становления совет-

- ско-иракских отношений в 1920-1958 гг. : автореф. дисс... канд. истор. наук / (URL: <http://cheloveknauka.com/istoriya-stanovleniya-sovetsko-irakskih-otnosheniy-v-1920-1958-gg>)
11. Мосаки Н. З. Межбиблиотечное сотрудничество и книгообмен в культурной политике СССР в Ираке // Вопросы истории. – 2016. – № 3. – С. 144-150.
  12. Мустафа Барзани – историко-биографическая справка / (Pukmedia: сайт. URL: http://www.pukmedia.com/EN/RU_Direje.aspx?jimore=3372)
  13. Мустафа Барзани / (Курды и Курдистан: культурно-просветительный портал: сайт. URL: <http://www.kurdistan.com.ua/barzani-001>)
  14. Мустафа Барзани – человек-легенда / (KURDISTAN.RU: сайт. URL: https://kurdistan.ru/2011/02/28/articles-9257_Mustafa_Barzani.html)
  15. Окорочков А. В. Секретные войны Советского Союза. Первая полная энциклопедия. – М. : Яуза, Эксмо, 2008. – 736 с.
  16. Примаков Е. М. Конфиденциально: Ближний Восток: на сцене и за кулисами (вторая половина XX – начало XXI века). – М. : Российская газета, 2012. – 384 с.
  17. Румянцев В. П. Нефтяной фактор в ближневосточной политике США (1957-1959 гг.) // Вестник Томского государственного университета. – 2009. – № 322. – С. 101-106.
  18. Румянцев В. П. Политика США и Великобритании на Ближнем и Среднем Востоке : дисс... док. истор. наук. Томск, 2011.
  19. Судоплатов П. А. Спецоперации. Лубянка и Кремль. 1930-1950 годы. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 1997. – 142 с.
  20. Уразов М. А. Иракская революция 1958 года и ближневосточная политика Вашингтона // США и Канада: Экономика, политика, культура. – 2009. – № 2. – С. 90-107.
  21. Фурсенко А. А. Россия и международные кризисы середины XX века. – М. : Наука, 2006. – 547 с.
  22. Хрущев С. Н. Рождение сверхдержавы. Книга об отце. – М. : Время, 2003. – 668 с.
  23. XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза (17-31 октября 1961 года) / Стенографический отчет [в 3-х т.]. – М. : Госполитиздат, 1962. Т. 1 (стенограммы 1-10 заседаний). – 608 с.
  24. XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза (17-31 октября 1961 года) / Стенографический отчет [в 3-х т.]. – М. : Госполитиздат, 1962. Т. 2 (стенограммы 11-20 заседаний). – 608 с.
  25. Eppel M. The Elite, the Effendiyya, and the Growth of Nationalism and Pan-Arabism in Hashemite Iraq, 1921-1958 // International Journal of Middle East Studies. Vol. 30. No. 2 (May, 1998). P. 227-250.
  26. Pearson I. The Syrian Crisis of 1957, the Anglo-American «Special Relationship», and the 1958 Landings in Jordan and Lebanon // Middle Eastern Studies, Vol. 43. No. 1 (Jan., 2007). P. 45-64.
  27. Popp R. Accommodating to a working relationship: Arab Nationalism and US Cold War policies in the Middle East, 1958-60 // Cold War History. Vol. 10. No. 3. August 2010. P. 397-427.

KYRYLO KASHANOV
Kharkiv

IRAQ IN THE MIDDLE EAST POLICY OF THE USSR (1958-1961)

After the completion of the Suez crisis, the Soviet Union tried to consolidate its influence in the Middle East. During the July revolution in Iraq and the Middle East crisis of 1958, USSR supported Arab nationalists as opposed to politics the United States, United Kingdom and Turkey. Along with the «crisis diplomacy», the Khrushchev leadership actively developed bilateral contacts with the new government in Republican Iraq. In spite of the rapid and decisive support of the diplomatic, military, financial, technical and other lines provided to Baghdad by Moscow, relations between the countries deteriorated soon, was reflected at estimates of the XXII Congress of the CPSU in October, 1961.

Key words: Middle East, Soviet Union, Iraqi Revolution.

КИРИЛО КАШТАНОВ
м. Харків

ИРАК У БЛИЗЬКОСХІДНІЙ ПОЛІТИЦІ СРСР (1958-1961 рр.)

Після завершення Суецької кризи Радянський Союз намагався закріпити свій вплив на Близькому Сході. Під час липневої революції в Іраку та близькосхідної кризи 1958 р. СРСР підтримував арабських націоналістів на противагу політиці США, Великої Британії і Туреччини. Паралельно із «кризовою дипломатією» хрущовське керівництво активно розвивало двосторонні контакти із новою владою у республіканському Іраку. Незважаючи на швидку й рішучу підтримку по дипломатичній, військовій, фінансово-технічній та інших лініях, що надала Багдаду Москва, незабаром відносини між країнами погіршилися, що знайшло своє відображення в оцінках XXII з'їзду КПРС у жовтні 1961 р.

Ключові слова: Близький Схід, Радянський Союз, Іракська революція.

Стаття надійшла до редколегії 10.06.2018.

УДК 930

IGOR KOZAK

Mykolaiv

DIE GESCHICHTE DER ENTWICKLUNG DES RECHTES IN DEUTSCHLAND

Стаття присвячена вивченню та аналізу розвитку права в Німеччині. Право Німеччини базується на головних положеннях права Римської імперії. Зроблено огляд наукових джерел, в яких міститься інформація про етапи розвитку та класифікацію Римського права та права Німеччини.

Ключові слова: Німеччина, Римське право, класифікація, історія.

Das deutsche Recht wurde unter anderem auf dem römischen Recht gebaut. Die weiteren wichtigen Bereiche der Geschichte des Rechtes sind das Recht des Griechenlands, die jüdische Rechtstradition der Bibel und das islamische Recht. Die Talionsformel ist in der biblischen Form eines der bekanntesten Zitate aus dem alten Testament. Allerdings ist dieser Rechtssatz inhaltlich bereits in früheren altorientalischen Quellen zu finden, so im Codex Eschunna aus Mesopotamien. In der Tora ist er Teil des Zitates " *so sollst du geben Leben für Leben, Auge für Auge, Zahn für Zahn, Hand für Hand, Fuß für Fuß, Brandmal für Brandmal, Wunde für Wunde, Strieme für Strieme* " [5, 24].

Auch im Codex Hammurabi ist dieser Rechtssatz zu finden. Der Codex Hammurabi (Codex Hammurapi) ist eines der ausführlichsten erhaltenen Rechtssysteme der frühen Antike. Babylon trat im 18. vorchristlichen Jahrhundert das kulturelle Erbe des zerfallenen Reichs Sumer an und übernahm Keilschrift und die akkadische Sprache von diesem. Durch geschickte Politik und erfolgreiche Feldzüge machte Hammurapi 150 Jahre später den Stadtstaat Babylon zu einem Großreich. Die Reformierung des babylonischen Rechtssystems mit dem Codex Hammurapi ist aus juristischer Sicht die nachhaltigste Leistung seiner Regierung. Der Codex wurde auf einer Dioritstele veröffentlicht, die in der Hauptstadt Babylon öffentlich und für jedermann sichtbar aufgestellt wurde. Zusätzlich wurden in entfernteren Regionen des Großreichs Tontafeln mit den Gesetzestexten aufgehängt, um die Gesetze dem gesamten Volk zugänglich zu machen. Somit kann Babylon als antiker Rechtsstaat bezeichnet werden.

Auf die Geschichte und Entwicklung des deutschen Rechtes musste auch die Französische Verfassung sowie der spätere Code Napoleon einen wichtigen Einfluss machen. Es gibt eine Meinung, dass die Französische Verfassung ein Meilenstein juristischer und politischer Geschichte ist, der bis heute eine der Säulen der deutschen Rechtsprechung bleibt. In der deutschen Rechtsgeschichte unterscheidet man verschiedene zeitliche Bereiche von den frühen Zeiten germanischen und römischen Rechts über das Mittelalter und die frühe Neuzeit bis hin zur Neuzeit. Dies stellt zunächst eine äußerst grobe chronologische Klassifizierung dar, die bei näherer Betrachtung um regionale Aspekte ergänzt werden sollte. So findet man allein im Bereich Deutschlands und seiner unmittelbaren Nachbarländer eine Vielzahl teilweise aufeinander aufbauender, teilweise voneinander unabhängiger Rechtssysteme und Schulen, als da wären der Sachsenspiegel, der Landfriede von Kaiser Friedrich I. (besser bekannt unter seinem volkstümlichen Namen Barbarossa), das Mittelalterliche Stadtrecht beispielsweise in Städten wie Köln oder Frankfurt am Main. Eine rechtshistorische Bedeutung hat auch die Bayerische und Badische Landesordnung und das preußische allgemeine Landesrecht, ferner die Reichspolizeiordnung von 1577 und die Peinliche Gerichtsordnung Kaiser Karls des Fünften (Constitutio Criminalis Carolina) von 1532.

Juristen wie der Strafrechtsexperte haben die Geschichte des Rechtes maßgebend mitgeprägt und haben ihre Spuren auch in der heutigen Rechtsprechung und Lehre hintergelassen. Unter den anderen werden die vorgelegten und die weitergehenden Studien auf Grund der

folgenden wissenschaftlichen Werke basiert: Max Kaser und Rolf Knütel „Römisches Privatrecht“. Das römische Privatrecht ist eine wesentliche Quelle des modernen Zivilrechts in Deutschland und in den meisten europäischen Staaten. Seine Kenntnisse sind daher nicht nur von rechtshistorischem Interesse, sondern tragen auch zum Verständnis zahlreicher Rechtsinstitute des geltenden Rechts bei. Das bedeutende Werk gibt einen fundierten Einblick in das römische Privatrecht. Sein Aufbau orientiert sich an der Systematik des römischen Rechts.

Das Werk behandelt neben den allgemeinen Grundlagen und Grundbegriffen des römischen Rechts einschließlich der allgemeinen rechtsgeschäftlichen Regelungen das Personenrecht, das Sachenrecht, das Obligationenrecht, das Familienrecht und das Erbrecht. Auch werden zahlreiche Parallelen zum aktuellen Recht in Deutschland und der Schweiz gezogen. Damit werden die Darstellung der wesentlichen Rechtsfiguren des römischen Privatrechts, vergleichende Hinweise zu Rechtsinstituten des geltenden Rechts, zahlreiche lateinisch-deutsche Texte, römisch-rechtlicher Rechtsquellen, Hinweise auf die Fortentwicklung von Rechtsinstituten bis in die aktuelle Zeit besonders anschaulich und verständlich [2].

Im Werk von Wolfgang Kunkel und Martin Schermaier „Römische Rechtsgeschichte“ werden die sozialen, politischen und wirtschaftlichen Umstände dargestellt, unter denen sich das römische Recht von der Frühzeit über die Epoche des Römischen Großreiches bis zur Spätantike ausgebildet und weiterentwickelt hat. Verfolgt wird zudem die Tradition des römischen Rechts über den byzantinischen Klassizismus, die mittelalterliche Rechtswissenschaft, die Rezeptionszeit bis hin zu den modernen Kodifikationen. Kunkels Grundriss besticht durch die charakteristisch antiquierte, darin jedoch überaus eingängige Sprache seines Autors, zugleich durch die Gedrängtheit der Darstellung zu einem Millennium römischer Rechtskultur – ohne dass die Aufbereitung des Stoffes wissenschaftliche Tiefe vermissen ließe. Das Werk folgt einer suggestivstarken Gliederung in Früh-, Hoch- und Spätzeit und setzt somit den Akzent nicht auf Herrschaftsformen (König, Senat, Kaiser), sondern auf dem Wandel von Rechtsschichten und Institutionen. Jeweils nach knappen wirtschafts- und sozialgeschichtlichen

Einleitungen wird anschaulich das Zwölftafelrecht vor dem Spiegel des Verfassungswandels der Republik erläutert, die Dynamik neuer Rechtsschichten in der Abfolge von Autoritäten (Gerichtbarkeit, Jurisprudenz, Kaiser) erkannt und der vulgarrechtliche Abfall bis zur Revitalisierung in Justinians Gesetzgebung verfolgt beigegeben ist ferner ein konziser Ausblick auf die Resonanz des römischen Rechts in den folgenden 1500 Jahren. Ein besonderes Verdienst Kunkels liegt schließlich in dem "narrativ" gestalteten Literaturverzeichnis, das zu sämtlichen Bereichen der Wissenschaft vom römischen Recht je nach Interesse eine Auswahl weiterführender Titel bereithält [6].

Die eigene Forschung und Analyse der wichtigen Perioden in der Geschichte des deutschen Rechtes wäre nicht voll ohne bekannt zu machen mit unten gehenden Werken der berühmten Wissenschaftler im Bereich des Rechtes und der Geschichte: Ulrich Eisenhardt "Deutsche Rechtsgeschichte". Der Band gibt einen Überblick über die wichtigsten Perioden der Deutschen Rechtsgeschichte. Dabei zeichnet er den Zeitraum von Beginn des Mittelalters bis zur deutschen Wiedervereinigung im Jahr 1990 nach. Es wird hier auch Entwicklung des Verhältnisses Staat – Kirche, Geschichte des Zivil- und Verfassungsrechts behandelt, auch die Rechtsentwicklung in der DDR erörtert. Der Autor vollzieht die Verlagerung der rechtshistorischen Schwerpunkte der neueren rechtshistorischen Forschung. Deshalb hat er auch bereits die jüngere Vergangenheit bis zur Herstellung der deutschen Einheit dargestellt. Die Behandlung des 19. und 20. Jahrhunderts nimmt inzwischen so viel Raum ein wie die übrige Geschichte seit dem Mittelalter. Es behandelt alle Epochen der Deutschen Vergangenheit umfassend und mit guter rechtshistorischer Analyse. Die Parallele von Staat und Kirche wird deutlich herausgearbeitet [1].

Einer der wichtigsten Experten des deutschen Strafrechts seiner Zeit und bis heute gilt Eberhard Schmidt. Seine Werke "Der Arzt im Strafrecht", "Einführung in die Geschichte der deutschen Strafrechtspflege" und "Lehrkommentar zur Strafprozessordnung und zum Gerichtsverfassungsgesetz" werden noch heute gelesen. Mit seinen wissenschaftlichen Arbeiten reagierte Schmidt auf die sozialen und politischen Verhältnisse seiner Zeit,

was sie nicht nur für Juristen, sondern auch für Historiker nach wie vor interessant macht. Die Biographie Eberhard Schmidts erstreckt sich über die Epochen des Kaiserreichs, der Weimarer Republik, des Nationalsozialismus und den Anfänge unseres heutigen Rechtsstaats auf dem Boden der Bundesrepublik Deutschland. Somit kannte er vier verschiedene politische Systeme aus eigener Anschauung und musste sich mit ihnen auseinandersetzen, was er auf intelligente Weise tat und dabei leidenschaftlich für den Rechtsstaat eintrat. Schmidt hat sich nicht auf die Details juristischer Fälle beschränkt, sondern immer das ganze im Blick gehabt, denn er sah sich selbst und den Juristen im allgemeinen durch seine Rolle und sein Wissen in einer besonderen Verantwortung dem Rechtsstaat und dem Volke gegenüber [3].

Die Entwicklungsgeschichte des Privatrechts und der Privatrechtswissenschaft ist intensiv im Werk von Michael Stolleis "Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland" erforscht und dokumentiert worden. Das gleiche gilt für die deutsche Verfassungsgeschichte der Neuzeit. Für das Strafrecht und die Staatsrechtswissenschaft liegt wenigstens eine größere zusammenfassende Darstellung vor. Die Geschichte des öffentlichen Rechts als Wissenschaftsgeschichte ist dagegen ein Waisenkind der Rechtshistorie geblieben. Michael Stolleis legt hier nun erstmals eine eingehende Darstellung vor. Der Autor zeichnet die verschlungenen Wege nach, auf denen die Lehre des Staats- und Verwaltungsrechts den Staat der

frühen Neuzeit bei seiner Entwicklung begleitete und formen half. Er fragt nach der Bedeutung des römischen Rechts für den Staat der frühen Neuzeit, nach der Geschichte der Unterweisung in *Politik* und nach der Entwicklung der Lehre vom *guten Regiment*. Die wichtigsten Juristen und ihre Werke zum öffentlichen Recht werden in eingehenden Analysen vorgestellt. Michael Stolleis untersucht dabei auch, wann und an welchen Universitäten die ersten Versuche unternommen wurden, ein eigenständiges *öffentliches Recht* zu entwickeln und zu lehren. Der erste Band des Werkes reicht vom 16. Jahrhundert bis zum Ende des Alten Reichs (1806). Verfassungs-, Verwaltungs- und Universitätsgeschichte werden hier mit der Geschichte von Staat, Gesellschaft und Kirche, aber auch mit der literatur- und Gelehrten-geschichte des Heiligen Römischen Reichs Deutscher Nation verwoben. So ist ein einzigartiges Panorama der Zeit der Glaubenskämpfe, von Barock und Aufklärung entstanden [4].

Список використаних джерел

1. Eisenhardt, Ulrich. Deutsche Rechtsgeschichte / U. Eisenhardt // 5. Auflage. C.H. Beck Verlag, München. – 2008. – 604 S.
2. Kaser, Max und Knütel, Rolf: Römisches Privatrech / M. Kaser, R. Knütel // 18. Auflage. C.H. Beck Verlag, München. – 2008. – 464 S.
3. Schmidt, Eberhard. Einführung in die Geschichte des Strafrechts / E. Schmidt, Göttingen – 1995. – 481 S.
4. Stolleis, Michael. Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland. 3 Bände, München. – 1988-1999. – S. 456, 489, 506.
5. <https://www.bibleserver.com/text/ELB/2>.
6. [https://www. Römische-Rechtsgeschichte-Wolfgang-Kunkel](https://www.Römische-Rechtsgeschichte-Wolfgang-Kunkel).

IGOR KOZAK
Mykolaiv

HISTORY OF DEVELOPMENT OF LAW IN GERMANY

The purpose of the article is to study and analyze the emergence and development of law in Germany. The law of the Roman Empire was to set the stage for the beginning of law in Germany. The article reviews the literature, which will serve as a basis for further research. In scientific works, a brief review of which is made in the article, there is a talking about the classification and periods of development of law in the Roman Empire and Germany.

Key words: Germany, Roman law, classification, history.

ИГОРЬ КОЗАК
г. Николаев

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ПРАВА В ГЕРМАНИИ

Целью статьи есть изучение, анализ и исследование появления и развития права в Германии. Право Римской империи послужило началом зарождения права в Германии. В статье сделан обзор литературы, которая послужит основой для дальнейшего исследования темы. В научных трудах, краткий обзор которых сделан в статье, речь идёт о классификации и периодах развития права в Римской империи и Германии.

Ключевые слова: Германия, Римское право, классификация, история.

Стаття надійшла до редколегії 30.05.2018

УДК 94(498)«1917/1918»327:327.8

ВІТАЛІЙ СОЛОВЬОВ

м. Дніпро

vitalijslvj@gmail.com

РУМУНСЬКИЙ ФРОНТ У ПОЛІТИЦІ ДЕРЖАВ АНТАНТИ В УМОВАХ МИРНИХ ПЕРЕМОВИВ РАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ З КРАЇНАМИ ЧЕТВЕРНОГО СОЮЗУ (ЛИСТОПАД 1917 р. – БЕРЕЗЕНЬ 1918 р.)

Стаття присвячена аналізу політики країн Антанти щодо Румунського фронту в умовах мирних переговорів Радянської Росії з країнами Четверного союзу. На основі джерел та літератури розглянуто основні напрямки політики держав Антанти щодо Румунського фронту, і встановлено їх фактичну участь у політичному конфлікті між представниками радянської влади та їх противниками. Автор приходить до висновку, що союзникам в силу причин об'єктивного характеру довелося відмовитися від своїх намірів зберегти частину Східного фронту, і врешті решт дати свою згоду на вихід Румунії з війни.

Ключові слова: Румунія, Антанта, Четверний союз, Східний фронт, Румунський фронт, радянська влада.

Внаслідок Лютневої революції 1917 р. російська армія опинилася в епіцентрі політичних процесів, що негативно позначилося на її боєздатності. Спроба Тимчасового уряду відновити військову дисципліну закінчилася невдачею. У таких умовах Румунський фронт зустрів звістку про Жовтневую революцію.

Після 26 жовтня 1917 р. ВРК Петроградської ради відправив на фронт повідомлення, в якому коротко було викладено основну суть декретів про мир і землю, а також політичну програму радянського уряду. У результаті, враховуючи його намір укласти сепаратний мир з Четверним союзом, перед Румунією постала загроза залишитися наодинці з ворожими арміями. Крім того, члени Антанти у своїх зовнішньополітичних планах, роблячи ставку на боєздатну румунську армію, втягували її в конфлікт, який розгорявся між більшовиками та їх противниками. Через ці обставини Румунія змушена була шукати шляхи виходу зі становища, що склалося, виходячи зі своїх національних інтересів. Наслідки цих подій до цього часу мають вплив на сучасні румуно-українські, румуно-російські і румуно-молдавські відносини.

Різні аспекти виходу навесні 1918 р. Румунії з війни розглянуто у працях вітчизняних та зарубіжних вчених [1; 7; 12]. Проте більша частина дослідників зосереджувала

свою увагу перш за все на зовнішньополітичних маневрах румунської сторони між Антантою і Четверним союзом, бессарабському питанні і румуно-радянському конфлікті. У той же час політику держав Антанти, спрямовану на збереження організованого воєнного опору силам Четверного союзу, зовсім не розглянуто. Деякі аспекти цього питання викладено у працях вітчизняних дослідників присвячених розгляду місця України в міжнародних відносинах 1917 – 1918 рр., початкового етапу громадянської війни [11; 19]. Проте, через специфіку робіт, авторам не вдалося висвітлити в повному обсязі питання збереження Східного фронту в політиці країн Антанти.

Отже, розгляд політики держав Антанти щодо Румунського фронту в період з листопада 1917 р. по березень 1918 р. дозволяє висвітлити маловідомі факти їх східноєвропейської політики й істотно доповнити картину розуміння умов, за яких відбувся вихід Румунії з Першої світової війни. Відсутність наукових праць, які були б повністю присвячені цьому питанню, викликала потребу у проведенні цього дослідження.

Для досягнення цього необхідно вирішити такі завдання: по-перше, привести аналіз основних напрямків політики держав Антанти щодо Румунського фронту в післяжовтневий період; по-друге, визначити роль і участь

країн Антанти в політичному конфлікті між основними протиборчими сторонами на Румунському фронті та в найближчому тилу; по-третє, на основі проведеного аналізу визначити суть політики держав Антанти щодо Румунського фронту в період з листопада 1917 р. по березень 1918 р.

Звістка про початок сепаратних мирних перемовин РНК РРФСР з країнами Четверного союзу країни Антанти зустріли без великого ентузіазму [15, 233]. Однак англійський посол Д. Б'юкенен, у Петрограді, радив своєму уряду не перешкоджати початку перемовин [5, 366]. Він побоювався, що насильницьке утримання Росії у війні змусить її змінити вектор зовнішньої політики в бік Німеччини. Зрештою, це не завадило Англії за лаштунками підтримувати антирадянські рухи, сподіваючись відновити в Росії демократичний уряд.

Напередодні цих подій 8 листопада 1917 р. румунський посол у Лондоні запропонував британському уряду участь румунської армії в боротьбі з Радами [14, 26; 12, 17]. Цього ж дня на засіданні англійського кабінету міністрів пролунала пропозиція визнати отамана О. М. Каледіна і підштовхнути Румунію до співпраці з ним. Але в той же час була й інша точка зору. Її прихильники пропонували не поспішати розривати відносини з Радянським урядом.

На нараді союзних представників, що відбулася в середині листопада 1917 р., одним з питань було вироблення спільної позиції союзників щодо Радянської влади, а також їхнє ставлення до можливого виходу Росії з війни. Англійська концепція Б'юкенена-Бальфура передбачала дати радянському уряду формальне звільнення від зобов'язань продовжувати війну [20, 462; 5, 389 – 391]. Однак ні французи, ні італійці і чути не хотіли про це, вважаючи за краще дочекатися моменту, коли в Росії з'явиться новий, поблажливіший уряд. У той же час американська позиція передбачала пошук діалогу з новим радянським урядом [20, 465]. Однак вони залишилися в меншості і, зрештою, взяла гору позиція Італії та Франції.

21 листопада 1917 р. англійський військовий кабінет прийняв рішення «підтримати будь-яку розумну організацію в Росії, яка ак-

тивно протидіє руху максималістів» [20, 473]. Лондон ставив завдання створити блок сил, орієнтованих на Захід і здатних запобігти підписанню Росією сепаратного миру. Стенограма засідання військового кабінету від 21 листопада 1917 р. свідчить про його плани сприяти формуванню так званого «південного блоку», що включав би Кавказ, козацькі землі і Україну [20, 473]. Це, на думку членів англійського військового кабінету, могло б створити стабільний уряд. Вочевидь, одним із завдань такого блоку було збереження хоча б частини Східного фронту.

Проантантівська орієнтація значної частини Центральної Ради дозволяла сподіватися союзникам на реалізацію своїх планів. В середині листопада 1917 р. французький генерал Жорж Табуї відвідав генерального секретаря закордонних справ УНР О. Шульгіна, якому, зокрема, заявив, що оскільки союзники досить прихильно ставляться до України, вони пропонують свою допомогу у формуванні армії у разі, якщо б Україна вирішила чинити опір німцям. Допомога могла бути надана або грошима, або майном [11, 6 – 7]. Після початку мирних перемовин у Брест-Литовську ці пропозиції стали наполегливішими і конкретнішими [19, 23].

Однак українське керівництво розуміло, що для формування армії потрібен час, а мир, який радянська Росія укладе без участі України, може закріпити її як єдиний правоздатний уряд колишньої Російської імперії. Таким чином, 8 – 9 грудня 1917 р. Мала Рада постановила взяти участь у мирних перемовинах з країнами Четверного союзу.

На початку грудня 1917 р. командування Румунського фронту опинилося в непростому становищі. З одного боку, утворений есерами і меншовиками та підтриманий командуванням ВРК утримував ситуацію на фронті, але з іншого боку, стало очевидно, що на практиці цей політичний орган нікого не представляв. Фактично члени ВРК були бунтівниками щодо центральної влади. Другою проблемою було зростання популярності більшовиків у військах фронту. Тому російським командуванням було прийнято рішення – визнати над Румунським фронтом владу Української Центральної Ради [17, 27]. Однак

це не робило Д. Г. Щербачова і штаб Румунського фронту, який він очолював, прихильниками української державності [17, 27]. Крім того, будучи прихильником Білого руху і перебуваючи в контакті з її керівником М. В. Алексєєвим, Поголовкрум Д. Г. Щербачов вів власну політичну гру в інтересах білих.

2 грудня 1917 р. ВРК Румунського фронту ухвалив реорганізувати всі фронтові комітети [9, 7]. Замість комісарів Тимчасового уряду вводився інститут так званих національних і обласних комісарів відповідно до тих національних та обласних частин, які формувалися на фронті [9, 8]. На початку йшлося тільки про виділення окремих українських, мусульманських, молдавських і польських частин [10, 34]. Водночас етнічний підхід дозволяв командуванню зберегти певну політичну гнучкість навіть після переходу під українську юрисдикцію.

У таких умовах місцеві більшовики вирішили діяти рішуче. Цього ж дня збори делегатів від більшовиків Ясського і Сокольського гарнізонів, представників 4-ї та 9-ї російських армій, виконкому Бессарабського залізничного району тощо ухвалили рішення про встановлення радянської влади на Румунському фронті [3, 284 – 285].

У ніч на 3 грудня 1917 р. есероменшовицький ревком разом з комісаром Румунського фронту бароном Тізенгаузенем було заарештовано прихильниками більшовиків [9, 5 зв.]. Більшовицький ВРК оголосив себе вищою політичною владою на фронті [3, 284 – 285]. Водночас РНК РРФСР після отримання відмови щодо свого ультиматуму про визнання Румчеродом радянської влади 3 грудня оголосила про розпуск поточного складу Центрального виконавчого комітету Румчероду [9, 5 зв.]. Це повинно було відчутно підірвати позиції політичних супротивників більшовиків. Така ситуація, зрозуміло, не влаштуувала як румунську політичну еліту, так і представників Антанті. У таких умовах командуванню фронту довелося діяти рішуче.

Генералу Д. Г. Щербачову вдалося стягнути достатню кількість вірних сил у м. Ясси. Цим силам, за підтримки румунських військ, у ніч з 3 на 4 грудня 1917 р. вдалося заарештувати більшовицький ВРК і роззброїти його

прибічників [9, 6]. Було оголошено, що згідно з рішенням уряду УНР від 3 грудня 1917 р. Південно-Західний і Румунський фронти відтепер об'єднуються в один Український фронт під загальним командуванням Д. Г. Щербачова [9, 11]. Цим же наказом установлювалося, що відтепер вся політична влада на фронті переходить до Національних комісарів [9, 11; 17, 35]. Однак, зважаючи на єдність фронту всієї Росії і «необхідність однаковості умов перемир'я на всьому фронті», Генеральний секретар С. Петлюра заявив, що не буде розривати контакту зі Ставкою Верховного Командування [9, 11 зв.].

Щоб провести додаткову фільтрацію військ від небажаних елементів, 5 грудня 1917 р. Поголовкрум наказав розпочати формування, крім намічених національних, частин з сибіряків, вірмен, грузинів, литовців, латишів та інших національностей, «які заявили про своє бажання утворити особливі частини» [9, 18; 17, 45]. До того ж про хід реформування командування фронту вимагало щотижневого звіту [18, 24].

Начальником свого штабу генерал Щербачов, всупереч пропозиції С. Петлюри призначити на цю посаду проукраїнськи налаштованого офіцера, призначив генерала О. Геруа, який, по суті, був зв'язковим між командуванням фронту і керівником білих М. В. Алексєєвим [6, 21]. Питання про те, як керівництво білих впливало на прийняття рішення командуванням Румунського фронту, залишається відкритим. У будь-якому разі, утворення відокремленого фронту було вигідно Білому руху – це позбавляло їхніх супротивників-більшовиків значних людських і матеріальних ресурсів для придушення повстання, що розпочалося на Дону.

У відповідь на утворення Українського фронту народний комісар закордонних справ РРФСР Л. Д. Троцький звинуватив український уряд у сепаратизмі. Радянське керівництво доручило Головному М. В. Криленку розпочати підготовку для виступу червоних загонів проти білокозаків О. М. Каледіна. Тому Л. Д. Троцький доручив «запитати в Українській Раді, чи вважає вона себе зобов'язаною сприяти в боротьбі з Каледініним, або ж розглядає просування радянських ешелонів як порушення своїх територіальних прав?»

[Цит. за: 13, 11 – 120]. Остаточний розрив з Центральною Радою був невігідний більшовикам. Однак С. Петлюра наказав відмовити в пропуску радянських військ, вирішивши йти шляхом подальшого зближення з Донським урядом [13, 123; 19, 23].

Таким чином, вже на початку грудня 1917 р. політична влада на фронті повністю перейшла до рук командування і національно-територіальних комісарів. Це дозволяло сподіватися на успішне виконання наміченого плану дій щодо реорганізації військ фронту за національною ознакою [9, 21]. Разом з тим було намічене «одночасне проведення українізації та націоналізації, намагаючись зливати такі частини, які після свого з'єднання дадуть переважання української чи іншої національності» [9, 22]. Загалом командування ставило завдання армійським штабам виробити і подати план передбачуваного злиття піхотних дивізій на розгляд Поголовкрума не пізніше 22 грудня 1917 р. [8, 23 – 24].

Цей план був, безперечно, вигідний країнам Антанти. У разі його успішного проведення, враховуючи небажання румунів перейти до сепаратної угоди з Четвертим союзом і все ще сильної за своєю боєздатністю румунської армії, можна було сподіватися на збереження частини Східного фронту, навіть з огляду на бажання уряду УНР укласти мир з німцями. У випадку провалу цих намірів, частину військ можна було використати для допомоги Донському уряду.

Однак на практиці виконанню цих планів заважав ряд обставин. Саме тоді пробільшовицьки налаштовані військові комітети розпочали виконувати основні «положення про демократизацію» [18, 23: 4, 321]. Вже до середини грудня 1917 р. були замінені командувачі 11, 16, 23, 24 і 33-го корпусів та обрані командувачі 4, 6 і 9-ї армій [18, 33; 9, 3 – 3 зв.]. Виборне керівництво, як правило, мало про-радянську орієнтацію, і будь-які розпорядження штабу фронту щодо переформування і націоналізації виконувати відмовлялося [18, 38]. Усі спроби командування апелювати до війська через розпорядження С. Петлюри, які забороняли проводити демократизацію, а також використовувати підтримку українських комітетів, провалилися [16, 40]. У 24-му

армійському корпусі справа дійшла до арешту всіх членів українського комітету, які протестували проти переобрання командувача корпусом [16, 54].

Ситуація ускладнювалася й тим, що 10 грудня 1917 р. делегати від більшовиків отримали більшість на II фронтовому і обласному з'їзді Рад в Одесі [14, 29]. Таким чином, вищий політичний орган фронту опинився повністю під їхнім контролем, що дозволяло проводити потрібні їм рішення. Вже 17 грудня 1917 р. більшовикам вдалося провести резолюцію про створення комісії для підготовки планів демобілізації і виведення військ з Румунії [14, 29]. Зрозуміло, що після того, як ці новини потрапили у війська, ні про яку реалізацію грандіозних планів щодо українізації та націоналізації військ фронту не могло бути й мови.

З розширенням впливу більшовиків в арміях Українського фронту їхня влада почала поширюватися і на всю територію Бессарабії, замінюючи есеро-меншовицькі Ради. Однак тут вона вступила в конкуренцію з іншою регіональною силою – Сфатул Церій [14, 30]. З огляду на прорумунську орієнтацію значної частини Ради краю (і румунський інтерес до Бессарабії), залучення румунської влади в політичне протистояння краю було неминуче.

Початком збройного конфлікту стали події в с. Леова, куди на запрошення місцевих членів Сфатул Церій прибув невеликий румунський загін, нібито з метою охорони продовольчих складів і наведення порядку [14, 30]. Місцева більшовицька Рада такі дії розцінювала як вторгнення, і було вирішено дати збройну відсіч. Після захоплення румунськими військами с. Леова члени Ради, а також їхні прихильники були схоплені і розстріляні.

У відповідь на події в с. Леова, а також на арешт Скольського ревкому місцеві більшовики з 13 грудня 1917 р. заблокували провезення всіх продовольчих вантажів з Бессарабії до Румунії. Фактично це вже означало початок радянсько-румунського конфлікту.

Водночас, румунський уряд дав офіційну відповідь і запевнив радянського посла у своєму прагненні до мирних відносин, а події в с. Леова назвав непорозумінням [4, 61 – 62]. Підтримка Румунією створення Українського

фронту, участь румунських військ у роззброєнні збільшовичених частин дозволили радянському керівництву засумніватися в їхніх цілях. З огляду на нещодавній інцидент з роззброєнням корпусів 4-ї російської армії, Верхоголовком М. В. Криленко 23-го грудня 1917 р. наказав російським військам відходити з території Румунії в Бессарабію [14, 31]. Виконками Кишинівського і Бессарабського губернських рад створили Революційний штаб радянських загальнореспубліканських військ Бессарабського району, який очолив Є. М. Венедиктов [14, 32]. Це означало, що влада в краї переходила повністю до рук більшовиків.

Зрозуміло, що такий стан речей не влаштував румунську владу і спонукав її до негайного укладення сепаратного миру з країнами Четвертого союзу без будь-якої можливості отримати для себе вигідніші умови. Негайне укладення миру Румунією було невідно і країнам Антанти, а зміцнення радянської влади в Бессарабії ставило хрест на можливій організації будь-якої антибільшовицької коаліції. Таким чином, інтереси Румунії, Антанти, Сфатул Церій, УНР і білого командування збіглися.

Зважаючи на останні події, Д. Г. Щербачову стало зрозуміло, що ні про яку значну українізацію та націоналізацію не може бути й мови, і єдиним можливим завданням для штабу фронту стало утримати якомога більшу кількість військ від виконання наказу М. В. Криленка [8, 13 – 14]. Крім політичного підґрунтя, тут був і гуманітарний аспект. Війська, що стихійно відходили і мали на руках зброю, які фактично не підпорядковувалися своїм виборним командирам, могли просто спустошити місцевість, по якій проходили [18, 65]. Водночас, щоб отримати від своїх політичних опонентів будь-яку можливість відвести війська з фронту, командування оголосило, що з 1 січня 1918 р. розпочнеться звільнення всіх призовників з передбачуваним закінченням демобілізації 15 березня 1918 р [8, 24].

Незважаючи на початок демобілізації, наказ про формування національних частин скасовано не було. У стадії формування все ще перебували два українські, два польські, один молдавський і один мусульманський

корпуси [6, 24]. Крім цього, було розпочато формування окремого великоросійського добровольчого корпусу, одну з бригад якого очолив полковник Д. Г. Дроздовський, який безпосередньо був одним із родоначальників білогвардійського руху на фронті. Союзники всіляко надавали допомогу у формуванні корпусу, зокрема і фінансову [18, 75]. Оскільки збереження частини Східного фронту було неможливо, країни Антанти зосередились на допомозі антибільшовицьким силам.

Тим часом конфлікт у Бессарабії мав свій подальший розвиток. Вже 28 грудня 1917 р. румунські війська, за підтримки українських загонів, захопили м. Унгени. Місцеві прихильники радянської влади, що чинили опір, були розстріляні [5, 52]. Наступного дня голова Сфатул Церій І. К. Інкулєць вже офіційно звернувся за допомогою до румунської влади для наведення порядку в Бессарабії [5, 52]. У відповідь на такі дії 1 січня Фронтвідділ Румчероду видав наказ № 1, в якому давалася вказівка всій владі і установам у краї не виконувати накази Центральної Ради і генерала Д. Г. Щербачова [18, 69].

Скориставшись офіційним запрошенням, 4 січня румунський уряд повідомив своїх прихильників у Сфатул Церій і союзників про направлення румунських військ у Бессарабію. Наступного дня румунські війська, за підтримки українських загонів, перейшли р. Прут, зайнявши прикордонні пункти м. Рені та м. Вулканешти [12, 19].

Румунія 12 січня 1918 р. повідомила американському послу, що за угодою з Молдавською республікою і генералом Д. Г. Щербачовим для того, аби не дати арміям українського фронту «померти від голоду, румунські війська зайняли цю область» [12, 17]. Зрозуміло, що союзники проти такої «поліційної операції» не заперечували. Незважаючи на те, що німецько-радянські перемовини давалися складно, розрив Заходу з більшовиками був остаточним і вони вирішили зробити ставку на національні та антибільшовицькі сили з метою допомогти прийти до влади представникам Білого руху [20, 485]. Встановлення радянської влади в Молдавії і Україні таким планом всіляко заважало. При цьому французький консул граф Сент Олер запропонував

від імені союзників генералу Д. Г. Щербачову стати самостійним правителем Бессарабії [6, 24]. Однак, не маючи жодної міцної опори і підтримки в краї, генерал від такої пропозиції відмовився.

На першому етапі румунським військам вдалося досить швидко просунути вперед, незважаючи на опір радянських військ і місцевих загонів самооборони. Вже до 13 січня 1918 р. румунським військам вдалося взяти під свій контроль такі великі населені пункти, як м. Кагул, м. Болград, а також столицю краю м. Кишинів [2, 53; 18, 92]. Забезпечивши військами можливість закріплення краю за собою, румунська влада розпочала пошук дипломатичного рішення виходу з війни. Складність полягала в тому, що, розпочавши сепаратні мирні перемовини з австронімцями за прикладом українського і Радянського урядів, румуни ризикували втратити всі територіальні обіцянки держав Антанти, оскільки це було б прямим порушенням серпневого договору 1916 р. Тому завданням румунської дипломатії було отримання дозволу від союзників на вихід з війни.

15 січня 1918 р. румунський прем'єр І. Бретіану запросив до себе глав місій Англії, Франції, Італії та Сполучених Штатів і повідомив їм, що з огляду на «складне становище на фронті», необхідно поміркувати над можливістю укладення сепаратного миру [1, 218]. Після проведення консультацій главами урядів союзники відповіли І. Бретіану категоричною відмовою. Позиція країн Антанти щодо питання миру фактично внесла розкол у ряди румунського політикуму. Але противник поклав край всім непорозумінням румунських і антантівських дипломатів.

25 січня 1918 р. командувач австронімецькими силами в Румунії генерал А. Макензен висунув румунському уряду вимогу надати йому інформацію протягом чотирьох днів щодо готовності Румунії взяти участь у перемовинах про мир [14, 45]. У протилежному разі німецький генерал погрожував розпочати наступ по всьому колишньому Румунському фронті.

З огляду на непоступливість більшовиків, представники центральних держав 27 січня 1918 р. уклали мирний договір з урядом УНР.

Увечері того ж дня німецький представник К. Кульман висунув категоричну вимогу радянській делегації підписати мир з центральними державами [20, 486]. Наступного дня голова радянської делегації Л. Д. Троцький відповів відмовою на німецьку пропозицію, заявивши що «Росія мир не підписує, а армію демобілізує» [Цит. за: 20, 486]. Сподівання адміністрації В. Вільсона, що більшовики через неприйнятність німецьких умов будуть чинити опір, не виправдалися.

Водночас загальноприйняте союзниками рішення про допомогу антибільшовицьким силам мало неясну перспективу. На той час радянським загонам вдалося ліквідувати виступ О. М. Каледіна, а населення Донської області, загалом, схилили на сторону радянської влади. Крім того, підписання Українською республікою мирного договору з країнами центральних держав виключало ще одну, висловлену англійською стороною ідею про створення «південного блоку», допомогу якому повинна була надати Румунія. Тому союзники, врешті-решт, дали свою мовчазну згоду румунському уряду на перемовини з австронімцями.

24 лютого 1918 р. у м. Буфтя відбулася перша офіційна зустріч австро-німецької та румунської делегацій щодо укладення мирного договору [14, 45]. Румунська делегація намагалася відстоювати інтереси своєї держави, вказуючи на те, що Бессарабія не може бути компенсацією за Добруджу, оскільки Румунія втрачала вихід до моря [14, 46 – 47]. Але це не допомогло.

Врешті-решт, вже новим урядом А. Маргіломана 24 квітня 1918 р. у м. Бухаресті було підписано остаточний мирний договір з країнами Четверного союзу, завершуючи цим офіційний вихід Румунії з війни [7, 74 – 75].

У післяжовтневий період Румунський фронт опинився в епіцентрі зовнішньої політики держав Антанти, які прагнули за допомогою боєздатної румунської армії організувати опір військам Центральних держав. Водночас країни Антанти виявилися залучені у внутрішньополітичну боротьбу на Румунському фронті, надаючи підтримку колишньому командуванню фронту, українській та румунській стороні у боротьбі проти більшовиків та

їхніх поплічників. Відтак, на початку грудня 1917 р. влада на Румунському фронті була зосереджена в руках Національних комісарів при формальному підпорядкуванні військ фронту Генеральному військовому секретарю УНР. Однак, в умовах повного розвалу Східного фронту і намірів радянського уряду укласти мир з Центральними державами, ні український, ні румунський уряд не збиралися чинити опір військам Центральних держав. У зв'язку з чим країни Антанти зосередилися на допомозі білогвардійським силам, румунській та українській стороні в боротьбі з радянським урядом. Підписання українським урядом мирного договору з країнами Четверного союзу поставило крапку в коливани союзників. Підсумком стала їхня згода на вихід Румунії з війни. Враховуючи наявний масив архівних матеріалів з історії Першої світової війни, питання румуно-українського військового і політичного співробітництва за часів Центральної Ради в контексті східноєвропейської політики держав Антанти вимагають подальшої розробки із залученням ширшого кола джерел.

Список використаних джерел

1. Treptow K. A. Romania During the World War I Era. Center For Romanian Studies. Iași, 1996. 288 p.
2. Бойко П. А. Бессарабский вопрос по итогам Первой мировой войны // Русин. 2017. – № 38. – С. 47 – 60.
3. Большевики Молдавии и Румынского фронта в борьбе за власть советов (март 1917 г. – январь 1918 г.). – Кишинев, 1967. – 449 с.
4. Борьба трудящихся Молдавии против интервентов и внутренней контрреволюции 1917 – 1920 гг. – Кишинев, 1967. – 684 с.
5. Бьюкенен Д. Моя миссия в России. Воспоминания английского дипломата 1910 – 1918 гг. – Москва, 2006. – 399 с.
6. Валь Э. Г. К истории Белого движения: деятельность Генерал-адъютанта Щербачева. – Талин, 1935. – 157 с.
7. Гакман С. М. Сепаратный мирный договор Румунії з країнами Четверного Союзу: мотиви, рішення, наслідки. Історична панорама : Збірник статей ЧНУ. – Чернівці, 2004. – № 2. – С. 68 – 80.
8. Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ). Ф. 5936. Щербачев Д. Г. Оп. 1. Д. 244. Программы и материалы III отдела «Очерка периода с конца ноября 1917 г. по май 1918 г.». 1918. – 109 л.
9. ГАРФ. Ф. 5936. Щербачев Д. Г. Оп. 1. Д. 9. Приказы русским войскам за подписью генерала Щербачева ноябрь 1917 г. – март 1918 г. 1917 – 1918. – 48 л.
10. ГАРФ. Ф. 5936. Щербачев Д. Г. Оп. 1. Д. 242. Краткий очерк периода с ноября 1917 г. по май 1918 г. 1918. – 43 л.
11. Гродня Н. Україна у системі міжнародних відносин за часів Центральної Ради // Історія України. – 1997. – № 42 – 43. – С. 5 – 7.
12. Каширин В. Б. Румыния: исторические истоки и современное состояние внешнеполитического позиционирования государства // Проблемы национальной стратегии. – Москва, 2012. – № 5. – С. 7 – 53.
13. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – Київ Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 640 с.
14. Мельтюхов М. И. Бессарабский вопрос между мировыми войнами 1917 – 1940 гг. – Москва, 2010. – 464 с.
15. Накануне перемирия (заклучения перемирия с германцами) Октябрь на фронте // Красный архив. – Москва, 1927. – № 23. – С. 195 – 249.
16. Российский государственный военно-исторический архив (далее – РГВИА). Ф. 2085. Штаб Поголавкрума. Оп. 1. Д. 173. Переписка УГС с Румчездом. 1917 – 1918. – 180 л.
17. РГВИА. Ф. 2126. Штаб 6-й Армии. Оп. 1. Д. 663. Распоряжения и переписка о национализации частей. 1917 – 1918. – 340 л.
18. РГВИА. Ф. 2085. Штаб Поголавкрума. Оп. 2. Д. 166. Выборы командного состава и формирования частей по национально-территориальному признаку. 1917 – 1918. – 99 л.
19. Солдатенко В. Ф. До питання про початок громадянської війни на Україні. // Український історичний журнал. – 1991. – № 7. – С. 16 – 26.
20. Уткин А. И. Забытая трагедия. Россия в Первой мировой войне. Смоленск: Русич, 2000. – 640 с.

VITALY SOLOVYOV
Dnipro

THE ROMANIAN FRONT IN THE ENTENTE STATES POLITICS UNDER THE CONDITIONS OF PEACEFUL NEGOTIATIONS OF SOVIET RUSSIA WITH THE COUNTRIES OF THE FOURTH UNION (NOVEMBER 1917 – MARCH 1918)

The article is dedicated to analysis of the Entente countries policy relatively the Romanian Front under the conditions of peaceful negotiations of Soviet Russia with the Quadruple Union countries. On the basis of several sources and literature, the main directions of the Entente states policy towards the Romanian Front have been examined, and their actual participation in the political conflict between the Soviet government representatives and their opponents has been established. The author comes to a conclusion that because of

objective reasons the allies had to abandon their intentions to preserve part of the Eastern Front, and eventually to give their consent to Romania's quitting the war.

Key words: Romania, Entente, the Quadruple Union, the Eastern Front, the Romanian Front, the Soviet government.

ВИТАЛИЙ СОЛОВЬЕВ

г. Днепр

**РУМУНСКИЙ ФРОНТ В ПОЛИТИКЕ ГОСУДАРСТВ АНТАНТЫ
В УСЛОВИЯХ МИРНЫХ ПЕРЕГОВОРОВ СОВЕТСКОЙ РОССИИ
СО СТРАНАМИ ЧЕТВЕРНОГО СОЮЗА
(НОЯБРЬ 1917 г. – МАРТ 1918 г.)**

Статья посвящена анализу политики стран Антанты в отношении Румынского фронта в условиях мирных переговоров Советской России со странами Четверного союза. На основе источников и литературы рассмотрены основные направления политики держав Антанты в отношении Румынского фронта, и установлено их фактическое участие в политическом конфликте между представителями советской власти и их противниками. Автор приходит к выводу, что союзникам в силу причин объективного характера пришлось отказаться от своих намерений сохранить часть Восточного фронта, и в итоге дать свое согласие на выход Румынии из войны.

Ключевые слова: Румыния, Антанта, Четверной союз, Восточный фронт, Румынский фронт, советская власть.

Стаття надійшла до редколегії 05.06.2018

Розділ 4

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 336.762(091)(477)"19/20"

ОЛЕКСІЙ АЛТУХОВ

м. Старобільськ

alex.an.altukhov@gmail.com

ЗВІТИ КИЇВСЬКОГО ТА ОДЕСЬКОГО БІРЖОВИХ КОМІТЕТІВ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ БІРЖОВОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ У ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті аналізуються Звіти біржових комітетів Одеської та Київської бірж, що працювали у останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. Автор робить висновок, що звітна документація провідних бірж, що діяли на українських землях у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. представляє значну цінність для аналізу діяльності біржових установ. Звіти містять важливі свідчення стосовно розвитку торгівлі, як зовнішньої, так і внутрішньої, у яких активну роль брали, зокрема, Одеська та Київські біржі. Також в них представлений аналіз негативних та позитивних факторів, які впливали на загальну торговельну кон'юнктуру. Не менш важливими є і огляди тенденцій розвитку фондового ринку Російської імперії та аналіз причин валютних коливань, оскільки саме біржи грали провідну роль у цьому секторі господарчого життя, як в Україні, так і у Російській імперії загалом.

Ключові слова: Київська біржа, Одеська біржа, Звіт, торгівлі цукром, торгівля хлібом.

Останнім часом економічна історія України привертає все більшу увагу науковців. Це пов'язано із тим, що розробка ефективно діючої господарської моделі у нашій країні неможлива без вивчення історичного досвіду у цьому питанні. Важливим вважається дослідження та ретельний аналіз провідних джерел з цієї проблематики, зокрема і щорічних Звітів керівних органів провідних біржових установ України – біржових комітетів – у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Зокрема, мова йде про регулярні звіти Київського біржового комітету, які щорічно публікувалися у формі брошури, та розсилалися у державні установи, які відповідали за розвиток промисловості та торгівлі на Надніпрянській Україні. У Центральному державному історичному архіві України (м. Київ) зберігаються екземпляри цих документів, що виправлялися у Канцелярію Київського, Подольського та Волинського генерал-губернаторства. Зокрема,

це «Звіт про діяльність біржового комітету Київської біржи» за 1894 рік. У цьому виданні міститься наступна інформація: прихід та витрати фінансових надходжень за звітний рік, баланс прибутків та витрат, кошти, що виділялися у т. зв. «шкільний фонд». Статистичні дані, приведені у цій частині Звіту дозволяють проаналізувати господарчу діяльність бірж, джерела доходів, які надходили до біржового комітету з торговельних операцій, а також завдяки власній господарчій діяльності. Зокрема, можна зазначити, що у 1894 р. Київська біржа отримувала доходи за рахунок членських внесків цукрозаводчиків та інших осіб (лева частка фінансових надходжень – О. Алтухов), передачі у оренду частини будівлі, де працювали магазини, а також процентів за вкладом, розміщеному у Київському відділенні Міжнародного банку.

У свою чергу витрати склалися з відраховувань на канцелярські товари, передплату

періодичних видань, оплату користуванням телефоном, зарплатню Секретарю, Доглядачу, швейцару, двірнику, прислугі. Значними також були витрати на комунальні послуги та асигнування у шкільний фонд. Окремо, кошти виділялися на вшанування пам'яті померлим членам біржи.

У наступному розділі «Звіту...» приводилися статистичні дані, щодо торгівельної діяльності Біржового комітету. Відзначимо, що, судячи з приведенної у документі інформації, головним товаром, який котувався, у досліджуваний період був цукор. Торгівельні обладнання у 1894 р. цим товаром склали 123 033158 крб. [1, арк. 121].

Окрім того на Київській біржі активно торгували пшеницею, житом, ячменем, вівсом, просом, маком, кукурудзою, льоном, ропаком, конопляним насінням, чечевичою, горохом, гречихою та іншими торгівельними культурами. Загальний торгівельний об'єм цих товарів у звітний рік склав 8724952 крб. [1, арк. 121].

Крім того, судячи із «Звіту...», важливою частиною діяльності Київської біржи були торгівельні маніпуляції із цінними паперами, які відбувалися у Фондовому відділі. Серед цінних паперів, які котувалися на біржі, можна відзначити Заставні листи Київського земельного банку, Облігації Київського міського кредитного товариства, акції Земського банку, Державні банківські білети, облігації «Східного займу», акції Київської міської залізниці, паї Товариства цукрових заводів.

У порівнянні із торгівлею цукром, фондові торги на Київській біржі мали відносно невеликі розміри. Їх об'єм склав 5558514 крб. [1, арк. 121].

У наступному розділі звіту аналізувалися особливості реалізації торгівельних операцій, у яких була задіяна Київська біржа. Природно, що наголос робився на міжнародній торгівлі цукром – ключового товару з яким біржова установа виходила на світовий ринок. У «Звіті біржового комітету» за 1894 р. представлений аналіз торгівлі із західноєвропейськими країнами та західними губерніями Російської імперії, зокрема, із Фінляндією. У документі відзначено, що більшість цукру «Південно-західного краю», що проходила

через Київську біржу, йшла на продаж до Італії та Англії. У той же час, як повідомлялося у «Звіті...», продаж цього товару до західних провінцій Російської імперії не мав принципового значення.

Також у документі дається коротка характеристика закордонної торгівлі, у яку була задіяна Київська біржа. Так, у «Звіті...» представлений рапорт біржового комітету до міністерського Департаменту мануфактури та торгівлі від 2 серпня 1894 р., у якому відзначено, що «з Південно-західного краю відпускається за кордон переважно сільськогосподарчі продукти та цукор, по яким вже встановилися правильні відносини та наявні, як за кордоном, так і тут посередники у достатній кількості; ціни та інші умови продажу цих товарів легко контролюються» [1, арк. 121]. Також відзначено, що більшість товарів експортувалося у «сирому вигляді» [1, арк. 121].

У зв'язку із важливістю закордонної торгівлі, біржовий комітет у рапорті висловлював побажання про встановлення тіснішої взаємодії між Київською біржою та дипломатичними представництвами Російської імперії, зокрема, консульствами. «На думку біржового комітету, дуже корисно було б накласти на наших консулів обов'язок встановлювати із біржовими комітетами безпосередні відносини, повідомляючи у формі бюлетенів свідчення про різні товари, які можуть бути помічені, як ті, що вже виробляються, або можуть вироблятися у Росії, із вказівкою існуючих за кордоном цін, попиту та т. п.» [1, арк. 121].

У свою чергу, у рапорті відзначалося також, що «комітету бажано було б мати ґрунтовні свідчення про місця перебування за кордоном наших консулів, з якими комітет за необхідності мав змогу вступати у відносини» [1, арк. 121].

Окрім того у Звіті представлений докладний аналіз виробництва цукру, збіжжя та інших товарів, які продавалися на біржі за звітний період, рекомендації щодо реформування промислового та інших податків, подана інформація про кадрові перестановки у комітеті та некрологи членів Київської біржі, які померли у 1893 – 1894 рр.

Відзначимо, що Звітні документи біржових комітетів містили не тільки дані про

діяльність, але й рекомендації щодо удосконалення діяльності біржових установ, як на українському, так і загальноросійському рівні. Як правило, до звітів додавалися друковані Доповідні записки, підготовлені провідними членами біржових комітетів, у яких викладалися ті чи інші побажання, щодо підвищення ефективності діяльності бірж. Зокрема, у Звіті Київського біржового комітету за 1906 р., у якості додатку, представлений документ під назвою «Думки з приводу «Проекту Положення про виборні заклади торгівельно-промислового класу та про біржовий устрій», підготовлений членом Київського біржового комітету К. Фішманом. Цей документ містить рекомендації, щодо створення спеціального представницького органу представників комерційного світу, проект якого був підготовлений та поданий на розгляд до міністерства фінансів Російської імперії ще у 1903 р. Одночасно тривав процес його обговорення та узгодження з представниками тогочасних провідних торгівельно-промислових організацій та товариств. Автор документу відзначав низький рівень біржової торгівлі у Російській імперії, небажання неогоціантів користуватися цивілізованими послугами біржових установ. «Уявлення про користь самої біржової торгівлі з великими труднощами проникає у різні верстви російського торгівельно-промислового населення. Що ж стосується ролі біржі, як радника з питань, які стосуються тих чи інших заходів торгівельно-промислового життя країни, то тут роль біржі вельми обмежена та обмежується лише паперовим листуванням із міністерством фінансів, або направленням своїх депутатів у ті чи інші урядові комісії та наради» [2, арк. 2].

Автор виділив дві нагальні причини такої незадовільної ситуації. Перша проблема, на його думку, полягала у тому, що «склад біржового товариства випадковий та не відображає інтересів місцевого торгівельно-промислового класу, бо до виборів залучаються не усі особи торгівельно-промислового світу» [2, арк. 2].

Друга проблема полягала у браку коштів, які знаходилися у розпорядженні біржі, «необхідних для обслуговування інтересів торівельно-промислового класу» [2, арк. 3].

Відповідно, для вирішення цих проблем Фішман пропонував наступні заходи: залучення до виборів біржових представницьких органів усіх представників торгівельно-промислового класу, надання їм усім виборчих прав. Також він наполягав на тому, щоб зробити такі органи постійно діючими, а їх членам надати значно більші компетенції та повноваження [2, арк. 3].

Представлені у Звітах і більш нагальні рекомендації, які стосувалися підвищення ефективності організації торгівельної діяльності у межах Російської імперії. Зокрема, у Звіті Київського біржового комітету за 1912 р. у якості додатку представлена «Особлива думка» Голови цієї організації Г. Ланвілля щодо «Правил про порядок розподілу вагонів під загрузку хліба».

Розвиток біржової справи у інших регіонах України, що входили до складу Російської імперії у досліджуваний період дозволяють розглянути також і інші звітні документи з діяльності бірж. Зокрема, різні аспекти діяльності Одеської біржі розглядаються у «Звітах Одеського комітету торгівлі та мануфактур» за різні роки, які сьогодні зберігаються у «Строганівському фонді» Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Одеський комітет торгівлі та мануфактур представляв з себе громадський, представницький орган, членами якого були провідні комерсанти міста. Більшість засідань комітету, враховуючи спільність комерційних інтересів, проходили разом із біржовим комітетом Одеської біржі. Отже, Звіти комітету дозволяють розглянути і біржову діяльність у «Південній Пальмірі».

Звіти представляють собою надруковані брошури, окремі екземпляри яких, після публікації, надсилалися у провідні державні органи міста та губернії, перш за все, у Канцелярію Новоросійсько-Бессарабського генерал-губернаторства.

За структурою «Звіти Одеського комітету торгівлі та мануфактур» схожі із Звітами Київського біржового комітету. У першій частині видання міститься інформація щодо фінансової діяльності комітету, його прибутки та витрати. Також подаються дані стосовно

кількості проведених засідань, та питань, які на них розглядалися.

Друга частина видання містить інформацію стосовно стану розвитку торгівлі за звітний рік. Розгляд цього аспекту розпочинається з аналізу головних тенденцій розвитку торгівлі збіжжям – оскільки його продаж, як на міжнародному, так і внутрішньому ринку мав визначальне значення для Одеси.

Зокрема, у «Звіті про діяльність Одеського комітету торгівлі та мануфактур» за 1889 р. зазначається, що у звітний рік експорт зернових продуктів з Одеси склав 105 млн. пудів [3, 7].

Відзначається, що досягнення такого високого показника в умовах неврожаю вдалося досягти за рахунок експорту хлібу, який зберігався на складах Одеси, ще з 1888 р. «Цим і був досягнутий значний розмір експорту, оскільки власне врожай 1889 р. був у краї далеко не задовільнений, як у кількісному, так і у якісному відношенні, тому хліб цього врожаю поступав до Одеси достатньо слабо» [3, 7] – відзначалося у «Звіті».

Іншою проблемою з якою зіткнулися експортери хлібу у 1889 р. був вихід на європейські ринки Сполучених Штатів Америки. Це обумовлювало занижку, на думку одеських біржових діячів, ціну у Західній Європі. У свою чергу, занижкі ціни «стали причиною великих втрат для виробників хлібу». Тим не менш, як відзначається у «Звіті», у цілому 1889 р. хоча і не дав значних прибутків експортерами, проте і не став для них неприбутковим.

Далі у документі розглядаються причини зниження цін на хліб, як на провідній для ринку збіжжя у той період, Лондонській біржі, так і на місцевій – Одеській. Представлений аналіз міжнародної торгівлі збіжжям показує, що у останній третині XIX ст. найбільшим покупцем цього товару виступала Велика Британія, куди було відправлено 29 млн. пудів хліба, потім Німеччина, далі – Голландія та Бельгія. У документі представлена таблиця, у якій зазначений розподіл хлібного експорту до країн Західної Європи та інших зарубіжних країн з Одеси у 1889 р.

Досить значним, згідно із статистичною інформацією, приведений у «Звіті», був і експорт інших зернових культур, зокрема куку-

Таблиця 1 – Постачання пшениці до зарубіжних країн згідно з «Звітом про діяльність Одеського комітету торгівлі та мануфактур» за 1888–1889 рр. (Отчет, 1889, с. 12).

Країна	1888 р.	1889 р.
Італія	8,120,000 п.	7,380,000 п.
Голландія	7,260,000 п.	8,960,000 п.
Бельгія	7,135,000 п.	5,000,000 п.
Франція	6,360,000 п.	8,540,000 п.
Німеччина	935,000 п.	640,000 п.
Америка	870,000 п.	–
Австро-Угорщина	785,000 п.	600,000 п.
Іспанія	455,000 п.	800,000 п.
Єгипет	360,000 п.	–

рудзи, ржи, ячменю та ін. Серед головних країн, які закуповували ці товари були Великобританія, Голландія, Бельгія, Данія, Швеція, Італія, Німеччина, Франція та ін.

Загалом, згідно із даними, приведеними у документі, сукупний експорт у зарубіжні країни з Одеси склав біля 105 з половиною мільйонів пудів у 1889 р., що було на 13 мільйонів пудів менше ніж у 1888 р. [3, 7].

Сукупний експорт збіжжя розподілився наступним чином: Великобританія – 46,000,000 пудів (у 1888 р. – 53.000.000 п.), Голландія: – 20,000,000 п. (у 1888 р. та ж сама кількість), Бельгія – 12,000,000 п. (у 1888 р. – 11.000.000 п.), Італія – 9,500,000 п. (у 1888 р. – 7.500.000 п.), Німеччина – 8,500,000 п. (у 1888 р. – 5.500.000 п.), Франція – 17,500,000 п. (у 1888 р. – 11, 500,000 п.), Данія – 1,500,000 п., Америка, Австро-Угорщина, Швеція, Іспанія и Єгипет [3, 19].

Також у документі представлені статистичні дані щодо внутрішнього продажу збіжжя, зокрема, у такі міста південної України як Миколаїв, Севастополь, Бердянськ, Одесу, а також у Санкт-Петербург, Ригу та ін. У «Звіті» констатується зменшення торгівлі хлібом у порівнянні з 1888 р., приблизно на 100 мільйонів пудів [3, 19].

Оскільки біржова торгівля збіжжям передбачала урахування усіх факторів, які впливали на неї, тому у «Звіті» представлений докладний аналіз експортної політики головних конкурентів Російської імперії на світових ринках, зокрема, США, Індії, Австро-Угорщини, Австралії. Серед головних факторів, якій сприяв

невигідній кон'юнктурі у торгівлі хлібом стало масоване проникнення на ринки Західної Європи Сполучених Штатів, що у свою чергу, обумовило, як зменшення попиту, так і ціни у порівнянні з 1888 р.

Серед інших негативних факторів, які враховувалися при проведенні торговельних операцій із зерном на Одеській біржі можна виділити також неврожай 1889 р., збільшення тарифів на залізничне перевезення, збільшення орендної плати за користування елеваторами та складами. Також біржова спільнота звертала увагу на розвиток залізничного сполучення, стану річного шляху Дніпром та Дністром, наявності робочої сили та ін.

У «Звіті» представлений і аналіз експорту інших товарів, які продавалися на Одеській біржі. Зокрема, мова йде про спирт, тютюн, бавовну, худобу, м'ясо, сало, рибу, нафту, добрива, вироби з металу, різну тканину, деревину та ін.

Іншим провідним напрямком діяльності Одеської біржі у досліджуваний період були торговельні операції з цінними паперами: облігаціями держаних та приватних позик, акціями провідних російських та іноземних підприємств, векселями банків і т. п. Головні фондові коливання, аналіз ринку цінних паперів також приводиться у «Звітах про діяльність Одеського комітету мануфактур та торгівлі». Також проводилися різноманітні валютні операції [3, 94].

Як відомо, одним з негативних наслідків вступу у Російської імперії у Першу світову війну (1914 – 1918) стала поступова економічна стагнація. Врешті-решт, економічні труднощі, падіння життєвого рівня населення, дефіцит на головні продукти споживання стали однією з причин повалення царського уряду у лютому-березні 1917 р. Масштабні соціальні-економічні трансформації, викликані Першою світовою війною та Лютневою революцією негативним чином відобразилися в тому числі на розвитку біржової справи на українських землях. Ця тенденція, зокрема, відображена у «Звіті про діяльність Одеського комітету торгівлі та мануфактур» за 1917 р. Вже у вступному слові, констатується, що «діяльність комітету у 1917 р., як і усіх інших громадських торговельно-промислових

організацій була поставлена у виключно несприятливі умови» [4, 6].

Відзначається повна деградація системи організації торговельно-промислової діяльності, що існувала раніше. Це, на думку, представників одеської комерційної громади було пов'язано із подіями на фронтах Першої світової війни та лютневою революцією. Саме тому, як відзначено у «Звіті...», робота торговельно-промислових товариств, в тому числі і місцевого біржового комітету, була переважно зосереджена на організаційних питаннях. «Робота ця стала виключно випадковою і спрямованою у бік внутрішньої реорганізації та можливого пристосування до вимог та умов моменту, ніж до планомірного захисту інтересів промисловості та торгівлі» [4, 7], – зазначається у документі.

У «Звіті», серед всього іншого, представлені результати діяльності Одеського біржового комітету, який ще наприкінці 1916 р. виступив одним з ініціаторів реорганізації існуючої системи громадської участі комерсантів у соціально-економічному житті країни. Як повідомляється у документі, у грудні 1916 р. представники провідних біржових установ Російської імперії зібралися на нараду у Москві, у ході якої були обговорені питання, пов'язані із структурною реорганізацією громадських торговельно-промислових підприємств, а також інші важливі економічні питання, актуальні на той час. За результатами обговорення, була прийнята резолюція, у якій містився заклик до проведення масштабного З'їзду представників біржових комітетів. «На нараді відзначалося, що відсутність правильної організації заважає торговельно-промислому класу зайняти положення, яке мало бути по праву йому належати у державі» [4, 11], – відзначалося у «Звіті...».

Також представники, що були присутні на нараді дійшли до висновку, що «існуючі біржові комітети, за їх недосконалої організації, та за нестачі у них коштів не в змозі правильно та повно бути виразниками думок та відстоювати інтереси всього торговельно-промислового класу» [4, 11]. Саме тому було вирішено провести загальноросійський З'їзд представників біржових комітетів. Після обговорення та узгодження цього питання із

міністерством фінансів, було визначено дату проведення цього заходу – 25 січня 1917 р. Одеський біржовий комітет на ньому представляв А. Р. Харі.

Окремо на нараді обговорювалися шляхи вирішення т. зв. «продовольчого питання», що виникло внаслідок дефіциту споживчих товарів, у роки Першої світової війни. Як відзначається у «Звіті...», його вирішення «можливо лише за умови широкої участі біржових комітетів у закупівельних операціях і у загальному спрямуванні усієї цієї справи» [4, 11].

У «Звіті» повідомлялося, що повноцінного З'їзду провести не вдалося, тим не менш, за результатами неформальної зустрічі представників біржових комітетів, яка пройшла замість нього, було вирішено створити представницький орган торгівельно-промислового класу, що отримав назву – Всеройсійський Союз Торгівлі та Промисловості.

Окрім вже вказаного повідомлення, у «Звіті...» також аналізувався стан розвитку торгівлі у 1917 р., який був визнаний незадовільним. Зокрема, у документі відзначається, що унаслідок «закриття Одеського порту для торгівельних оборотів», місто позбулося «головного життєвого нерву, через який переважно проходив експорт та імпорт, як закордонний, так і внутрішній» [4, 23].

«Ті 200 мільйонів пудів різних товарів, які щорічно проходили через Одеський порт, зникли з обороту одеської торгівлі, не отримавши жодної компенсації у залізничних перевозках», – зазначалося у документі. Дійсно, аналізуючи статистичну інформацію, приведену у «Звіті...», можна дійти до висновку, що у звітний рік зовнішня торгівля – основа основ одеського розквіту у попередні роки, скоротилася до мінімуму, та носила переважно внутрішній характер. Особливо це було помітно у сфері експорту різних сортів збіжжя. Внаслідок військових дій, Одеса втратила значення одного з головних гравців на міжнародному хлібному ринку. «Хлібний вивіз не мав місця та хлібна торгівля Одеси залежала виключно від вимог армії та внутрішнього споживання» [4, 24], – зазначається у документі.

Закриття порту та припинення вивозу збіжжя, на думку, авторів «Звіту...» мало катастрофічні наслідки. Зокрема, відзначається,

що «як і у попередні роки, Росія, і зокрема, Одеса, разом із своїми повіденноросійськими портами відмовилася від ролі постачальника на міжнародному хлібному ринку, поступившись своїм заокеанським конкурентам, зокрема, Сполученим Штатам Америки» [4, 24].

У 1917 р. майже повністю припинилася і міжнародна торгівля іншим провідним товаром на масштабному експорті якого базувалася економіка українських земель – цукру. «Перш за все, необхідно констатувати майже повне припинення вивозу цукру. У найнезначніших розмірах вивіз цього товару спостерігався лише на наші природні ринки у Персію та Фінляндію» [4, 42] – відзначається у документі.

Також автори «Звіту» стверджували, що незважаючи на те, що майже увесь вироблений цукор йшов у 1917 р. на задоволення потреб внутрішнього ринку, тим не менш істотно відчувався дефіцит цього товару. Це було пов'язано із зменшенням кількості цукрових та рафінадних заводів в українських землях, а також із скороченням земель, відведених під посіви цукрового буряку.

Для того щоб ліквідувати негативні наслідки дефіциту, восени 1917 р., як повідомляється у «Звіті» уряд пішов на монополізацію торгівлі цукром, як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. Проте ціни на товар продовжували зростати [4, 46].

Отже, звітна документація провідних бірж, що діяли на українських землях у другій половині XIX – на початку XX ст. представляє значну цінність для аналізу діяльності біржових установ. Звіти містять важливі свідчення стосовно розвитку торгівлі, як зовнішньої, так і внутрішньої, у яких активну роль брали, зокрема, Одеська та Київські біржі. Також в них представлений аналіз негативних та позитивних факторів, які впливали на загальну торгівельну кон'юнктуру. Не менш важливими є і огляди тенденцій розвитку фондового ринку Російської імперії та аналіз причин валютних коливань, оскільки саме біржи грали провідну роль у цьому секторі господарчого життя, як в Україні, так і у Російській імперії загалом. Дослідження цього пласту джерельних матеріалів буде продовжено у наступних наукових статтях.

Список використаних джерел

1. Отчет Киевского биржевого комитета за 1894 год. – Центральный державний історичний архів України, м. Київ. – ф. 442, оп. 625, спр.1, арк. 121.
2. Отчеты Киевского биржевого комитета за 1906 г. и 1908 г. – Центральный державний історичний архів України у м. Київ. – ф. 442, оп. 637, спр.131, арк. 1 – 15.
3. Отчет Одесского комитета торговли и мануфактур 1889 г. – Одесса: Славянская Типография, 1890. – 104 с.
4. Отчет Одесского комитета торговли и мануфактур 1917 г. – Одесса: Типография С. О. Розенштрауха, 1918. – 48 с.

OLEKSII ALTUKHOV
Starobilsk

REPORTS OF THE KIEV AND ODESSA EXCHANGE COMMITTEES, AS A SOURCE ON THE HISTORY OF EXCHANGE BUSINESS IN UKRAINE IN THE LAST THIRD OF THE XIX – EARLY XX CENTURY

The article analyzes the reports of the exchange committees of the Odessa and Kiev stock exchanges that worked in the last third of the XIX – early XX century. The author concludes that reporting documentation of leading exchanges operating on Ukrainian lands in the second half of the XIX – beginning of the XX century. Is of considerable value for the analysis of the activities of exchange institutions. Equally, important are the reviews of trends in the development of the stock market of the Russian Empire and an analysis of the causes of currency fluctuations, since the exchanges played a leading role in this sector of economic life, both in Ukraine and in the Russian Empire as a whole.

In addition, these documents contain information on income and expenses of exchanges, financial revenues for the reporting year, a balance of income and expenses, as well as funds allocated for charity and support to old members of exchange committees. The statistics given in this part of the Reports allow us to analyze the economic activity of exchanges, the sources of income that came to the stock exchange committee for trading operations, and also through our own economic activities. Also, the reports analyzed the specifics of the implementation of trading operations in which the Kiev and Odessa exchanges were involved. Naturally, the emphasis was on analyzing international trade in sugar and grain – the key commodities with which Ukrainian exchanges entered the world market.

The reporting documents of the exchange committees also contained recommendations for improving the activities of exchange institutions, both at the Ukrainian and all-Russian levels. As a rule, printed memos prepared by leading members of exchange committees were attached to the reports, which set forth certain wishes for improving the efficiency of the stock exchanges.

Key words: Kiev Stock Exchange, Odessa Stock Exchange, Report, sugar trade, bread trade.

АЛЕКСЕЙ АЛТУХОВ
г. Старобельск

ОТЧЕТЫ КИЕВСКОГО И ОДЕССКОГО БИРЖЕВЫХ КОМИТЕТОВ КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ БИРЖЕВОГО ДЕЛА В УКРАИНЕ В ПОСЛЕДНЕЙ ТРЕТИ XIX – НАЧАЛЕ XX В.

В статье анализируются Отчеты биржевых комитетов Одесской и Киевской бирж, работавших в последней трети XIX – начале XX в. Автор делает вывод, что отчетная документация ведущих бирж, действующих на украинских землях во второй половине XIX – начале XX в. представляет значительную ценность для анализа деятельности биржевых учреждений. Отчеты содержат важные данные по развитию торговли, как внешней, так и внутренней, в которых активную роль принимали, Одесская и Киевская биржи. Также представлен анализ негативных и позитивных факторов, которые влияли на общую торговую конъюнктуру. Не менее важны и обзоры тенденций развития фондового рынка Российской империи и анализ причин валютных колебаний, поскольку именно биржи играли ведущую роль в этом секторе хозяйственной жизни, как в Украине, так и в Российской империи в целом.

Ключевые слова: Киевская биржа, Одесская биржа, Отчет, торговля сахаром, торговля хлебом.

Стаття надійшла до редколегії 10.06.2018

УДК 930.2:[94(367):82'01-94]

МАКСИМ КИРИЧЕНКО

г. Харьков

m.i.kiritchenko@karazin.ua

СЛАВЯНСКИЙ ПЛЕМЕННОЙ СОЮЗ СЕВЕРЯН В АНТИЧНЫХ ИСТОЧНИКАХ

Статья посвящена проблемам сведений античных источников («Географического руководства» Клавдия Птолемея, Певтингеровой карты, а также «Космографии» Равеннского анонима) в изучении истории восточнославянского племенного союза северян. Упомянутые в указанных источниках этнонимы на ранних этапах развития отечественной историографии ассоциировались с северянами. С развитием знаний об античных географических произведениях эти этнонимы все реже стали интерпретироваться исследователями как северяне. Поэтому в актуальной исторической литературе античные произведения крайне редко рассматриваются как источники информации по истории северян. Однако, даже если савары/саврики/сварики, обитавшие в окрестностях Дона в первой половине I тысячелетия н. э., не были предками будущих северян, их этноним мог быть воспринят славянскими переселенцами, пришедшими на эти земли в начале VIII века.

Ключевые слова: северяне, савары, саврики, сварики, Клавдий Птолемей, Пейтингерова таблица, Равеннский аноним, историография, источниковедение.

Для понимания условий формирования исторических знаний о северянах необходимо с соответствующей подробностью рассмотреть условия формирования письменных источников о них (с целью определения тех факторов, которые могли повлиять на возможность искажения информации), а также их публикации (с целью установления времени введения в научный оборот оригинальных текстов или их переводов). В распоряжении историков находится 10 письменных источников с 23 сообщениями о северянах или племенах, которые на определенных этапах развития историографии толковались как северяне. Три из них относятся к античности и в них повествуется о саварах, свариках или савриках Северного Причерноморья, в которых в XIX–начале XX века историки усматривали северян [см. напр.: 2, 9, 10; 4, 3; 14, 105].

К памятникам из античного круга письменных источников по истории северян относятся: «Географическое руководство» Клавдия Птолемея (II в. н. э.), «Космография» Равеннского Анонима (VII–VIII вв. н. э.), а также Певтингерова карта (XII–XIII вв. н. э.). Последние два памятника хотя и созданы в период средневековья, но обычно относятся к античным источникам, поскольку составлены на основе произведений греко-римского времени. Некоторые этнонимы, упомянутые

в этих источниках, связывались исследователями раннего историографического этапа с летописными северянами [2, 9, 10; 4, 3; 14, 105]. Связь эта была основана на созвучности их этнонимов, а также на размещении их носителей в районе Северного Причерноморья и Подонья, т. е. в тех регионах, с которыми в средние века будут тесно связаны северяне.

Необходимость пересмотра указанных источников, помимо научной традиции и целесообразности подобной процедуры, обусловлена еще и тем, что в последние три десятилетия произошла очередная ревизия источников по истории восточных славян, многие из которых были переизданы, переосмыслены и получили новые интерпретации. Тексты или переводы указанных источников, а также комментарии к ним были опубликованы в таких сборниках как «Свод древнейших письменных известий о славянах» (1995) под редакцией Г. Г. Литаврина, «Древняя Русь в свете зарубежных источников» (2003) под редакцией Е. А. Мельниковой, «BYZANTINOROSSICA: Свод византийских свидетельств о Руси» (2004, 2009) под редакцией М. В. Бибикова, «Древняя Русь в свете зарубежных источников» (2009–2010) под редакцией Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова, а также в таких специальных исследованиях как «Немецкие

латиноязычные источники IX–XI веков» (1993) А. В. Назаренко, «Восточная Европа в римской картографической традиции» (2002) А. В. Подосинова, «Rome's World: The Peutinger Map Reconsidered» (2010) Ричарда Талберта и др.

«Географическое руководство» Клавдия Птолемея. В труде греческого ученого Клавдия Птолемея «Географическое руководство» упоминается племя саваров (Σαυάροι), отождествляемых некоторыми исследователями с северянами. Птолемей жил и работал в 161–180 гг. н. э. [5, 181] сначала в Птолемаиде Гермейской, где он родился, а затем в Александрии Египетской [16, 46]. В его труде «Географическое руководство» описывается география ойкумены, известной греко-римскому обществу II в. н. э. [16, 22]. На протяжении столетий труды Птолемея неоднократно переписывались. До наших дней сохранились 65 рукописей «Географического руководства», 16 из которых представляют текст с картами и 49 – только текст [23, 247]. Самый ранний из списков датируется XI веком, остальные – XIII–XV вв. Переписчики, по-видимому, не до конца понимали смысл текста своего протографа, поскольку их списки содержат многочисленные искажения. В некоторых случаях переписчики дополняли текст и карты «Географического руководства» информацией из других источников, что привело к значительным разночтениям в списках произведения Птолемея. При этом редакциям переписчиков подверглись не только значения координат географических областей, но и интересующие нас тексты описания населявших эти области народов [15, 48].

Вопрос авторства карт, сопровождающих «Географическое руководство» поднимался с начала XIX века и остается актуальным в настоящее время. С точки зрения одних исследователей: текст и карты созданы самим Птолемеем. Другие исследователи считают, что Птолемей специально дал подробное текстовое описание географических объектов с координатами для того, чтобы последователи не копировали карту (что, по его мнению, могло привести к нарушению первоначальных контуров), а создавали свои собственные

карты, руководствуясь указаниями в тексте рукописи, из чего следует, что авторство карт принадлежит самим переписчикам [23, 249].

Публикация «Географического руководства» Клавдия Птолемея была впервые осуществлена в начале XV века в виде латинского перевода. Издание этого источника на языке оригинала выполнил Эразм Роттердамский в середине XVI века. После этого «руководство» неоднократно переиздавалось, однако первая попытка его текстологического анализа была предпринята только во второй половине XIX века усилиями К. Мюллера и Т. Фишера [15, 49]. Перевод на русский язык был осуществлен в 1953 г. В. В. Латышевым [1, 286–323], хотя труд Птолемея использовался отечественными историками задолго до этого (В. Н. Татищев) и в частности привлекался в источниковую базу по истории северян (П. В. Голубовский и Д. И. Багале́й).

Интересующая нас 5-я глава 3-й книги руководства посвящена Европейской Сарматии, простирающейся по представлению автора от Черного и Азовского морей до Балтийского моря. Описывая племена, живущие в Сарматии у «побережья Океана вдоль Венедского залива», Птолемей упоминает племя «савары» (Σαυάροι): «...за ними савары и боруски вплоть до Рипейских гор» [5, 186].

П. И. Шафарик отождествлял саваров Птолемея с «Несторовыми Северянами» и размещал их «за Татарами в Сарматии» [14, 105]. Такая трактовка была принята многими учеными [см. об этом: 15, 60]. В частности, в XIX веке северян в Птолемеевых саварах видели П. В. Голубовский, Д. И. Багале́й, И. А. Житецкий и В. Г. Ляскоронский [2, 10; 4, 2; 6, 16–17; 8, 113]. Атрибуция саваров Птолемея к древним славянам (предкам «будущих северян») сохранялась до середины XX в., когда она была применена в труде А. Д. Удадьцов, локализовавшего это племя на территории будущей Северной Земли [12, 43, 48, 49].

Во второй половине XX века трактовка саваров как северян начала терять поддержку. Отрицательно выразился о возможности отождествления саваров с северянами М. Фасмер [13, 589]. Ссылаясь на мнение В. В. Иванова и В. Н. Топорова об иранском

происхождении этнонима «север», Ф. В. Шелов-Коведяев также исключил возможность сопоставления саваров и северян. М. С. Боднарский и В. В. Латышев интерпретировали птолемеевых саваров как савров, саубров или сауров [1, 321].

Некоторые исследователи считают, что Птолемей в своем труде мог повторять одни и те же этнонимы, слегка видоизменяя их. Одним из таких дублетов могут являться савары/санары (по версии А. Мюллера) или савары/навары (по версии Г. Шютте). Основываясь на этих сведениях, Ф. В. Шелов-Коведяев подверг сомнению сближение саваров с северянами, поскольку на территории расселения санаров и наваров во времена Птолемея славяне еще не жили [15, 60].

Указание Птолемея на размещение саваров и борусков у Рипейских гор, отождествляемых источниками с Уральскими горами, не позволяет, по мнению Ф. В. Шелова-Коведяева, локализовать эти племена западнее Волго-Донского междуречья [15, 60]. Однако, по мнению М. С. Боднарского, Рипейские горы Птолемея являются мнимым географическим фактом [1, 285, 286], а, следовательно, не могут служить ориентиром для размещения саваров. Кроме того, в источнике отражены реалии начала I тысячелетия, в которых еще рано искать сформировавшихся северян, но только их предполагаемых «предков» или носителей этнонима, впоследствии распространившегося на северян левого берега Днепра. Следовательно, не обязательна и атрибуция саваров к междуречью Десны, Сейма и Сулы, где расселяет северян в конце I тысячелетия автор «Повести временных лет».

Таким образом, савары (Σαυάροι) Птолемея в XIX-первой половине XX вв. воспринимались исследователями как северяне и помещались на левом берегу Днепра, однако позже подход к их атрибуции и локализации претерпел значительные изменения.

«Певтингерова карта».

Латиноязычная карта мира, известная в научном мире под названием «Певтингерова карта» (*Tabula Peutingeriana*), содержит упоминание объектов под названиями *Savrica* и *Sorices*, отождествлявшихся некоторыми исследователями с северянами.

Певтингерова карта была создана в конце XII–начале XIII вв. как копия с прототипа, восходящего к первым векам нашей эры. Этот источник традиционно относится исследователями к позднеримскому периоду, поскольку некоторые правки в первоначальный текст вносились уже после его создания вплоть до V века н. э. В частности, считается, что в период между III и V вв. на карту были нанесены имена некоторых народов, ставших известными только в позднеантичное и раннесредневековое время [11, 290–295].

Название карты происходит от фамилии одного из ее владельцев – Конрада Певтингера, ученого из Аугсбурга. Он получил карту в подарок от Конрада Кельтеса, который в свое время отыскал ее в библиотеке одного из монастырей Германии. Предполагается, что прототип карты хранился в южношвабском монастыре Райхенау еще в начале IX века [11, 287].

Первая публикация Певтингеровой карты увидела свет в 1591 году в Венеции стараниями Маркуса Велсера (*Velserius*), получившего Певтингерову карту по наследству [22, 14, 15]. В 1598 году он переиздал карту в Антверпене [22, 19]. Самыми используемыми в науке долгое время являлись издания карты 1887 и 1916 гг. с комментариями Конрада Миллера, школьного учителя и энергичного исследователя античных древностей [22, 68–71]. В 1976 году Э. Вебером впервые было осуществлено факсимильное издание Певтингеровой карты [11, 296]. В 2002 году в Москве вышла книга А. В. Подосинова «Восточная Европа в римской картографической традиции», содержащая анализ Певтингеровой карты как источника информации о географических реалиях Восточной Европы начала н. э. и ценными комментариями относительно ее топонимии [11]. В 2010 году усилиями Ричарда Талберта (*Richard J. A. Talbert*) было осуществлено издание Певтингеровой карты с основательным источниковедческим, палеографическим и историографическим анализом. Книга имеет удобное онлайн-дополнение, содержащее изображения оригинальной карты, ее современную реконструкцию, а также базу данных упомянутых на карте объектов с комментариями относительно каждого из них

[22]. Отметим, что в комментариях относительно географических объектов Восточной Европы Р. Талберт часто ссылается на сведения, собранные и проанализированные А. В. Подосиновым (2002).

Певтингерова карта является единственным дошедшим до наших дней образцом так называемых «рисованных дорожников» (*itinerarium pictum*) и представляет собой размещенное на 11 листах пергамента изображение мира, каким он был известен в позднеримский период [11, 292]. Главной задачей составителя «рисованного дорожника» было предоставить схематическое изображение дорожной сети, поэтому он пренебрег соотношением некоторых географических объектов и распределил населенные пункты более или менее равномерно по линиям дорог. Реки и горы также изображены на карте условно и, вероятно, были привнесены автором с оформительской целью [11, 289, 292].

Длительное использование карты привело к ее порче в некоторых местах, особенно там, где водоемы были окрашены зеленой краской, содержащей соли меди, в результате чего многие гидронимы карты стали нечитаемыми [11, 288]. Один из интересующих нас объектов карты, *Savrica*, находится в непосредственной близости к испорченному месту, проходящему узкой линией от верхнего края карты, перекрывая собой несколько надписей. О том, что *Savrica* является полным словом и никакая его часть не была утрачена при порче карты позволяет судить точка в конце этого слова (автор ставил точки в конце каждого слова, нанесенного на карту).

В оформлении названий объектов карты использованы разные краски и стили написания: одни названия окрашены красным цветом, другие черным; одни нанесены заглавными буквами, другие строчными; различен и межбуквенный интервал. Возможно, такими приемами автор намеревался классифицировать располагаемые им на карте объекты, однако многие исследователи отмечают отсутствие какой-либо системы в оформлении названий Певтингеровой карты, что часто вызывало трудности в определении того, что скрывается под тем или иным именем: город, регион или этноним [22, 107; 11, 288, 289].

На 8-м сегменте Певтингеровой карты, в верхней ее части, между маниратами (*Manirate*), каннатами (*Cannate*) и меотами (*Meote*) заглавными буквами красной краской нанесено название «*Savrica*» [19]. Р. Талберт определяет Саврику как регион [19], тогда как А. В. Подосинов высказал предположение, что здесь мы имеем дело с этнонимом [11, 263, 343].

Отсутствие на Певтингеровой карте региона Таврика побудило некоторых исследователей трактовать Саврику, как неправильно написанную Таврику. Такому прочтению способствует и соседство Саврики на карте с «рвами, вырытыми рабами скифов» («*Fossa facta per servos Scutarum*») и боспоритами (*Bosforani*).

А. В. Подосинов предлагает понимать *SAVRICA* как дублет этнонима *Sorices*, нанесенный на карту Певтингера строчными буквами юго-западнее Саврики [11, 343] у реки *Nvsacvs* (Днепр) [11, 338]. *Sorices* [20] часто отождествляют с этнонимами *Σαυράροι* Птолемея и *Suarices* Равеннского Анонима. Ссылаясь именно на этот факт, А. В. Подосинов высказал свое предположение о том, что под Саврикой следует понимать не регион, а этноним – «саурики», который, по его мнению, имеет сарматские корни [11, 343].

Несмотря на скептическое отношение к аутентичности Певтингеровой карты, выраженное Н. М. Карамзиным [7, 181], Д. И. Багалея ввел ее в свою источниковую базу по истории северян. Особую важность, по его мнению, Саврике придает ее расположение в окрестностях Дона, поскольку это подтверждает автохтонность северян в регионе Хазарии и дополняет более поздние сообщения арабских авторов о многочисленности славян в этой стране [2, 9, 10].

Река, которую Д. И. Багалея воспринимал как Дон, расположена на карте непосредственно за Днепром (*Nvsacvs*) и обозначена именем *TANASIS GALATIE* [21]. В отличие от соседних рек, названия которых нанесены строчными буквами черной краской, название этой реки написано заглавными буквами красной краской и поэтому мало кто из исследователей был склонен видеть в этой надписи гидроним [11, 338, 339]. Так, Р. Талберт

определяет TANASIS GALATIE как название региона [21]. Вторая часть этого названия, по мнению А. В. Подосинова, может указывать либо на кельтов-галатов, либо на Хазарию (Gazarie) [11, 339]. «Танасис» действительно созвучно с «Танаис» – древнегреческим названием Дона – и если воспринимать TANASIS GALATIE как гидроним, то возможно его следует понимать как Галатский/Хазарский Дон. Если же это название региона, то как Донскую Галатию/Хазарию. Возможно также, что TANASIS и GALATIE – два отдельно стоящих топонима, как их понимал, к примеру, Я. Потоцкий [17, 72]. В таком случае, TANASIS может относиться к реке, а GALATIE – указывать на название региона или этноса. Приравняв TANASIS к Танаису мы действительно найдем Саврику на Дону в начале I тысячелетия н. э., однако, учитывая условность географии (и особенно гидрографии) Певтингеровой карты, мы вряд ли можем уверенно соотносить расположенные на ней народы и реки.

Таким образом, в актуальной историографии не принято видеть северян в Саврике или сориках Певтингеровой карты, хотя такое мнение имело место среди историков в прошлом. К тому же, указанные наименования часто связывают с этнонимами *Σαυάροι* и *Suarices* других источников, также иногда идентифицируемых с северянами [14, с. 105; 2, с. 9].

«Космография» Равеннского Анонима.

В «Космографии» Равеннского Анонима упоминается страна роксоланов, свариков и савроматов (*Roxolanorum*, *Suaricum*, *Sauromatium*) [18, 175]. Сварики, упомянутые в этом отрывке, отождествлялись некоторыми исследователями с северянами [см. напр.: 2, 9].

«Космография» Равеннского Анонима – это географическое сочинение неизвестного автора, созданное в Равенне около 700 года н. э. Несмотря на то, что этот труд был написан в средневековье, «Космографию» Равеннского Анонима принято относить к произведениям античности, поскольку оно является компиляцией античных сочинений начала I тысячелетия н. э. (в частности, одним из его главных источников считается Певтингерова карта) [3, 56, 59; 11, 295], хотя не-

которые сведения были им почерпнуты и из более поздних источников [5, 274].

«Космография» сохранилась в трех копиях. Две из них датируются XIII–XIV вв. и одна – XIV–XV вв. [9, 171]. Первая публикация «Космографии» была осуществлена во второй половине XVII века. Русский перевод некоторых частей этого памятника был представлен А. В. Подосиновым в 1995, 1999 и 2002 гг. [10, 401–405; 9, 227–236]. В качестве источника по истории северян привлекалась отечественными историками с последней четверти XIX в. [2, 9; 4, 3].

«Космография» Равеннского Анонима состоит из 5 книг. Упоминание свариков содержится в 4-й книге, где автор сообщает, что по соседству с Великой Скифией находится Колхия, рядом с которой находится страна амазонок. «Далее, около океана по соседству с вышеназванной страной амазонок находится страна, которая называется страной роксоланов, свариков и савроматов. Через эту страну протекают, среди прочих, следующие реки: большая река, которая называется Вистула и впадает очень полноводной в океан, и река, которая называется Лутта» [5, 280].

Упоминание реки Вистулы позволило исследователям сделать предположение о том, что в тексте идет речь о территории Юго-Восточной Балтики [9, 233]. Этноним *Suarices* (*Suaricum*) обычно сблизают с названиями *Sorices* и *Savrica* Певтингеровой карты [11, 263, 343]. По мнению финского исследователя Туомо Пекканена, свариков можно также связать с колхским племенем сванов (*Suani* Певтингеровой карты). А. В. Подосинов назвал такое предположение маловероятным, указав на тот факт, что сваны на Певтингеровой карте расположены слишком далеко от того места, где Равеннский Аноним размещает свариков [11, 263]. Сам А. В. Подосинов, сопоставляя этнонимы *Suarices* Равеннского Анонима, *Σαυάροι* Птолемея и «*Sorices* (= *Saurices*?)» Певтингеровой карты, склоняется к мнению, что речь идет о названии «народа, скорее всего сарматского происхождения» [11, 263, 343].

Следовательно, сообщения Равеннского Анонима о сувариках в настоящее время не принято отождествлять с северянами, а сам

памятник не является самостоятельным произведением и вероятно повторяет информацию, представленную в других, в том числе рассматриваемых нами источниках. Однако на определенных этапах развития историографии истории северян, этот источник привлекался исследователями в источниковую базу.

Таким образом, источники, относящиеся к началу I тысячелетия, повествуют о саварах/савриках/свариках, располагавшихся предположительно в окрестностях Дона. Эти народы отождествлялись с северянами только на ранних этапах развития источниковедения и историографии по истории северян, но, со временем, все чаще стали атрибутироваться исследователями к неким племенам сарматского происхождения, не имеющим прямого отношения к будущим северянам. Поэтому античные источники крайне редко рассматриваются в актуальной научной литературе как источники информации по истории северян. Не исключено, однако, что в начале VIII века славянское население, ассоциируемое с роменской археологической культурой, заняло территорию, некогда населенную саварами/савриками/свариками античных источников, и восприняло их этноним. Со временем этот этноним мог адаптироваться к языку новопоселенцев и превратиться в «Север», а затем в «Северяне». Вероятно, античные источники, введенные некогда в источниковую базу по истории северян, отражают этап зарождения (или первой фиксации в письменной форме) этнонима, корень которого состоит из согласных звуков с-в-р, и который позже был воспринят летописными северянами.

Список использованных источников

1. Античная география. Книга для чтения / [Сост. М. С. Боднарский]. – М., 1953. – 374 с.
2. Багалей Д. И. История Северной земли до половины XIV ст. – К., 1882. – 310 с.
3. Бородин О. Р. «Космография» Равеннского Анонима (К вопросу о ее месте в истории географической науки) // Византийский временник. М., 1982. – Т. 43. – С. 54-63.
4. Голубовский П. История Северной земли до половины XIV столетия. – К.: В университетской типографии (И. И. Завадского), 1881. – 203 с.
5. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / [Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коваловой и А. В. Подосинова]. Т. 1: Античные

- источники. [Сост. А. В. Подосинов]. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. – 352 с.
6. Житецкий И. А. Смена народностей в Южной России (историко-этнографические заметки) // Киевская старина. – Т. 6. – 1883. – С. 1-29; 399-452.
  7. Карамзин Н. М. История государства Российского в 12-ти томах. Т. 1. – М., 1989. – 640 с.
  8. Ляскоронский В. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия. – К.: Типография И. И. Чоколова, 1897. – 486 с.
  9. Подосинов А. В. Северо-Восточная Европа в «Космографии» Равеннского Анонима // Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В. Т. Пашуто / [Под ред. Т. Н. Джаксон и Е. А. Мельниковой]. – М.: «Языки русской культуры», 1999. – С. 227-236.
  10. Подосинов А. В. «Космография» Равеннского Анонима // Свод древнейших письменных известий о славянах. Т. 2: (VII-IX вв.). [Отв. ред. Г. Г. Литаврин]. – М., 1995. – С. 401-405.
  11. Подосинов А. В. Восточная Европа в римской картографической традиции. Тексты, перевод, комментарий. – М.: Индрик, 2002. – 488 с.
  12. Удальцов А. Д. Племена Европейской Сарматии II в. н.э. // Советская этнография. – 1946. – № 2. – М.; Л.: изд-во Ак. Наук СССР. – С. 41-50.
  13. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4 т. Т 3 (Муза-Сят) / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – М.: Прогресс, 1987. – 832 с.
  14. Шафарик П. И. Славянские древности. Т. 1, кн. 1: пер. с чеш. / [Пер. О. М. Бодянский]. – М.: В Университетской типографии (М. Катков), 1847. – 442 с.
  15. Шелов-Коведяев Ф. В. Птолемей // Свод древнейших письменных известий о славянах. Т. 1: (I-VI вв.). – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1994. – С. 46-62.
  16. Livieratos E., Tsorlini A., Boutoura C., Manoledakis M. Ptolemy's Geographia in digits // e-Perimtron. Vol. 3. № 1. 2008. P. 22-39.
  17. Potocki J. Fragments historiques et géographiques sur la scythie, la sarmatie et les slaves. T. 1. Livre 27: Qui comprend la fin du quatrième siècle. Brunsvic, 1796. 96 p.
  18. Ravennatis anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica / [ed. M. Finder et G. Parthey. Berolini: in Aedibus Friderici Nicolai (G. Parthey), 1860. 674 p.
  19. Talbert Richard J. A. Name: SAVRICA // Peutinger Map Names and Features URL: <http://www.cambridge.org/us/talbert/talbertdatabase/TPPlace3118.html> (дата обращения: 28.02.2018).
  20. Talbert Richard J. A. Name: Sorices // Peutinger Map Names and Features URL: <http://www.cambridge.org/us/talbert/talbertdatabase/TPPlace2805.html> (дата обращения: 28.02.2018).
  21. Talbert Richard J. A. Name: TANANIS GALATIE // Peutinger Map Names and Features URL: <http://www.cambridge.org/us/talbert/talbertdatabase/TPPlace3105.html> (дата обращения: 28.02.2018).
  22. Talbert Richard J. A. Rome's World: The Peutinger Map Reconsidered. Cambridge University Press, 2010. 357 p.
  23. Χρυσόχου Σ. Ἡ Πτολεμαϊκὴ Γεωγραφία στὸ Βυζάντιο // Ἡ Πρόσληψὴ τῆς Ἀρχαιότητος στὸ Βυζάντιο, κυρίως κατὰ τοὺς Παλαιολόγειους Χρόνους (Πρακτικὰ Διεθνοῦς Συνεδρίου, Σπάρτη 3-5 Νοεμβρίου 2012) / [Ἐπιμέλεια ἐκδόσεως: Γεωργία Ξανθάκη-Καραμάνου]. Ἀθῆνα: Ἐκδοσεῖς παπαζῆση, 2014. P. 247-271.

MAXIM KYRYCHENKO
Kharkiv

SLAVIC TRIBAL UNION «SEVERIANS» IN ANTIQUE SOURCES

The article deals with the problems of use of antique sources (Ptolemy's «Geographia», The Peutinger Map, «Ravenna Cosmography») in the study of the history of East Slavic tribal union «Severians». Ethnonyms referred in the sources (savars, savriks and svariks) at certain stages of development of Russian historiography was associated with severians. With the knowledge development of the antique geographical works these ethnonyms have become interpreted by researchers as severians very rare. Therefore, in the current historical literature the antique sources are rarely used as sources of information on severians history. However, even if savars/savriks/svariks, who lived in the region of the Don River in the first half of I millennium BC, weren't the ancestors of the severians, their ethnonym could be obtained by Slavic immigrants who came to these lands at the beginning of the VIII century.

Key words: severians, Ptolemy's Geographia, The Peutinger Map, Ravenna Cosmography, historiography, source studies.

МАКСИМ КИРИЧЕНКО
м. Харків

СЛОВ'ЯНСЬКИЙ ПЛЕМІННИЙ СОЮЗ СІВЕРЯН В АНТИЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ

Стаття присвячена проблемам використання античних джерел («Посібника з географії» Клавдія Птолемея, Певтингерової мапи, а також «Космографії» Равеннського аноніма) у вивченні історії східнослов'янського племінного союзу сіверян. Згадані в зазначених джерелах етноніми на певних етапах розвитку вітчизняної історіографії асоціювалися з сіверянами. Однак з розвитком знань про античні географічні твори зазначені етноніми все рідше стали інтерпретуватися дослідниками як сіверяни. Тому в актуальній історичній літературі античні твори вкрай рідко розглядаються як джерела інформації з історії сіверян. Втім, навіть якщо савари/савріки/сваріки, що мешкали в околицях Дону в першій половині I тисячоліття н. е., не були предками майбутніх сіверян, їх етнонім міг бути сприйнятий слов'янськими переселенцями, які прийшли на ці землі на початку VIII століття.

Ключові слова: сіверяни, савари, савріки, сваріки, Клавдій Птолемей, Певтингерова мапа, Равеннський анонім, історіографія, джерелознавство.

Стаття надійшла до редколегії 04.04.2018

УДК 930.2:94

АЛЬОНА ТОРОПЦЕВА

м. Київ

aliona.m.am@gmail.com

ВИВЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ АВТОРА ЯК ОДИН З ЕТАПІВ КРИТИКИ МЕМУАРНИХ ДЖЕРЕЛ В ІСТОРИЧНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ

Використання мемуарів як історичних джерел вимагає їх верифікації та критичного осмислення. На сьогоднішній день методика критики мемуарних джерел продовжує удосконалюватися, адже перевірка вірогідності змісту спогадів є центральним питанням під час їх дослідження. У статті розкривається питання критики мемуарів як історичних джерел, зокрема з'ясування та дослідження постаті їх автора. Детальне та усебічне вивчення особистості автора сприятиме об'єктивному та критичному аналізу його спогадів. Тільки з урахуванням певних чинників, що супроводжували створення спогадів, є можливим глибоке та неупереджене дослідження мемуарів як джерела з історії.

Ключові слова: мемуаристика, критика мемуарних джерел, мемуари, спогади, авторство мемуарів, постать автора.

Використання мемуарів в якості історичного джерела вимагає їх ретельного опрацювання та критичного аналізу. Особливі риси мемуарних джерел, такі як суб'єктивність та специфічність, обумовлюють необхідність дослідження постаті та особистості автора спогадів та мотивів і мети їх написання. До того ж, у джерелах мемуарного жанру може бути присутнє і свідоме перекручування, фальсифікація історичних фактів. Дуже часто автор ставить себе у центр подій, які у його розповіді групуються навколо його постаті. Усе це варто враховувати під час використання мемуарів як джерел з історії.

Головними рисами мемуарів, що виділяють їх з-поміж інших історичних джерел, є індивідуалізація та суб'єктивізм. Ще декілька десятиліть тому ці риси визначалися здебільшого як негативні, але сьогодні саме вони відіграють важливе значення в історичному дослідженні. Так, В. Голубцов у 70-х роках під терміном мемуари бачив «...індивідуальне, суб'єктивне відтворення подій, явищ і фактів з минулого в тому вигляді, як вони запам'яталися їх учаснику, сучасникові» [3, 38]. Автор наголошував саме на рисі індивідуальності спогадів, історичні відомості в яких співіснують із особистістю людини, що їх написала. Проте, вже у 80-ті рр. погляди щодо негативного впливу суб'єктивності мемуарних джерел на історичне дослідження дещо зміню-

ються. С. Мінц [10, 60] та П. Зайончковський [4, 145] наголошували на цій рисі мемуарів, однак вони не вважали її за недолік, говорячи, що суб'єктивізм авторських суджень лише підвищує цінність спогадів як історичних джерел.

І. Сиротіна також віддає належне суб'єктивності мемуарних джерел, водночас наголошуючи на поєднанні цієї риси із ретроспективністю, що у комплексі складають таку характеристику спогадів як репрезентативність, тобто ступінь відображення у мемуарних джерелах особистості автора, його мети, намірів та майстерності [13]. І. Войцехівська виділяє індивідуалізацію та суб'єктивізм як особливі риси мемуарних джерел та наголошує на їх взаємозв'язку [5]. Мемуари містять відтворення вражень автора, його ставлення до конкретних подій. У них відображаються риси характеру людини, культурний рівень, емоційний стан тощо.

М. Казьмирчук стверджувала про те, що саме особа автора – «організуючий стрижень мемуарів [6, 34]. На нашу думку, особистість є центральним визначальним чинником цінності мемуарів як історичних джерел. Емоційність, психологізм спогадів дозволяє робити висновки щодо постаті автора, його життєвих позицій та бачення історичних подій.

Узагалі, дослідження мемуарних джерел із урахуванням особистості автора дозволяє

вивчити психологічні риси епохи, ментальні особливості населення, особливо у контексті зіставлення декількох мемуарів одного періоду. Мемуари більш вдало та точно відображають внутрішній стан людини, і ця категорія джерел найбільш позбавлена заштампованості, впливу цензури та інших зовнішніх факторів. Вони точніше висвітлюють внутрішні відчуття, емоції, особисте ставлення до тих чи інших подій, і тим самим це робить мемуарні джерела свого роду унікальним явищем, яке поєднує особистість автора та навколишні події.

Мемуарний жанр – доволі специфічний жанр творів, який зачіпає не тільки історичні галузі, а й інші гуманітарні науки, такі як література, лінгвістика, психологія. Отже, аналіз та дослідження мемуарів може проводитись із застосуванням різних підходів: історичного, історико-літературного, культурологічного, психоаналітичного, філософського, лінгвістичного тощо [7, 16].

У сучасній науці як найпоширеніші підходи до вивчення мемуарів затвердилися історичний та літературознавчий [7, 16]. Проте, наша думка співзвучна із думкою Колосової [7, 16], Д. Галіуліної [2, 44] про необхідність міждисциплінарного дослідження мемуарних творів, який охоплює аспекти історичного, літературознавчого та культурологічного підходів. Д. Галіуліна взагалі визначає мемуарні твори як такі, що займають проміжне положення між історичним джерелом та художнім твором [2, 44].

Треба пам'ятати, що у центрі мемуарів – завжди особа автора. Саме його думка на конкретні факти, події, ситуації та особистості висвітлюється у творі. У джерелах мемуарного жанру центральними категоріями є світогляд, принципи, спосіб мислення та рівень освіченості автора. Від його інтелектуального рівня, освіти, життєвого шляху, політичних та релігійних переконань залежить характер змісту його спогадів та їх цінність для історичного дослідження. До того ж, варто враховувати характер та мету написання мемуарів, а саме: спогади писалися для друку чи для себе та нащадків? У творах, написаних для себе та для родини, людина здебільшого писала більш відверто, незаангажовано, не

боялася ділитися якоюсь особистою інформацією, могла вільніше виражати свої політичні погляди тощо. З цього приводу М. Казьмирчук класифікувала мемуарні джерела на дві групи – мемуари, які призначені для друку відразу, та мемуари з відкладеною публікацією. В основі класифікації – усвідомлення автором спогадів того, що їх надрукують [6, 16].

Ю. Бумбур щодо ролі автора спогадів вживає таке поняття як авторська суб'єктивність (авторська позиція) – «відображення в художньому творі авторської картини світу. Це авторський дискурс, його «я» у тексті, моделювання художньої дійсності з суб'єктивного погляду. Ця суб'єктивність не виражається безпосередньо у слові, але наявна у кожному компоненті літературного тексту» [1].

Узагалі, на сьогодні виокремлюються три характерні родові ознаки мемуарної літератури, що підкреслюють її специфічність: особистісне начало, ретроспективність та пам'ять [15, 60]. Особистісне начало – це базис, основа мемуарів. Автор під час своєї розповіді окреслює те, що він пережив, що він бачив, що стало його досвідом. Він демонструє загальні культурні підвалини своєї епохи, суспільні проблеми свого часу; разом з цим, розповідь обертається навколо його особистості – він описує тільки ті події, що залишили відбиток у його пам'яті, справили на нього особливе враження, зазначає про те, що саме він вважав важливим. Тут можна також говорити про авторський егоцентризм та вибірковість, адже особа автора у мемуарній літературі здебільшого виходить на перший план. Емоції, думки, погляди автора – усе це проходить повз його спогади та робить їх унікальними у своєму роді.

Зазначимо, що зарубіжні дослідники щодо мемуарних джерел застосовують поняття «его-документи», що прямо підкреслює значення суб'єктивної складової мемуарної літератури. Такий підхід до дослідження спогадів як історичних джерел пов'язаний із інтенсивною антропологізацією досліджень, урахуванням принципів антропоцентризму та гуманізму в сучасній науці. Такі процеси простежуються також і в безпосередньо історичних дослідженнях західних науковців. У контексті цієї тенденції посилюється увага до

так званих его-документів, саме в яких проявляється індивідуальність, особистість, присутня категорія «Я». На сучасному етапі терміном его-документів займається Р. Деккер, який визначає ці джерела як такі, у яких дослідник поставлений перед «Я» або, у деяких випадках, перед «Він» (Цезар, Генрі Адамс), якщо мова йде про опис та відображення суб'єкта з подальшою присутністю у тексті [18, 25]. Дещо пізніше він сформулював більш стисле визначення: «Его-документи – це ті документи, в яких его навмисно або випадково розкриває або приховує себе» [18, 25]. Також поняттям его-документів та їх місцем в історичному дослідженні займаються французькі науковці П.-І. Борепер [16], М. Кассан [17], Ж.-П. Барде [17], С. Муссе [21], які відносять до цієї категорії особисті щоденники, журнали, мемуари, сімейні щоденники, рахункові та судові книги. Серед науковців, що займаються безпосередньо мемуарами та визначенням їх місця у сучасних історичних дослідженнях, – П. Фесс [20], Е. Фарбштейн [19], Дж. Волек [22], які розглядають мемуарні джерела як квінтесенцію літературних та історичних творів. Це також свідчить про комплексний підхід до дослідження мемуарів як історичних джерел.

Для істориків значну цінність представляють не тільки мемуари видатних політичних та суспільних діячів, що були безпосередніми учасниками подій у державі, а й мемуари пересічних громадян, які не мали яскраво вираженої політичної позиції, що досить часто присутнє у спогадах політиків. Мемуари людини, не залученої до політичних та управлінських справ, мають об'єктивніший характер, демонструють погляд на події зсередини. Так, О. Коляструк наголошує на цінності мемуарів пересічних громадян, стверджуючи, що погляд такого автора «вихоплює з життя такі факти, які з офіційних позицій уже не помічаються і тому не беруться до уваги при аналізі» [8, 145].

Отже, під час аналізу постаті автора мемуарів у нагоді стає саме міждисциплінарний підхід, який дозволяє одночасно дослідити життєвий шлях автора, його професійну діяльність, що допоможе визначити його приналежність до окремої соціальної групи,

його політичні та релігійні переконання (історичний аспект), рівень освіченості, володіння мовою (лінгвістичний та філологічний аспекти), світогляд, кругозір, ставлення до конкретних подій, процесів (психологічний та психоаналітичний аспекти).

Використання мемуарів як історичних джерел вимагає їх верифікації та критичного осмислення. На сьогоднішній день методика критики мемуарних джерел продовжує удосконалюватися, адже перевірка вірогідності змісту спогадів є центральним питанням під час їх дослідження. Критика мемуарів як історичних джерел сьогодні бачиться як своєрідна експертиза. І. Войцехівська умовно ділить цей процес на п'ять етапів: 1) з'ясування авторства джерела – усебічне дослідження постаті автора мемуарів, його життєвого шляху, професійної діяльності, поглядів тощо; 2) визначення мети створення мемуарів – при використанні спогадів як джерела слід з'ясувати для чого вони створювалися, їхнє ймовірне призначення; 3) з'ясування часу і місця створення спогадів – як вже зазначалося, слід визначити коли писалися спогади: безпосередньо під час подій чи постфактум? Де знаходився автор під час створення мемуарів?; 4) визначення форми написання мемуарів – щоденники, спогади, автобіографічні та літературні записи відрізняються один від одного за структурою та детальністю інформаційного викладу; 5) визначення повноти та достовірності джерела – з'ясування вірогідності фактів та правдивості відтворення подій [5, 362–364].

На наш погляд, саме з'ясування та врахування особи автора є основоположним стрижнем загального дослідження мемуарів та їх критики.

Чинники, які треба враховувати під час дослідження постаті автора:

1. Національність та громадянська позиція авторів та вплив цих факторів на зміст та суб'єктивність мемуарів. З метою неупередженого вивчення історичних подій та максимального позбавлення суб'єктивних поглядів на ці події слід обов'язково враховувати національну приналежність авторів спогадів. Так, наприклад, при дослідженні Першої світової війни слід звернути увагу на громадянство

автора, країну його походження, та на те, до якого з політичних блоків (Антанта, Четвертий союз, інші країни) вона належала.

2. Професійна діяльність авторів мемуарів (мемуари пересічних громадян чи мемуари суспільних діячів, політиків, військових, тощо). Професійна діяльність автора значно впливає на тематику змісту його спогадів, адже здебільшого представник того чи іншого соціального прошарку приділяв увагу окремій сфері суспільного та державного життя. Наприклад, мемуари німецького генерала Е. Людendorфа «Мои воспоминания о войне» [9] присвячені загалом військовій історії періоду Першої світової війни; економічні та політичні питання так чи інакше у його творі пов'язані з війною та основними її подіями, військовими тактиками тощо. Мемуари британського державного діяча У. Черчилля «Мировой кризис» [14] висвітлюють здебільшого політичну історію Європи початку ХХ ст., у них проаналізовані основні політичні лінії та стратегії окремих країн. Спогади австрійського розвідника М. Ронге «Разведка и контрразведка» [12] підтверджують специфіку професійної діяльності автора, який детально описав розвідувальні операції та події війни 1914–1918 рр. Французький дипломат М. Палеолог [11] акцентував увагу саме на дипломатичній історії Росії та Франції, описуючи деталі дипломатичних місій та питань у ході військових подій, політична діяльність правителів здебільшого аналізувалася з боку дипломатичної сфери, політики характеризувалися, перш за все, як дипломати.

3. Рівень освіченості авторів, їхні мовні навички, мова, використання окремих слів, виразів, висловлювань, фразеологізмів, ідіом дозволяють дослідити лінгвістичний фон епохи, особливості слововживання та мовні характеристики різних прошарків населення (в залежності від постаті автора). Зазначимо, що стиль викладення, літературна мова багато в чому залежить від специфіки професійної діяльності автора. Так, мемуари поета, письменника, літературного критика будуть максимально наближені до художнього жанру; у спогадах науковця можна буде знайти риси дослідження тощо.

4. Психологічні риси автора дозволяють краще вивчити психологічний фон періоду,

окремого проміжку часу, що саме для авторів спогадів було центральними категоріями життя, як вони дивилися на окремі процеси, яким чином аналізували їх. Слід також враховувати характер людини, її темперамент, адже це певним чином відображається на стилі розповіді та виборі окреслюваних подій. Так, наприклад, холерична, експресивна людина сприймає все, що з нею відбувається, більш гостро, емоційно, іноді може негативно сприймати незначні ситуації; людина-флегматик або сангвінік загалом спокійніше реагує на зовнішні фактори та обставини, більш тверезо оцінює ситуацію, окремим фактам просто не надає значення; людина-меланхолік найчастіше відноситься до навколишніх подій більш песимістично, у похмурих тонах, – усе це прямо або опосередковано впливає на загальний характер та зміст твору.

5. Аналізуючи мемуари, слід враховувати обставини, в яких знаходилася особа під час написання мемуарів, адже саме це могло вплинути на психологію автора та його емоційний стан, і, як слідство – на його погляди та загальні оцінки подій. Під обставинами розуміються зовнішні фактори, що впливали на психологічно-емоційний стан людини, яка писала мемуари (війна або революція в країні, занепад держави, вимушена еміграція як такі явища, що негативно впливають на емоційний стан суспільства та індивідуума в цілому, або навпаки – національне піднесення, економічне зростання держави), а також безпосередньо особисті обставини (скрутне матеріальне становище, укладання шлюбу, розлучення, сімейні трагедії, народження дитини тощо). Слід враховувати, що людина, знаходячись під впливом негативних або позитивних емоцій по різному оцінює одні й ті ж самі події, демонструє своє бачення тих чи інших ситуацій, явищ.

6. Життєвий період людини, у якому були створені мемуари: юність, зрілість, похилий вік. Так, в юності людина сприймає події більш яскраво, емоційно; їй властива романтизація ситуацій, водночас гіперболізація значення того, що відбувалося; людина у цій період життя оцінює більшість подій навколо за допомогою емоцій та почуттів. У період зрілості в особі найбільш чітко виражене співвідношення почуттів, життєвого досвіду

та набутих знань. Людина найчастіше вже реалізується у професії та розглядає події під кутом своєї діяльності. Якщо автор створює свої мемуари у похилому віці, він здебільшого приділяє увагу тим процесам та ситуаціям, які, на його думку, є значущими та важливими для фіксації, проте окремі моменти людини може замовчувати або елементарно не враховувати через те, що просто не надає їм особливого значення. Виходячи з особливостей людської пам'яті, можна стверджувати, що людина у похилому віці може не пригадати деякі конкретні події або описати їх максимально суб'єктивно.

Отже, мемуарна література безперечно є цінним і водночас специфічним історичним джерелом. Вони додають історичному дослідженню глибини та усебічності завдяки висвітленню інших, невідомих документальним джерелам, сторін. Визначальними рисами мемуарів є індивідуалізація, емоційна забарвленість, специфічність та суб'єктивність. Ці риси виокремлюють мемуарні джерела зпоміж інших історичних джерел, проте через свою специфіку спогади вимагають обов'язкового критичного осмислення та верифікації змісту. Одним з базисних етапів критики мемуарних джерел є з'ясування авторства спогадів, який, на наш погляд, є ключовим етапом у дослідженні. Для ретельного опрацювання змісту спогадів вважаємо за необхідне якомога детальніше ознайомитися із особистістю автора. Важливим є не тільки складання загального аналітичного нарису щодо біографії та життєвого шляху людини (національність, громадянство, професійна діяльність, політичні погляди, особливості різних етапів життя тощо), а й, за можливості, аналіз свідчень щодо автора його сучасників, їх оцінка його характеру, загальне бачення його особи іншими людьми. Саме детальне та усебічне дослідження постаті автора сприятиме об'єктивному та критичному аналізу його мемуарів. Тільки з урахуванням певних чинників, що супроводжували створення спогадів (обставини та умови, в яких знаходився автор, його психологічний та емоційний стан, вік), є можливим глибоке та неупереджене дослідження мемуарів як джерела з історії.

Список використаних джерел

1. Бумбур Ю. Авторська рефлексія в літературному творі (на матеріалі прози Джона Фаулза) [Електронний ресурс] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.06 – теорія літератури / Ю. Бумбур. – Режим доступу : <http://avtoreferati.ru/avtorskaya-refleksiya-v-literaturnom-proizvedenii-na-materiale-prozudzhona-faulza.html>.
2. Галиуллина Д.М. Проблема изучения мемуаров в отечественной исторической мысли /Д.М. Галиуллина // Ученые записки Казанского государственного университета. Гуманитарные науки, Том 148, – Кн. 4. – Казань, 2006. – С. 36 – 45.
3. Голубцов В.С. Мемуары как источник по истории советского общества / Вадим Сергеевич Голубцов. – М.: Московский университет, 1970. – 115 с.
4. История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях: аннот. указ. / науч. рук., ред. и введ. П.А. Зайончковский; Гос. б-ка СССР им. В.И. Ленина; Гос. публ. б-ка им. М.Е. Салтыкова-Щедрина. – М.: Книга, 1976. – Т. 1. – 301 с.
5. Історичне джерелознавство: Підручник для студентів істор. спец. ВНЗ / Авт.: [Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, Б.І. Корольов та ін]. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.
6. Казьмирчук М. Джерела особового походження / Марія Казьмирчук. – К.: Логос, 2010. – 242 с.
7. Колосова Г. Ономастикон мемуарів Вінстона Черчилля «My early life»: семантичний та функціональний аспекти: дис. канд. філол. наук: 10.02.04 / Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут». – К., 2015. – 211 с.
8. Коляструк О.А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності / Ольга Анатоліївна Коляструк // Український історичний журнал. – К., 2008. – С. 145-153.
9. Людендорф Э. Мои воспоминания о войне. Первая мировая война в записках германского полководца 1914-1918 / Эрих Людендорф; пер. с нем. А.А. Свечина. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 351 с.
10. Минц С.С. Об особенностях эволюции источников мемуарного характера (к постановке проблемы) / Светлана Самуиловна Минц // История СССР. – 1979. – № 6. – С. 55-70.
11. Палеолог М. Царская Россия во время мировой войны / Морис Палеолог; пер. с франц. М. Павловича. – 2-е изд. – М.: Междунар. отношения, 1991. – 240 с.
12. Ронге М. Разведка и контрразведка / Максимилиан Ронге; пер. с нем. – М.: Воениздат НКО СССР, 1939. – 244 с.
13. Сиротина И.Л. Культурологическое источниковедение: проблема мемуаристики / Ирина Львовна Сиротина // Методология гуманитарного знания в перспективе XXI века. К 80-летию профессора Моисея Самойловича Кагана // Материалы международной научной конференции, 18 мая 2001 г. Санкт-Петербург // Серия «Symposium». Вып. № 12. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2001. – С. 226-232.
14. Черчилль В. Мировой кризис / Винстон Черчилль; Пер. с англ.; с предисл. И. Минца. – М.-Л.: Государственное военное издательство, 1932. – 328 с.
15. Шелюх О. На межі літературознавства і мемуаристики (проблема інтертекстуальності) // Ольга Шелюх // Парадигма. – Львів: Національна академія наук України, Інститут українознавства імені І. Крип'якевича, 2009. – Вип. 4. – С. 59-70.

16. Beaurepaire P.-Y., Taurisson D. (ed). Les egodocuments à l'heure de l'électronique. Nouvelles approches des espaces et réseaux relationnels / Pierre-Yves Beaurepaire, Dominique Taurisson. – Montpellier: université Montpellier III, 2003. – 552 p.
17. Cassan M., Bardet J.-P., Ruggiu F.-J. (ed.). Les écrits du for privé. Objets matériels, objets édités / Michel Cassan, Jean-Pierre Bardet, Francois-Joseph Ruggiu. – Limoges: Presses universitaires de Limoges, 2007. – 347 p.
18. Dekker R. Jacques Presser's Heritage: Egodocuments in the Study of History / Rudolf Dekker // Memoria y Civilization (MyC). – № 5. – 2002. – p. 13-37.
19. Farbstein E. Diaries and memoirs as a historical source – the diary and memoir of a Rabbi at the «Konin House of Bondage» / Esther Farbstein // Yad Vashem Studies. – Jerusalem, 1998. – Vol. 26. – pp. 87-128.
20. Fass P.S. The memoir problem / Paula S. Fass // Reviews in American history. – Baltimore, Maryland: The Johns Hopkins University Press, 2006. – Vol. 34. – № 1. – pp. 107-123.
21. Mouysset S. Papiers de famille. Introduction à l'étude des livres de raison (France, XVe-XIXe siècle) / Sylvie Mouysset. – Rennes: Presses universitaires de Rennes, 2007. – 347 p.
22. Wallach J.J. Building a bridge of words: the literary autobiography as historical source material / Jennifer Jensen Wallach // Biography. – Honolulu: University of Hawai'i Press, 2006. – Vol. 29, № 3. – pp. 446-461.

ALONA TOROPTSEVA

Kyiv

THE ASCERTAINMENT OF THE PERSONALITY OF THE AUTHOR AS ONE OF THE STAGES OF THE CRITICISM OF THE MEMOIRS AS THE SOURCES IN THE HISTORICAL RESEARCH

The use of memoirs as historical sources requires their verification and critical reflection. Nowadays, the methodology of criticism of memoirs continues to improve, since checking the probability of memories is a central issue during their research. The article deals with the issue of criticism of memoirs as historical sources, in particular, the elucidation and research of the figure of their author. A detailed and thorough study of the author's personality influences on an objective and critical analysis of his memories. Only in the light of certain factors accompanying the creation of memoirs, it is possible to conduct a deep and impartial study of memoirs as a source of history.

Key words: memoirs, critique of memoirs, memoirs, authorship of memoirs, author's figure.

АЛЕНА ТОРОПЦЕВА

г. Киев

ВЫЯСНЕНИЕ ЛИЧНОСТИ АВТОРА КАК ОДИН ИЗ ЭТАПОВ КРИТИКИ МЕМУАРНЫХ ИСТОЧНИКОВ В ИСТОРИЧЕСКОМ ИССЛЕДОВАНИИ

Использование мемуаров как исторических источников требует их верификации и критического осмысления. Сегодня методика критики мемуарных источников продолжает совершенствоваться, так как проверка достоверности содержания воспоминаний является центральным вопросом во время их исследования. В статье раскрывается вопрос критики мемуаров как исторических источников, в частности выяснение и исследование личности их автора. Детальное и всестороннее изучение личности автора способствует объективному и критическому анализу его воспоминаний. Только с учетом определенных факторов, которые сопровождали создание мемуаров, является возможным глубокое и непредвзятое исследование мемуаров как исторического источника.

Ключевые слова: мемуаристика, критика мемуарных источников, мемуары, воспоминания, авторство мемуаров, личность автора.

Стаття надійшла до редколегії 09.06.2018

УДК 94:75(477.7)

ВІКТОР ФІЛАС

м. Запоріжжя

filasvn@gmail.com

ВІЗУАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII – СЕРЕДИНИ XIX ст. У ЗІБРАННЯХ РОСІЙСЬКОГО МУЗЕЮ ТА ДЕРЖАВНОГО ЕРМІТАЖУ

У статті досліджено склад та формування колекції живопису та графіки із зібрань Державного Ермітажу та Російського музею, де сюжетно представлена північно-причорноморська історична реальність останньої чверті XVIII ст. – середини XIX ст. Висвітлено процес формування колекцій цих музеїв, а також встановлено, що в цих закладах сконцентрована переважна більшість візуальних джерел у вигляді творів живопису та графіки з історії Північного Причорномор'я останньої чверті XVIII ст. – середини XIX ст. Візуальний комплекс матеріалів несе інформацію про історичні пам'ятки, історію забудови регіону, військові події, повсякдення населення, етнічну історію тощо.

Ключові слова: акварель, візуальне джерело, графіка, Державний Ермітаж, живопис, малюнок, Північне Причорномор'я, Російський музей.

Процес накопичення візуальних джерел у вигляді живопису та графіки з історії Північного Причорномор'я останньої чверті XVIII ст. – середини XIX ст., виходячи з особливостей комплектування, функцій та призначення установ відбувався у різного профілю музеях (літературних, архітектурних, меморіальних, історичних тощо), а також у архівах, аукціонах, приватних колекціях. Але найбільш потужними є музейні заклади саме художнього профілю. Цим закладам віддавався пріоритет у державній політиці фінансування, а також першочергового комплектування та експертизи значущості творів живопису та графіки. Тому установи художнього профілю протягом свого існування були провідними музеями, де акумулювались візуальні джерела з історії Північного Причорномор'я.

Рукописна та друкована фіксація і передача інформації була домінуючими засобом аж до середини XX ст., коли в надрах гуманітаристики почав формуватись так званий «візуальний поворот», який традиційно виводять на наукову авансцену в кінці 80-х рр. XX ст. та пов'язують з роботою Х. Фостера «Бачення та візуальність» [1, 16]. Ця наукова провокація стала каталізатором підвищення уваги істориків до цього специфічного виду джерел. У результаті, ми вже маємо певні на-

працювання у використанні візуальних джерел в історичних дослідженнях і така ситуація робить пошук нових комплексів джерел такого типу актуальним. Особливо, що стосується «до фотографічного» періоду, початок якого традиційно припадає на сер. XIX ст. Актуальності даній публікації додає і той факт, що візуальні джерела несуть зовсім іншу інформації, ніж ті матеріали, що традиційно використовуються для реконструкції історичної дійсності. Однак більшість науковців, що добре знають принципи роботи з документальними джерелами та мають навичок пошуку в архівних установах, не володіють інформацією про кількісні масштаби та особливості формування комплексів джерел візуального характеру в художніх музеях, насамперед, тих, де відклялись основні масиви живопису та графіки. До таких музеїв, де присутня основна маса візуальних джерел з історії Північного Причорномор'я останньої чверті XVIII ст. – середини XIX ст., відносяться Державний Ермітаж та Державний Російський музей.

Фонди цих музеїв представлені як цілими візуальними комплексами, сформованими діяльністю того чи іншого художника, так і частковими колекціями та епізодичними роботами різних авторів.

Найстарішим зібранням, в якому сконцентровано візуальні джерела із історії Північного Причорномор'я, є Державний Ермітаж (Санкт-Петербург). До початку XX ст. Ермітаж володів найбільшим зібранням за тематикою дослідження. Однак створення ДРМ у 1895 р. як музею виключно російського мистецтва спричинило передачу більшості колекцій російської школи з Ермітажу до нього. В Ермітажі залишились лише повне зібрання робіт, що збереглись на наш час, художника У. Хетфілда, а також переважна частина творчого надбання В. Жуковського і К. Кюгельхена, та тематична серія К. Боссолі. Епізодично представлені північно-причорноморські акварелі Л. Премацці та живописні полотна Ф. Казанови.

Найбільш ранніми візуальними джерелами за темою дослідження у музеї є колекція з 10 акварелей роботи У. Хадфілда, зроблених у 1787 р. під час подорожі Катерини II до Криму. Це найбільша частина його робіт, що збереглась до нашого часу.

Одним із найбільш цінних зібрань, за тематикою нашого дослідження у Ермітажі є альбом з 93 «кримських» малюнків В. Жуковського, зроблених ним під час подорожі 1837 р. та подарованих своєму учню, великому князю Олександрі Миколайовичу – майбутньому імператору. Ці роботи тривалий час зберігались в ермітажній бібліотеці, а потім були передані до Відділу російського малюнку.

Також в Ермітажі зберігається колекція з 29 сепій, зроблених за ескізами К. Кюгельхеном під час його подорожі до Криму в 1804–1806 рр. Ці роботи потрапили до музею завдяки тому, що їх купив Олександр I [4, 14].

Тематична колекція з 19 малюнків К. Боссолі, яка до революції належала графу Альтенбергському, теж зберігається в Ермітажі. Вона репрезентує південно-бережні кримські дачі та побут дворян першої половини XIX ст. Ця колекція спочатку потрапила до бібліотеки музею, а пізніше – у 1927 р. була передана до Відділу західноєвропейського образотворчого мистецтва [6, 27].

У Державному Ермітажі зберігаються і дві картини маслом «Взяття Ізмаїлу» та «Взяття Очакова» роботи Ф. Казанови, які повинні були, за задумом Катерини II, візуально

увічнити ключові події російсько-турецької війни 1787–1791 рр.

Музей також володіє однією із найбільших колекцій акварелей Л. Премацці. Серед них домінують інтер'єрні зображення Ермітажу та царських палаців. Однак, до цього ж зібрання входять і дві роботи майстра, зроблені ним у Криму на початку 50-х рр. XIX ст. Це етюд «Татарин з мулом» та інформаційно насичена акварель «Південний ринок».

Іншим санкт-петербурзьким музейним закладом, що володіє одним із потужних зібрань живопису та графіки, і в якому відображена історія Північного Причорномор'я є Державний Російський музей (далі – ДРМ). Колекція музею включає в себе майже повні зібрання робіт художника М. Іванова, який був приписаний до похідної канцелярії князя Г. Потьомкіна та Н. Чернецова, що працював в Одесі та Криму за замовленням графа М. Воронцова.

Колекція М. Іванова потрапила до музею в результаті передачі її сюди у 1930 р. з фондів Державного Ермітажу. Зараз творчій доробок М. Іванова, в цьому музеї складається з трьох альбомів та окремих листів.

Після смерті М. Іванова у 1824 р. його дружина Марія Іванівна, намагаючись поправити своє скрутне матеріальне становище, вирішила продати роботи чоловіка до Ермітажу. Оцінку колекції здійснив зберігач фондів живопису Ф. Лабенський, який оцінив їх у 5600 рублів. У своєму рапорті він дав коротку характеристику всій колекції: «... складаються майже з ескізів, більш-менш закінчених, але при всьому цьому заслуговують на особливу увагу; бо намальовані будучи відмінним по своїй частині художником з натури і з місць вітчизняної історії досить значних... » [5, арк. 28].

Перший альбом відноситься до часів службової поїздки художника на Кавказ та до Криму у 1782 р. На 97 листах розміщено його 98 малюнків із видами міст, сіл та ландшафтів Грузії, Вірменії та Криму. Власне Криму стосується 73 малюнки. Другий альбом датується 1784–1792 рр. та містить 81 аркуш акварелей та малюнків із видами міст, сіл і ландшафтів Південної Бессарабії (Буджака), Білорусії, Молдови, міст Новгород та Царського

Села. Відзначимо, що серед цих робіт 11 відображають особливості фортифікації Кілії та Ізмаїлу. Третій альбом датовано 1794–1800 рр. з 57 малюнків з видами Константинополя, міст і містечок Сицилії, Криму, Кавказу та Швейцарії тільки 7 зображають північно-причорноморські Очаків, Кілію, Акерман та Феодосію.

Окрім цих альбомів Імператорським Ермітажем було викуплено у вдови М. Іванова і велику кількість окремих листів, 19 з яких живописують військові події під Очаковом та Ізмаїлом, панорами Балаклаву, Феодосію, Інкерман, Старий Крим, Херсону і каналу в обхід порогу Ненаситець, а також прохід ескадри Ф. Ушакова через чорноморські протоки у 1798 р.

З Великого Петергофського палацу до ДРМ у 1925 р. було передано два малюнки М. Іванова «Старий Крим» та «Судак у Таврійській губернії». У цьому ж 1925 р. з Державного музею етнографії було передано до ДРМ акварельний малюнок «Табір російських військ під Очаковом» авторства М. Іванова з колекції Бобринських.

Іншим потужним за кількістю зібранням музею є роботи Н. Чернецова. Ним було створено 10 творів живопису, в яких присутні кримські сюжети та одне полотно «Пушкін в Бахчисарайському палаці», яке було написано разом з братом (Григорій написав портрет О. Пушкіна).

У ДРМ зберігаються два живописні полотна Н. Чернецова, написані у 1835–1836 рр., до яких відносяться «Вид на Аю-Даг зі сторони моря» та «Вид біля підніжжя Аю-Дагу», що були передані до музею у 1925 р. з Петергофського палацу-музею.

Колекція графіки Н. Чернецова включає як альбоми, так і окремі листи. Серія з трьох альбомів, в коричневому перепльоті із золотим тисненням має назву «Крим та Кавказ». Альбоми датовані 1829–1836 рр. У першому альбомі переплетено 128 аркушів з 138 малюнками. Другий альбом нараховує 148 аркушів та третій – 272 аркуші з відповідною кількістю малюнків. Четвертий альбом – «Крим», датується 1833–1836 рр. і має 144 аркуші з 146 малюнками. Всі малюнки чотирьох альбомів виконано на папері акварельними красками, сепією,

тушшю, графічним олівцем та пером. П'ятий альбом, теж датований 1833–1836 рр., презентує види маєтку Потьомкіних – Артек. Малюнки були зроблені на папері аквареллю та пером. Всього альбом нараховує 13 аркушів.

Другу частину колекції, окрім альбомних зібрань, Н. Чернецова, складають малюнки на 65 окремих аркушах, виконаних на папері аквареллю, сепією, тушшю та олівцем з підмалювком пером. На малюнку презентовано в основному дачі та маєтки знаті (Сімеїз Мальцевих, Місхор Нарішкіних, Алушка Воронцова, Гаспрі Голіциних) та населенні пункти Південне узбережжя Криму (Судака, Ореанди, Гурзуфа, Артека, Ялти тощо). У фондах музею представлено також і види Бахчисарайського палацу, Керчі, Феодосії та Інкермана тощо. Альбоми та переважна більшість малюнків потрапили до фондів ДРМ з Музею Академії мистецтв який у 1874 р. викупив у Н. Чернецова за 4 тис. рублів близько двох тисяч малюнків, частина які були зведені у альбоми.

Колекції таких художників, як О. Петров, В. Дорогов та І.О. Іванов дійшли до нашого часу лише частково. Майже всі ці роботи зберігаються в ДРМ.

Зібрання робіт О. Петрова було передано до музею колекціонером Л. Цитович у 1918 р. Відносно Південної України дане зібрання має чітку тематичну направленість. З 27 робіт переданих робіт, 20 – являють собою своєрідний «візуальний репортаж» подорожі Катерини II по Дніпру і далі до Криму. Інші 8 робіт презентують повсякденність народів Сибіру та інших регіонів імперії.

Дружина покійного архітектора графа М. Львова Марія Олексіївна після його смерті у 1804 р. передала до Академії мистецтв всі малюнки художника І.О. Іванова з колекції свого чоловіка. Згодом ці малюнки потрапили у фонди ДРМ. Зараз у музеї зберігається сім малюнків роботи І. Іванова, які були зроблені у 1803 р. під час подорожі до Криму разом з М. Львовим.

Музейні фонди ДРМ мають на зберіганні роботи художника О. Дорогова, в яких представлена суцільно кримська тематика. Всі вони виконані в техніці акварелі та нараховують 6 одиниць. За інформацією службового каталогу музею акварелі «Двоповерховий дерев'яний

дім» та «Панський дім зі сторони саду» потрапили до музею у 1928 р. з приватної збірання відомого колекціонера, мистецтвознавця та дипломата В. Аргунського-Долгорукова, який був членом ради Російського музею. Інша робота «Крим. Вид Оріанди» ще у 1897 р. була передана з Ермітажу під час формування колекції, створеної ДРМ. Робота «Лунна ніч на морі» потрапила в музей при розподілі Державного музейного фонду, сформованого у 20–30-ті рр. XX ст. з конфіскованих радянською владою музейних цінностей. Про інші дві роботи О. Дорогова, що зберігаються у ДРМ зображення кримських татар на узбережжі та Дюрбе в Бахчисараї, інформація у службовому каталозі музею відсутня.

В ДРМ зберігаються колекції творів Ж. Мівілля, В. Жуковського та І. Айвазовського, які є частиною масиву їх творчого надбання, що розпорошено по фондах інших музейних закладів.

Фонди ДРМ містять найбільшу колекцію робіт швейцарського живописця Ж. Мівілля, який відвідав Крим у 1814 р. Згодом у Базелі з більш ніж 200 ескізів він створив серію з 40 живописних полотен кримської тематики. За інформацією Н. Преснової, ці роботи у 1819 р. були куплені графинею А. Бобринською, але впродовж XIX ст. колекція була розпорошена й частина робіт потрапила в інші руки. Так, у 1928 р. до ДРМ з Ермітажу було передано роботу Ж. Мівілля «Вид на Ай-Петрі», що знаходилась в колекції відомого мецената та колекціонера князя В. Аргунського-Долгорукова, який у 1818–1819 рр. працював зберігачем у відділі малюнків та гравюр Ермітажу. У 1918 р. він передав частину своєї колекції до Ермітажу, у тому числі й згадану роботу Ж. Мівілля. Інша картина – «Вид в околицях Інкермана» потрапила до ДРМ теж у 1918 р. із збірання російської галереїниці та музейного працівника Н. Добичиної. Окрім цього, у ДРМ зберігаються ще сім картин Ж. Мівілля. Ці останні роботи потрапили до фондів «непрофільного» для ДРМ художника швейцарського походження Ж. Мівілля завдяки тому, що довгий час їх авторство приписувались М. Іванову (1748–1823 рр.) – художнику-акварелісту, який перебував у почті О. Потьомкіна у 80–90 х рр. XVIII ст. Частину робіт

Ж. Мівілля було атрибутовано як полотна, що належать М. Іванову, та передано з приватних колекцій та Державного музейного фонду до ДРМ як роботи М. Іванова. Згодом у 1947 р. мистецтвознавець В. Макаров впевнено довів, що авторство цих картин належить саме Ж. Мівіллю. Роботи було вирішено залишити в ДРМ і нікуди не передавати.

Відділ малюнку ДРМ містить п'ять робіт В. Жуковського, зроблених ним під час вояжу Північним Причорномор'ям у 1837 р. Сюжети малюнків відображають дійсність Одеси та Надпорожжя. Вони, скоріш за все, були штучно виокремленні від альбому, який нині зберігається в Ермітажі. В альбомі залишилися тільки роботи, які сюжетно прив'язані до Криму. Як і ермітажні зображення, ці п'ять робіт тісно сюжетно та хронологічно вплітаються у текст щоденників В. Жуковського.

У зібраннях ДРМ значиться близько 40 живописних полотен та численні малюнки і акварелі І. Айвазовського. Це друге, за кількістю, зібрання полотен великого майстра після Феодосійської картинної галереї. Серед робіт, що відносяться до кінця 30-х – першої половини 50-х рр. XIX ст., тобто до періоду становлення та визнання творчості І. Айвазовського, в музеї зберігаються п'ять полотен. Це робота «Російська ескадра на севастопольському рейді» (1846 р.), створена художником під час його служби І. Айвазовського при Генеральному штабі. У тому ж 1846 р. з'явилась і робота «Вигляд Одеси в місячну ніч». Полотно успішно виставлялось у Феодосії та Одесі у 1846 р. та врешті-решт було куплене Миколою І. Роботи І. Айвазовського першої половини 50-х рр. XIX ст. представлені картиною «Місячна ніч на кримському березі» (1852 р.), що була вперше виставлена в Одесі. В Санкт-Петербурзі її придбала президент Академії мистецтв велика княгиня Марія Миколаївна [1, 319]. Іншою роботою І. Айвазовського з фондів ДРМ є картина з подібною назвою «Місячна ніч на березі моря в Криму» (1852 р.). У 1852 р. була написана і інша картина одеської тематики «Гавань в Одесі на березі Чорного моря». Окрім живописних полотен у фондах музею зберігаються й дві роботи, створені на папері сепією – «Генуезька башта», та олівцем і просто сепією – «Вид скелястого берега з боку моря». До

малюнків олівцем відноситься робота «Севастополь». Ці три графічні роботи датовані 1845 р.

Останню групу складають роботи художників Ф. Алексеєва, М. Воробйова та А. Мартинова, представлені в ДРМ епізодично.

Для характеристики російської школи живопису другої половини XVIII ст. з Імператорської Академії мистецтв до фондів ДРМ у 1898 р. було передано 122 картини, в тому числі два полотна «засновника» російського міського пейзажу Ф. Алексеєва «Вид міста Бахчисарая» (1798 р.) та «Вид магістратської площі в Миколаєві» (1799 р.).

У 1897 р. до ДРМ з Ермітажу було передано дві роботи А. Мартинова «Вид околиць Бахчисарая» (1812 р.) та «Вид на Південний берег Криму поблизу Георгіївського монастиря» (1815 р.). Обидва полотна у 1817 р. були куплені Ермітажем у самого художника [3, 154].

У фондах музею значаться два окремі малюнки роботи М. Воробйова «Вид одеського порту та карантину» та «Дача Рено на березі моря. Одеса, зроблених ним відповідно у 1821 та 1828 рр.

Колекції ДРМ сформувались у першій третині ХХ ст. Процес активного формування колекції ДРМ за рахунок робіт з інших музеїв та зібрань припинився лише в 30-ті рр. ХІХ ст. Основними шляхами формування цього тематичного зібрання ДРМ були:

- Ермітаж та колекції з царських палаців. Особливо це стосується дореволюційного періоду, коли з ермітажного зібрання та царських резиденцій під Санкт-Петербургом для ДРМ відбирались роботи російських майстрів. В основі відбору лежала належність їх авторів до національної російської школи живопису, що відповідає самій концепції створення ДРМ (1895 р.).
- Націоналізовані після революції колекції. Після 1917 р. фонди ДРМ продовжувались активно поповнюватись за раху-

нок конфіскованих робіт з приватних колекцій, що спочатку потрапляли до сховищ Державного музейного фонду в Москві та Ленінграді.

- Ініціатива приватних осіб, які передавали до ДРМ свої колекції, аби зберегти їх від конфіскації та розпошення.

Тож, як бачимо, візуальний комплекс матеріалів Ермітажу та Російського музею несе широкий спектр відомостей про історичну реальність Північного Причорномор'я останньої чверті ХІХ ст. – середини ХІХ ст. Слід зазначити, що найстаріше, але менш потужне ермітажне зібрання, містить матеріали, що живописують деякі епізоди історичної реальності Північного Причорномор'я, а саме подорож Катерини ІІ, південно-бережний дворянський побут, особливості архітектури та етнографії Криму початку ХІХ ст., повсякденність населення Кримського півострову у 30-ті рр. ХІХ ст. Колекція живопису та графіки ДРМ є найбільш інформативно потужною та представницькою відносно історії заселення та урбанізації Північного-Причорномор'я кінця ХІХ ст. а також архітектури та повсякденності Криму 30-х рр. ХІХ ст.

Список використаних джерел

1. Айвазовский И.К. Собков Н.П. Словарь русских художников, ваятелей, живописцев, зодчих, рисовальщиков, граверов, литографов, медальеров, мозаичистов, иконописцев, литейщиков, чеканщиков, сканщиков и проч. / Сост. Н.П. Собко. – Санкт-Петербург: тип. М. М. Стасюлевича, 1893. – Т. 1. – Вып.1 «А» – 350 стб.
2. Вишленкова Е.А. Визуальное народоведение империи, или «Увидеть русского дано не каждому». – Москва: Новое литературное обозрение, 2011. – 384
3. Левинсон-Лессинг В.Ф. История картинной галереи Эрмитажа (1764-1917) / В.Ф. Левинсон-Лессинг. – Ленинград: «Искусство», 1985. – 424 с.
4. Отдел рукописного и документального фонда Государственного Эрмитажа. Ф. 4. Оп. II. 1816. Д. 26. 125 л.
5. Отдел рукописного и документального фонда Государственного Эрмитажа. Ф. 1. Оп. 11. Д. 14. 36 л.
6. Тимофеев Л. Крым в творчестве К. Боссоли // Сообщения Государственного Эрмитажа. – Ленинград, 1979. –Т. 44. – С. 25-27.

VIKTOR FILAS
Zaporizhzhya

VISUAL SOURCES ON THE HISTORY OF NORTHERN BLACK SEA REGION OF THE LAST QUARTER OF THE 18TH CENTURY – MID-19TH CENTURY IN THE COLLECTIONS OF THE RUSSIAN MUSEUM AND STATE HERITAGE MUSEUM

The article explores the composition and formation of a collection of paintings and graphics from the collections of the State Hermitage Museum and the Russian Museum, where the historical reality of the

Northern Black Sea region of the last quarter of the 18th century – mid-19th century is represented in a plot. The process of forming of the collections of these museums is also highlighted, and it is defined that in these institutions the overwhelming majority of visual sources in the form of painting and graphic arts on the history of the Northern Black Sea region of the last quarter of the 18th century – mid-19th century are concentrated. The visual complex of materials contains information on historical monuments, history of the development of the region, military events, everyday life of the population, ethnic history, etc.

Key words: watercolor, visual source, graphic, State Hermitage Museum, painting, drawing, Northern Black Sea region, Russian Museum.

ВИКТОР ФИЛАС

г. Запорожье

**ВИЗУАЛЬНЫЕ ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ
ПОСЛЕДНЕЙ ЧЕТВЕРТИ XVIII – СЕРЕДИНЫ XIX В. В СОБРАНИЯХ
РУССКОГО МУЗЕЯ И ГОСУДАРСТВЕННОГО ЭРМИТАЖА**

В статье исследован состав и формирование коллекции живописи и графики из собраний Эрмитажа и Русского музея, где сюжетно представлена северо-причерноморская историческая реальность последней четверти XVIII в. – середины XIX вв. Освещен процесс формирования коллекций этих музеев, а также установлено, что в этих заведениях сконцентрирована основная часть визуальных источников в виде произведений живописи и графики по истории Северного Причерноморья последней четверти XVIII в. – середины XIX в. Визуальный комплекс материалов этих учреждений несет информацию об исторических достопримечательностях, истории застройки региона, военных событиях, повседневности населения, этнической истории и тд.

Ключевые слова: акварель, визуальный источник, графика, Государственный Эрмитаж, живопись, рисунок, Северное Причерноморье, Русский музей.

Стаття надійшла до редколегії 08.06.2018

Розділ 5

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

УДК 614.885(477.73–25)«1854–1920»

ВАЛЕРІЙ ЄРМІЛОВ

м. Миколаїв

vsyermilov@gmail.com

УТВОРЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІЗАЦІЇ ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА У ДОРЯДЯНСЬКОМУ МИКОЛАЄВІ (ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ ЗАСНУВАННЯ ТОВАРИСТВА ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА УКРАЇНИ)

У статті показана служба сестер милосердя в Миколаївських госпіталях у період Східної (Кримської) війни як попередниця червонохресного руху. Розглянута діяльність організацій Червоного Хреста – Миколаївських відділу Херсонського управління Російського товариства піклування про поранених і хворих воїнів, а потім місцевого управління Російського товариства Червоного Хреста. Висвітлено діяльність найбільш виразної складової Миколаївського управління – службу сестер милосердя в місті у воєнних і мирних умовах у дорадянський час. Зроблено висновок, що говорячи про 100-річчя з дня заснування Товариства Червоного Хреста України, слід згадувати і його передісторію, яка саме в Миколаєві мала один із найтриваліших періодів.

Ключові слова: Червоний Хрест, благодійна організація, сестра милосердя, госпіталь, дорадянський Миколаїв.

У квітні 2018 року виповнилося 100 років із дня створення Товариства Червоного Хреста України. Відомо, що 15–18 квітня 1918 р. у Києві відбувся I з'їзд Товариства Червоного Хреста України, після чого ця організація стала самостійною. Але події Української національно-визвольної боротьби та державотворення 1917–1921 рр. не дали змоги повсюди (в тому числі в Миколаєві) створити діяльні структури цього Товариства. Із 1920 р. громадську червонохресну організацію одержавила і підпорядкувала комуністична партія України і весь радянський період вона знаходилася під її контролем. І тільки зі здобуттям Україною незалежності в 1991 р. національне Товариство Червоного Хреста знову стало самостійною організацією та з 1993 р. повноправним членом Міжнародної Федерації Товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця.

Але це Товариство виникло не на голому місці, воно мало своїх попередників із трива-

лою і змістовною історією. Зокрема, на теренах України, за попередніми даними, червонохресний рух одним із перших виявив себе саме в Миколаєві. Тому метою нашого дослідження стало вивчення і висвітлення періодів передісторії утворення і діяльності організації Червоного Хреста у нашому місті.

Для досягнення цієї мети ми поставили завдання: показати службу сестер милосердя у госпіталях Миколаєва в період Східної (Кримської) війни; розглянути діяльність місцевих організацій Червоного Хреста – Миколаївського відділу Херсонського управління Російського товариства піклування про поранених і хворих воїнів і Миколаївського управління Російського товариства Червоного Хреста; висвітлити найбільш виразну частину діяльності місцевого управління Товариства – службу сестер милосердя в різних госпіталях і міській лікарні у воєнні та мирні часи у дорадянському Миколаєві.

Відомо, що Червоний Хрест починався як громадська благодійна організація з догляду за пораненими та хворими воїнами, а потім надавав різні види допомоги потерпілим при народних бідах і особливих ситуаціях, специфічних для кожного регіону. Тому і діяльність його була різноманітною та унікальною для будь-якого міста, зокрема Миколаєва.

Попередниками Червоного Хреста були общини сестер милосердя і сердобольних сестер. Більш відомими та діяльними були сестри милосердя. На початку Східної (Кримської) війни 1853–1856 рр. під впливом інформації про героїчну оборону Севастополя і страждання там великої кількості хворих і поранених воїнів Велика княгиня Олена Павлівна створила в Петербурзі Хрестовоздвиженську общину сестер милосердя, яка була урочисто відкрита в день свята Воздвиження Хреста Господнього 5 листопада 1854 р. Загін сестер милосердя цієї общини під керівництвом видатного вченого-хірурга професора М. І. Пирогова одразу виїхав на театр бойових дій в Крим і з 1-го грудня почав працювати у військових госпіталах. Сестри милосердя займалися доглядом за пораненими та хворими, господарською частиною госпіталів, контролем за їх персоналом і адміністрацією. Кримські госпіталі швидко переповнилися хворими та пораненими воїнами, тому їх стали розвантажувати, відправляючи транспортом з півострова на материк (у Миколаїв воїни сухопутного відомства стали прибувати з листопада 1854 р.). Базою евакуації моряків – захисників Севастополя став Миколаїв. Сюди з березня до жовтня 1855 р. інтенсивно направлялися транспортом «з ампутуваними та вже нездатними до служби, навіть після виздоровлення, нижніми чинами Морського відомства, а частиною і з хворими, які потребують тривалого лікування» [1, 356]. Усього в Миколаїв на лікування прибуло близько 6 000 різних чинів морського відомства. Пирогов також відправив сестер милосердя для догляду за хворими та пораненими воїнами сухопутного і морського відомств і в тиллові госпіталі. У березні 1855 р. у Миколаїв прибуло 15 сестер. Потім загін із 34 сестер милосердя під загальним керівництвом старшої сестри Варвари Іванівни Щедриної певними частинами діяв у госпіталах Миколаєва і Херсона.

На 1 січня 1856 р. у Миколаєві знаходилося 26 сестер милосердя, в Херсоні – 20 сестер. Загальне керівництво ними продовжувала здійснювати В. І. Щедрина. Сестри служили в усіх госпіталах Миколаєва – морському і сухопутних військово-тимчасових. Це були сестри, які прибули з Петербургу, а також у Миколаєві з місцевих жінок вступили в общину, з Одеси та інших місць. У кінці 1856 р., коли майже всі військово-тимчасові госпіталі закрилися, петербурзькі сестри милосердя повернулися в столичну общину, а всі решта сестер, які вступили в неї у Миколаєві, припинили свою участь в общині.

Після Кримської війни у Миколаєві певний час проживала одна із перших сестер милосердя Даша Севастопольська (Дарія Лаврентіївна Михайлова, по чоловіку Хворостова). Потім повернулася у Севастополь.

Сестри милосердя продовжили служіння в госпіталах і лікарнях Санкт-Петербургу. Після затвердження імператором Олександром II 3-го травня 1867 р. статуту було створене «Російське товариство піклування про поранених і хворих воїнів». У губернських містах відкривалися місцеві управління цього Товариства. І в Миколаєві почався рух із утворення подібної організації. При канцелярії військового губернатора в липні 1867 р. було заведено відповідну справу і почався збір коштів. По січень 1870 р. включно внесками та пожертвуваннями зібрали 436 руб 28 коп [2, арк. 2 зв.]. 25-го червня 1870 р. у Миколаєві за ініціатииви військового губернатора Б. О. Глазенапа був утворений відділ Херсонського місцевого управління Російського товариства піклування про поранених і хворих воїнів [там само, арк. 6]. Але діяльність Миколаївського відділу не набула розвитку. За період із часу створення до середини 1877 р. його робота виразилася тільки в прийнятті пожертвувань, які зросли лише до 2 тис руб.

Наступний Миколаївський військовий губернатор М. А. Аркас у листі до Головного управління Російського товариства піклування про поранених і хворих воїнів від 5 липня 1877 р. ситуацію, що склалася до цього, пояснював: «такий незavidний стан справ Миколаївського відділу, головним чином

обумовлюється тим, що дії його знаходяться в залежності від Херсонського місцевого управління і коло діяльності членів відділу не має бажаної самостійності, тому багато з осіб, що проживають у Миколаєві, ставлячись із співчуттям до людинолюбивої справи Товариства піклування про поранених і хворих воїнів і з бажанням приносити грошові пожертви, відмовляються бути членами відділу». Тому М. А. Аркас з цієї причини та в час, коли Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. викликала у миколаївців бажання активної благодійності, у згаданому листі просив у Головного управління дозволу відкрити в Миколаєві самостійне місцеве управління Російського товариства [3, арк. 11–12 зв.].

Отримавши дозвіл, М. А. Аркас у серпні 1877 р. запросив міського голову, а голова – гласних міської думи взяти участь в організації місцевого управління Російського товариства піклування про поранених і хворих воїнів. При цьому повідомлялося, що внесок дійсних членів Товариства становить 10 руб, а членів-змагальників – 3 руб, сума пожертвування не обмежувалась [4, арк. 9–9 зв.].

Канцелярія військового губернатора також провела в місті певну роз'яснювальну роботу, в результаті якої 105 іменитих містян виявили бажання стати членами Товариства. 26 серпня 1877 р. відбулися загальні збори записавшихся у члени майбутньої організації, на яких обрали 16 членів Миколаївського місцевого управління Товариства (всього в Миколаєві за час війни членами Товариства стали близько 1000 чоловіків і жінок). Наступного дня члени управління із свого середовища обрали головою управління генерал-ад'ютанта адмірала М. А. Аркаса, його товаришем (заступником) – капітана 1 рангу К. В. Небольсина, скарбником – відставного контр-адмірала В. О. Леонова і кандидатом до нього – колезького асесора І. Ф. Бартенева. З дозволу військового губернатора (він же голова) Миколаївське місцеве управління Товариства 27 серпня 1877 р. почало свою діяльність [3, арк. 137–138]. Уже 30 серпня цього року канцелярія губернатора передала місцевому управлінню зібрані внески і пожертвування на суму 2 850 руб 85 коп. А в жовтні надійшло ще 70 руб 10 коп і цей процес продовжувався.

Зібрані кошти витрачалися на різні цілі. Так, губернатор у кінці 1877 р. у листі до міністра внутрішніх справ повідомляв, що місцеве управління заготовило і передало для перевезення з пароплавів і залізничного вокзалу евакуйованих у Миколаїв із театру бойових дій поранених і хворих воїнів теплої одежі та речей: 50 кожухів із овчини, 50 пар валяних чобіт і 50 байкових ковдр. Також кожному воїну, що отримав виздоровлення і виписувався з одного з місцевих госпіталів Миколаївським управлінням видавалися сорочка і пара онуч, а найбільше слабим – на додачу ще тепла фуфайка і пара шерстяних панчо. Всього таких речей отримали 908 воїнів [5, арк. 155–155 зв.].

За період російсько-турецької війни та евакуації військ з театру бойових дій на батьківщину в госпіталях, що знаходилися в Миколаєві (морському і декількох сухопутних військово-тимчасових) служили десятки сестер милосердя, в тому числі й миколаївські жінки. Їх праця була тяжка і небезпечна. Відомо, що одна з них – Варвара Родіонова, 23-х років, доглядаючи хворих 84-го військово-тимчасового госпіталю, 4-го травня 1878 р. померла [6, арк 1].

Сестри милосердя працювали в Миколаївських військово-тимчасових госпіталях до їх закриття в кінці 1879 р. У цьому році Російське товариство піклування про поранених і хворих воїнів було перейменоване в Російське товариство Червоного Хреста, але вже до цього Товариство піклування і його місцеві управління часто неофіційно йменували себе «Червоним Хрестом». У 1880 р. у розпорядженні Миколаївського місцевого управління Товариства Червоного Хреста перебувало 15 сестер милосердя випуску 1877 р. і 22 сестри випуску 1878 р. Із них 11 сестер продовжували службу в Миколаївському морському госпіталі, решта були в запасі, а деякі з них на прохання приватних осіб займалися доглядом хворих у їх помешканнях [7, 7–8].

Всі кошти місцевого управління ділилися на три капітали: спеціальний, запасний на час війни та запасний на народні біди. Крім того, управління мало певну витратну суму. Весь капітал Миколаївського управління на 1 січня 1880 р. становив 3 654 руб 87 коп.

Коло благодійності Товариства у мирний час значно розширилося. Так, у 1880 р. Миколаївське місцеве управління в зв'язку з направленням на Амур російської військової ескадри та загону міноносок із Чорного моря відправило у Владивосток транспорт різних носильних і постільних речей та медикаментів. Також грошима і речами була надана допомога Миколаївському морському госпіталю, місцевому Комітету нічліжних притулків, міській лікарні та одній із сестер милосердя, а також Миколаївському Благодійному товариству для його підопічних малолітніх дітей-сиріт і німецьких стариків, серед яких було багато колишніх учасників Кримської війни [там само, с. 10].

Після війни 1877–1878 рр. сестри милосердя стали служити і в Миколаївській міській лікарні. Відомо, що з 15 січня 1879 р. у штаті лікарні декілька років працювала сестра Глафіра Дмитрівна Богданова [8, арк. 4]. У 1882 р. у штаті лікарні було 2 сестри милосердя, в 1891 р. їх стало 4.

Із переходом міської лікарні в 1890 р. у спеціально для неї збудовані приміщення (до цього лікарня знаходилася в орендованих будівлях) і поступовим збільшенням ліжковості в ній збільшувалась і кількість сестер милосердя. У 1890-х роках в міській лікарні служило вже 10 сестер милосердя. У ці роки бажаючи стати сестрами милосердя за згодою місцевого управління Червоного Хреста і за дозволом військового губернатора при морському госпіталі та міській лікарні проходили практичне навчання, а потім атестувалися на звання сестри милосердя.

У 1896 р. Піклувальна рада міської лікарні постановила приймати бажаючих на службу в лікарню для догляду за хворими ще й понадштатних сестер без жалування. При цьому такі сестри милосердя приймалися на 1 місяць випробування, а потім їх могли перевести в понадштатні тільки після посвідчення головного лікаря про їх здібності до служби [9, арк. 15]. У 1899 р. військовий губернатор нагадав Піклувальній раді лікарні, що прийняття і звільнення сестер милосердя необхідно здійснювати тільки з відома місцевого управління Товариства Червоного Хреста.

З початком російсько-японської війни в Миколаєві в 1904 р. працювали в морському госпіталі 5 сестер милосердя, в міській лікарні – 8 сестер і тимчасово були відряджені на Далекий Схід 14 сестер. Окрім того, місцеве управління Товариства Червоного Хреста мало в запасі для відряджень і догляду за хворими в приватних оселях ще 6 сестер. А всього на 1 січня 1905 р. у розпорядженні Миколаївського місцевого управління з часу його створення перебувало 64 сестри милосердя [10, арк. 137–138].

12 лютого 1904 р. при Миколаївському місцевому відділенні Товариства Червоного Хреста почав діяти тимчасовий дамський комітет (кружок). Складався він із 5 жінок під керівництвом дружини градоначальника (з лютого по червень 1904 р. – Олена Василівна Енквіст, потім – Євгенія Миколаївна Загоранська-Кисіль). Дамський комітет організував майстерню з виготовлення білизни для воїнів. У ній безплатно в різний час працювали 86 миколаївських жінок. Виготовлення білизни здійснювалося також в 1-й та 2-й міських гімназіях. Всього за період існування майстерні з 12 лютого 1904 р. по 29 вересня 1905 р. було виготовлено, закуплено і відправлено 19 партій білизни, постільних речей, ваянків, фуфайок, панчо, шарпеток, онуч, платків, халатів та інших носильних речей кількістю 11 985 штук на загальну суму 7 227 руб 77 коп. Дамський комітет також зібрав і видав партію білизни та пожертвовані подарунки двом полкам, що відправлялися з Миколаєва на Далекий Схід [11].

У 1912 р. у міській лікарні (на 350 ліжок, але завжди переповнена хворими) вже працювало 14 сестер милосердя. Їх обов'язком було не стільки догляд за хворими, скільки нагляд за господарською частиною і чоловічою та жіночою прислугою, якої нараховувалося близько 115 чол. Більшість сестер милосердя жила в гуртожитку при лікарні. Праця лікарняних сестер була тяжкою. Місцева газета писала: «Їм доводиться працювати 36 годин безперервно. Так, через день кожна сестра чергує протягом 24 годин; потім наступного дня з 8 годин ранку вона працює до 2 годин дня. Із 2 до 4 годин обід, а потім знову робота до 6–7 годин вечора. Наступного

дня знову потрібно відправлятися на чергування» [12].

У міжвоєнний період місцеве управління Товариства Червоного Хреста збирало пожертви для потерпілих у Балканських війнах, від голоду, пожеж, епідемій та інших народних бід.

Із початком Першої світової війни червонохресний рух значно активізувався. У Миколаївському морському госпіталі та міській лікарні були організовані прискорені курси сестер милосердя. Наприклад, 5 вересня 1916 р. місцеве управління Товариства Червоного Хреста відкрило при міській лікарні четверту чергу курсів сестер милосердя воєнного часу. Наставляючи 50 курсанток, священник сказав про сестер милосердя, що вони «в нестримному пориві євангельської любові пішли під ворожі кулі, до смертних лож наших дорогих страждальців-воїнів, щоб перев'язувати їх рани, втішати в тяжкі болісні хвилини та приймати їх останній подих» [13]. Місцевим управлінням Товариства збиралися значні кошти, відправлялися подарунки воїнам на фронт і в місцеві госпіталі. Серед утворених у Миколаєві у роки війни госпіталів для евакуйованих з фронту поранених і хворих воїнів діяв і госпіталь Червоного Хреста на 200 ліжок (у приміщенні зимового морського зібрання). У морському госпіталі та всіх утворених госпіталях служили сестри милосердя. У лютому 1917 р. «за труди по місцевим лазаретам для хворих і поранених воїнів» були нагороджені: завідуючий Миколаївським лазаретом Червоного хреста Микола Матвеев орденом святої Анни 3 ступеня, сестри милосердя лазарету при морському госпіталі Марія Кровопускова і Ганна Фокина срібними нагрудними медалями з надписом «За старанність» [14].

У січні 1917 р. у міській лікарні також доглядали хворих місцевих жителів 7 постійних сестер милосердя і 19 тимчасових сестер, у липні – грудні цього року – 8 постійних і 10 тимчасових [15, арк. 3–3 зв, 40–41 зв.]. Кількість тимчасових сестер милосердя коливалася в залежності від рівня епідемічної захворюваності в місті та відповідно від кількості хворих у лікарні.

Тяжкий період національно-визвольних змагань і громадянської війни 1917–1920 рр.

супроводжувався різними народними бідами, в тому числі епідеміями. У зв'язку з масовим захворюванням сестер милосердя Миколаївської міської лікарні (епідемія висипного тифу в місті) у січні 1919 р. було виписано їм на заміну на два місяці 16 сестер з Одеси. Влітку 1919 р. в медичних закладах міста служили 65 постійних і тимчасових сестер милосердя.

У березні 1917 р. в Миколаєві в числі перших у місті була створена професійна спілка сестер милосердя. Ця спілка, займаючись своїми корпоративними питаннями, здійснювала й загальногромадську діяльність. Так, уже 3–4 квітня вона в місті провела збір коштів на суму 3 742 руб 51 коп, з яких 1100 руб через Червоний Хрест переслала у ворожі країни військовополоненим, а 2 441 руб 31 коп витратила на подарунки воїнам в окопах [16].

Профспілка сестер милосердя активно діяла в усі періоди зміни влади в місті 1917–1920 рр. Жінки міста у межах організації Червоного Хреста й не тільки в ці тяжкі часи також намагалися по можливості допомагати пораненим і хворим воїнам різних армій. З остаточним встановленням у Миколаєві в лютому 1920 р. радянської влади одним із перших у місті спеціальних навчальних закладів стала школа сестер милосердя.

Таким чином, на підставі викладеного матеріалу можемо сказати, що попередником червонохресного руху в Миколаєві стало служіння сестер милосердя в місцевих госпіталях в період Східної (Кримської) війни. Першою організацією в місті, яка потім стала називатися Червоним Хрестом, був утворений 25-го червня 1870 р. Миколаївський відділ Херсонського місцевого управління Російського товариства піклування про поранених і хворих воїнів. Але відділ через підпорядкованість Херсонському управлінню не набув популярності серед миколаївців. Діяльність наступного самостійного Миколаївського місцевого управління Товариства Червоного Хреста стала змістовною і багатосторонньою, найбільш виразною частиною якої було служіння сестер милосердя в різних госпіталях і лікарні у воєнний та мирний час у дорадянському Миколаєві. Отже, говорячи про історію Товариства Червоного Хреста України в зв'язку із 100-річчям із дня його заснування,

варто згадувати і його передісторію, яка саме в Миколаєві мала один із найтриваліших періодів існування, тому заслуговує на увагу і подальше дослідження.

Список використаних джерел

1. Распоряжения Морского ведомства относительно раненых и семейств убитых морских чинов Черноморского Флота // Морской Сборник. – 1855. – № 2. – С. 356.
2. Державний архів Миколаївської області (ДАМО), ф. 230, оп. 1, спр. 8079, 8 арк.
3. Там само, спр. 10018, 160 арк.
4. ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 376, 86 арк.
5. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 10030, 221 арк.
6. Там само, спр. 10165, 1 арк.
7. Отчет и обзор о деятельности Николаевского (Херс. губ.) Местного Управления Российского

Общества Красного Креста, состоящего под Высочайшим покровительством Её Императорского Высочества Государыни Цесаревны, ныне Государыни Императрицы за 1880 год. – Николаев, 1881. – 47 с.

8. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 11555, 37 арк.
9. ДАМО, ф. 308, оп. 1, спр. 103, 51 арк.
10. ДАМО, ф. 229, оп. 1, спр. 702, 198 арк.
11. Отчет временного дамского комитета Николаевского отделения Красного Креста // Южная Россия. – 1905. – 12 октября.
12. Положение сестер милосердия // Трудовая Газета. – 1912. – 2 ноября.
13. Открытие курсов сестер милосердия // Николаевская Газета. – 1916. – 6 сентября.
14. Высочайшие награды по местным лазаретам // Трудовая Газета. – 1917. – 2 марта.
15. ДАМО, ф. 308, оп. 1, спр. 100, 43 арк.
16. Отчет // Трудовая Газета. – 1917. – 1 июня.

VALERII YERMILOV

Mykolaiv

THE DEVELOPMENT AND ACTIVITY OF THE ORGANIZATION OF THE RED CROSS IN PRE-SOVIET MYKOLAIV (TO THE 100TH ANNIVERSARY OF THE FORMATION OF THE SOCIETY OF THE RED CROSS OF UKRAINE)

The article shows the service of nurses in Mykolaiv hospitals during the Eastern (Crimean) war as the predecessor of the Red Cross movement. The activity of the Red Cross organizations – the Mykolaiv departments of the Kherson department of the Russian Society for the care of the wounded and sick soldiers, and then the local government of the Russian Red Cross Society is considered. The activity of the most expressive component of Mykolaiv local administration is highlighted – the service of the sisters of mercy in the city in military and peaceful conditions in pre-Soviet times. The conclusion is drawn that, speaking of the 100th anniversary of the Red Cross Society of Ukraine, one should also recall its prehistory, which in Mykolaiv has one of the longest periods.

Key words: Red Cross, charity organization, sister of mercy, hospital, pre-Soviet Mykolaiv.

ВАЛЕРІЙ ЄРМІЛОВ

г. Николаев

ОБРАЗОВАНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОРГАНИЗАЦИИ КРАСНОГО КРЕСТА В ДОСОВЕТСКОМ НИКОЛАЕВЕ (К 100-ЛЕТИЮ СО ДНЯ ОСНОВАНИЯ ОБЩЕСТВА КРАСНОГО КРЕСТА УКРАИНЫ)

В статье показана служба сестер милосердия в Николаевских госпиталях в период Восточной (Крымской) войны как предшественница краснокрестовского движения. Рассмотрена деятельность организаций Красного Креста – Николаевских отдела Херсонского управления Российского общества попечения о раненых и больных воинах, а затем местного управления Российского общества Красного Креста. Освещена деятельность наиболее выразительной составляющей Николаевского местного управления – служба сестер милосердия в городе в военных и мирных условиях в досоветское время. Сделан вывод, что говоря о 100-летию со дня основания Общества Красного Креста Украины, следует вспоминать и его предисторию, которая именно в Николаеве имеет один из самых продолжительных периодов.

Ключевые слова: Красный Крест, благотворительная организация, сестра милосердия, госпиталь, досоветский Николаев.

Стаття надійшла до редколегії 30.05.2018

УДК 392(=1.497.2/=477.73)

ІННА КОЖУЛЕНКО

м. Миколаїв

innakozulenko@gmail.com

ТЕКСТИЛЬНА ТВОРЧИСТЬ ТЕРНІВСЬКИХ БОЛГАР

У статті розглядаються особливості традиційного ткацтва та вишивки тернівських болгар, наводиться класифікація виробів в залежності від техніки виготовлення. Прослідковано в діахронічному аспекті зміни в ткацьких технологіях. Детально розглянута орнаментика виробів, а також відзначено вплив українських народних мотивів на сюжети композицій болгарських майстрів.

Ключові слова: тернівські болгар, ткацтво, вишивка, килимні вироби, інтер'єр, народний костюм.

Тернівка – один з мікрорайонів м. Миколаєва (Україна), в якому до цього часу проживають нащадки болгар-переселенців, що в 1802 році оселились на місці колишньої турецької колонії. Тернівські поселенці стали частиною болгарської діаспори в Україні і внесли власний етнічний колорит до загальнокультурної панорами Північного Причорномор'я.

Актуальність цієї статті пов'язана з необхідністю переосмислення культури, побуту та ремесл тернівських болгар з точки зору мистецтвознавства, так як майже всі попередні дослідження були зроблені істориками та етнографами.

Питання історії та культури тернівських поселенців частково досліджувались вітчизняними та болгарськими науковцями. На початку ХХ ст. професор М. Державін [1, 117], а дещо пізніше етнограф С. Цветко [2, 89–103] помітили особливості у розвитку побутової індустрії колоністів, що визначались впливами сусіднього Миколаєва. В радянські часи на оригінальні мотиви в народній творчості тернівських болгар звернув увагу мистецтвознавець В. Малина [3, 134–135]. В період незалежності України цю тему більш детально дослідив історик та етнолог В. Гамза, присвятивши культурі та побуту тернівських болгар окремі статті і монографію [4, 464–494; 5, 24–28]. Втім, більш предметного розгляду потребує текстильна творчість поселенців, зокрема ткацтво та вишивка, в яких найбільш показово та характерно відбувся симбіоз практики, поширеної у Сакарсько-Странджанському регіоні, звідки вони вийшли, з одного боку та техніками і сюжетними

лініями, характерними для Півдня України з іншого.

Мета даного дослідження – дослідити еволюційні зміни у текстильній творчості тернівських болгар, визначити чинники, що їх викликали, узагальнити та класифікувати найбільш популярні вироби місцевих майстрів.

Тернівські поселенці володіли значним досвідом ремесл, накопиченим ще в метрополії, де майже повністю панувало натуральне господарство. Серед них були цілі родини ремісників, які мали досвід у різних галузях декоративно-ужиткового мистецтва. В діаспорі як і в метрополії болгарські майстри не проходили спеціального «академічного» навчання, а переймали ази майстерності один у одного, у старших поколінь та більш досвідчених майстрів. Відомо, що Північне Причорномор'я стало етноконтактною зоною для культурних зв'язків з українцями, росіянами, молдаванами, греками, гагаузами тощо. Тернівці як і інші болгарські колоністи не цурались «чужих» практик і активно вступали в процес їхнього взаємообміну.

Один з дослідників болгарської культури в Україні В. Гамза наголошує, що перспективи ткацтва у тернівських болгар безпосередньо були пов'язані зі станом вівчарства та козоводства, можливостями вирощування технічних культур (льону, коноплі) [5, 25]. Традиційно ткацтво у колоністів вважалося зимовим жіночим заняттям. Після закінчення польових робіт чоловіки здебільшого займались технічними ремеслами, а жінки ткали та фарбували полотна, килими, ковдри, простирадла, рушники, полотно для виготовлення

одягу, скатертин, хоругв, поясів тощо. В тернівській громаді існувала думка, що кожна жінка повинна була вміло виконувати ткацькі роботи, інакше до неї ставились з осудом, до того ж повна скриня (*сандик*) рушників, серветок і сорочок свідчила про достаток родини та працьовитість жінок [4, 479].

Вже у перші роки існування тернівської колонії майже кожна друга родина використовувала ткацький верстат, частково схожий на українські аналоги (в 1806 році на 114 сімей поселенців припадало 52 верстати). Згодом завдяки зростанню вівчарства вовняні вироби ткали вже у кожному селянському дворі. В 1841 році в Тернівці усі 173 домогосподарства мали верстати [4, 480].

У поселенні верстат називали словом «разбой» – від збивати, вбивати нитки. С. Цветко у надрукованій в 1929 році статті «Болгарський варстат» детально описав це обладнання на прикладі саме тернівської моделі. [2, 91–93]. Зараз один з тернівських верстатів-«разбоїв» можна побачити у музеї мікрорайону Тернівка.

У тернівських болгар ткацтво поділялось на декілька видів, головним з яких стало виробництво вовняних виробів, що спиралось на вівчарство та козоводство. Технологія ткацтва була звичайною і включала прядіння, зсування ниток, фарбування пряжі і власне ткання. Перед стрижкою овець мили в Інгулі, а потім стригли довгими ножицями. Обробку прядива з овечої вовни поселенці здійснювали за допомогою металевої чесальної щітки (*дирак*), а прядіння ниток (*конци*) – прядки (*чекрик*) і веретена (*вретену*). Ці види робіт доручались дівчатам, тому що безпосередньо за верстатом працювали досвідчені жінки.

Найбільш повно технологію ткацтва у тернівських болгар описав С.Цветко. Він зокрема зазначав, що вовну при чесанні (*влачене*) поділяли на три сорти: найкращу (*кьделя*), з якої пряли нитки на основу, середню (*штим*), з неї пряли прядиво для поперечної нитки (*вътък*) і найгіршу (*дръп*). Хоча з куделі зазвичай пряли (*предене*) на основу інколи її змішували із середньою. Середню ж намотували на цівки. «Дрип» пряли примітивним способом, вертячи веретено на землі, причому зазвичай це робили підлітки. Пря-

диво рахували (*броене*) на «мотовилки» (*мотувилка*). Ця деталь відігравала подвійну роль: виправляла перемотане на неї з веретен прядиво й слугувала за одиницю рахування. Розмір «мотовилки» складав від одного до трьох аршинів. В Тернівці ткали рахували наступним чином: три нитки дорівнювали одній четинці, а двадцять четинок дорівнювали одній главі. «Мотовилка» могла мати від 8 до 24 глав. Тканини поділялись на три основних типи: ткані на дві ништики (*литу платно*), на чотири (*димитну платно*) та на три (*макаденну* або *мармародну*). Останній вид тканини найважче ткався, але й матерія виходила найкраща і використовувалась для рушників й скатертин.

Коли прядиво було перераховане й основа відокремлена від «вътъку», його фарбували (*красене*), однокольорову ж матерію фарбували після закінчення її ткання. Для фарбування вживали куповані фарби, зварені в великому чавуні разом з корінням щавлю (*лапат*), що використовувався для закріплення фарби. Різні відтінки кольору називали словом «бой».

Перемотування (*сукане*) на цівки (*цави*, *масури*, *калами*) робили за допомогою «рудану». Прядиво призначене на «вътък» перемотували на «цави» такого розміру, щоб вони могли вміститись разом з намотаним прядивом в човник (*суфалку*). Далі відбувалась підготовка основи (*снув'яне*). Усі «калами» з намотаною основою настромлювали на дротики «клуб'я», брали кінці ниток і перемотували всю основу на кілки, вбиті в землю, перехрещуючи на останніх двох кілках по одній нитці. Коли всю основу було стягнуто на кілки, в тому місці, де вона перехрещена, вставляли «цяпуви». Тоді ж основу знімали з кілків, витягували на всю її довжину й переходили до подальшого етапу – намотування (*навиване*), що робили тільки удвох. З кінця, де основа була перехрещена й встромлені «цяпуви» прив'язували дошку, на яку клали важкий камінь аби розтягати основу і починали «навиване».

Коли ж основу було намотано на задне «кросно», його обертали таким чином, щоб «укряпка» була з лівої руки, тоді ненамотаний край основи, відв'язаний від ваги,

простягався вздовж стану. Цей край розрізали і просували по одній нитці або по дві спочатку в «ништилки», а потім в бердо (*вдяване*). Коли просування було закінчене кінці «жичок» зав'язували і крізь ці зав'язані кінці просували паличку [2, 91–93] Слід зазначити, що у вітчизняній етнографії зроблене С. Цветко описування верстату і технології ткацтва вважається одним з найбільш повних і детальних.

Особливої популярності у поселенців набуло килимарство. Тернівка тривалий час демонструвала велику консервативність у цьому жанрі текстильної творчості, яка виражалася в прихильності до традиційних мотивів, переважно орнаментальних.

Певну класифікацію тернівських килимів і ковдр запропонував В. Гамза. Залежно від техніки виготовлення та художнього оформлення килими і покривала роботи тернівських майстрів поділялися на кілька видів: яскраві вироби з переважанням червоного і жовтого кольорів (*шарени*), розділені на прямокутні поля різної ширини (*дамести*), дуже щільно виткані з використанням бавовни (*димитни*), яскраві поліхромні з щільно зібраних смуг без використання геометричних фігур (*влашки*) – від власної назви Валахія

Килими в залежності від технології виготовлення і художнього оформлення умовно поділялися на «старі» та «нові». «Старі» зразки відрізнялися більшими розмірами і композиційною строгістю. В їхньому художньому оформленні переважали геометричні фігури, що утворювалися перехрещенням різнокольорових ниток основи й «в'язку», або орнамент являв собою різнокольорові простолінійні смужки через всю ширину виробу, komponувався способом просування поперечних ниток через дві-три нитки основи [4, 481].

Наприкінці XIX століття у Тернівці з'явилися «нові» килими невеликих розмірів із стилізованими зображеннями квітів, птахів і тварин, які ткались для прикрашання помешкань, а також для загортання маленьких дітей. Їхній фон насичувався яскравими радісними фарбами. У виготовленні килимів з геометричними мотивами найбільш поширеним оригінальним прийомом стало застосування різнокольорових кульок (помпонів) з гарусу

(*фунди*), що пришивались по лініях орнаменту і надавали виробам особливої виразності та об'єму, рельєфності. В народі цей вид килимів називали *нафундином* або *килим със купене* – «килим з покупним», оскільки товсті шерстяні нитки для виготовлення фондів купувалися в міських магазинах. Поруч з ковдрами звичайних розмірів мешканці Тернівки ткали і продовгуваті – у вигляді доріжок (*в'єстрибник*), які причеплювались до бокових сторін диванів і дерев'яних ліжок, а також виступали в ролі додаткових накидок. Інколи по центру вистрибника вставляли мереживо [6].

У другій половині XIX ст. у поселенні в моду увійшли ткани із різнокольорових ниток строкаті торби (*шарена турба*), а також вишиті (*писана турба*), які слугували в ролі сумок. Їх зазвичай виготовляли із залишків тканин [7].

Якість ткання домашніх виробів у Тернівці була доволі високою. Килими і ковдри протягом тривалого часу не втрачали свого первісного вигляду, зберігаючи яскравість кольорів (в ході їх виготовлення для перевірки стійкості фарб часто практикувалось замочування у воді). Немало болгарських родин в Тернівці і Миколаєві дотепер зберігають килими і ковдри, зроблені руками їхніх предків понад століття тому.

З часом через занепад вівчарства у колонії відповідно зменшились і обсяги вовняної індустрії. Але її функціонування не припинилось. Тернівцям доводилось купувати сировину на міських ринках, де ціна на вовну постійно зростала

Поселенці також вирощували шовковиці, бавовну, льон і коноплі, придатні для виготовлення пряжі (*влакнодайни растения*). В середині XIX ст. отримало поширення виробництво тканин з луб'яних культур – конопель та льону. Особливо цінувалося тонке льняне полотно, яке в основному йшло на пошиття жіночих і дитячих сорочок. Взагалі льон вважався кращою сировиною, ніж коноплі. Однак із-за різкого зниження його врожайності у посушливі роки виникав дефіцит сировини.

Різноваріантне поєднання вовни, конопель, льону і бавовни дозволяло значно розширювати асортимент тканин та їхні функціонально-естетичні можливості. До набору

виробів з рослинних тканин входили одяг, хустки, серветки, рушники, скатертини, простирадла, мішки, мотузки та інше.

Завдяки традиційному ткацтву тернівці тривалий час забезпечували себе одягом. Переселенці принесли з собою на нову батьківщину навички виготовлення національного легкого та зимового одягу. Костюм виконував не тільки утилітарні функції, а демонстрував естетичні уподобання колоністів, рівень майстерності авторів, ступінь приналежності до різних верств населення та ін. Жіночий костюм відрізнявся усталеними формами і пропорціями, вмiлим колоритом, композицією, орнаментикою, аксесуарами. Повсякденний одяг болгарок був комплексним і складався з декількох елементів: натільного, верхнього, нагрудного, поясного, головного убору, знімальних ювелірних прикрас та взуття.

У цілому одяг тернівців відповідав поширеним зразкам болгарського народного костюму Півдня України, який за висновком дослідниці О. Тригуб представлений чотирма типами одягових комплексів: *сукманним*, *саяним* та незшитими типами поясного одягу *однопристілочним* і *двопристілочним* [8, 102–108].

Вид сукні, що вдягається поверх натільного одягу (сорочки), визначає тип болгарського жіночого костюму. Одяг із присутністю сукмана (сукман – глухий синій або чорний вовняний сарафан без плечового шва) відноситься до сукманого одягового комплексу. Цей комплекс був характерним для болгарок Півдня України майже все XIX ст. Сукман буває лляним, конопельним або бавовняним, але частіше він виготовлявся із вовни. Від матеріалу, з якого виготовлений сукман, залежить і його колір. Так сукмани з матеріалу рослинного походження мають природній колір, вовняні ж пофарбовані в чорний або темно-синій. Сукман майже повністю повторює крій ризи (нижньої сукні), тобто тунікоподібний з розташованим по центру основним полотном. Такий крій за походженням вважається більш архаїчним за інші. Як правило, без рукавів або з короткими, рідше з довгими рукавами. Східноболгарський «висококлинний» сукман має клини, що вставлені високо під пахвами [9, 14, 16].

Пошиття предметів одягу, насамперед сорочок (*риза*), вважалося вельми відповідальною справою, досвід в якій набували роками. На будній день шили чоловічі та жіночі сорочки з грубого сірого (невибіленого) полотна, а на свята – з тонкого, білосніжного, більш коштовного.

Поширення значно дешевших тканин фабричних підприємств на початку XX ст. зумовило занепад домашнього виробництва, через що кількість ткацьких верстатів в селянських родинах різко зменшилась. Їх почали за спрощеною технологією пристосовувати для виготовлення меланжированих доріжок з тканин, що стали непотрібom – *парцалени пустелки*. Таким чином старі, зношені речі не викидались, а приносили користь за для виготовлення тканих речей для побуту, хоча вони й не несли ніякого естетичного навантаження. Попит на ці вироби постійно зростав і окремі тернівці налагодили комерційний збут доріжок у Миколаєві. Вони і зараз зустрічаються в окремих приватних оселях, де проживають літні люди.

Зміни торкнулися й жіночого вбрання. Традиційний одяг тернівчанок на відміну від мешканок Бессарабії більш інтенсивно витіснявся сукнями, виготовленими із фабричних тканин. На міських ринках та в крамницях поселяни купували ситець, сатин, дешеві сорти парчі та шовку та інші. Нерідко торговці тканинами привозили свій крам у село. Певний час фабричні тканини поєднували в одязі із саморобними. Відомо, що смаки й уподобання мешканців Тернівки в значній мірі формувались під впливом міської культури, яка з одного боку вітала композиційну спрощеність і функціональність, а з іншого – диктувала інновації, нерідко достатньо коштовні.

Народна вишивка у тернівських болгар призначалась для прикрашання рушників, серветок та одягу. Яскравість та витонченість вишивки свідчили про вміння та смаки господині. Попри всю різноманітність композицій і технік спільними є геометричні, фіто-, антропо- та зооморфні орнаменти, а також професіоналізм у виконанні. Поліхромна вишивка на рушниках (*нешкир*, *кърпа*) поєднувала «староболгарську геометрію» з рослинними мотивами [4, 464–494].

Ритмічного багатства місцеві майстрині домагалися шляхом комбінації тонів – від м'яких фарб золота до темного кольору горіхового листя, від світло-рожевого до насиченого малинового кольору. Майже завжди у вишивках також присутній символічний червоний колір-символ краси, здоров'я, радості, добробуту і любові.

Вишивали жінки декількома видами гладі: щільна біла з настилом, легка без настилу, прорізна, тіньова, а також хрестиком. Остання техніка у поселенців мала свої відмінності – болгарський хрестик складався з чотирьох стібків, що перехрещуються – двох по діагоналі і двох по основі та утку. В Тернівці майстрині практикували також і тристібковий хрестик. Хоча ці способи вишивки і створювали додаткову рельєфність у всіх видах орнаментів, з часом вони поступилися звичайному – двостібковому. Для вишивки тернівчанки використовували різнокольорові нитки – муліне (*запулuch*), які купували у Миколаєві.

Тематика тернівської вишивки характеризувалась різноманітністю. Поряд із звичайною орнаментикою, насиченою геометричними варіаціями в народнопісенні сюжети. Привертають увагу орнаментальні композиції з чоловічків, що немов би взяли за руки, танцюючи національний танець *хоро*. Водночас, ці фігурки дають уявлення і про будні болгар. В зразках із зооморфною символікою особлива роль відводилась стилізованому зображенню лева, який вважається традиційним символом у болгар, коня, грифона, птиці. Нерідко, на початку ХХ ст., болгарські майстрині вишивали на рушниках контури будинків в оточенні дерев та квітів, тобто такі плерні композиції. Мотив будинку в болгарській народній вишивці відображає традиційне надання житлу сакрального значення [4, 483].

Особливу увагу приділяли вишивкам на весільній сорочці. В неї вкладався весь мистецький хист та вміння. Вишивання тривало декілька днів, першочергово обробляли рукав і низ сорочки. Нагрудна частина, поділ і рукава здебільшого прикрашались вишивкою у вигляді кольорового візерунка, іноді разом з мереживом, причому використовували

лись теплі і холодні відтінки. В орнаментиці сорочок привертає увагу поширений як і в українській традиції мотив ромбу, квадрату і смуги. На початку ХХ ст. художнє оздоблення сорочки майстрині практикували вже у спрощених формах, нерідко застосовуючи лише один колір.

Вишивка застосовувалася і для оздоблення такої важливої частини традиційного костюму тернівчанок як фартух (*запaska*, рідше вживалось слово *престилка*), який виконував практичну та естетичну функції і одягався поверх сукні (*сукман*, *чукман*) або ризи. В ХІХ ст. жінки носили так звані двопрестилочний варіант, що включав «попередницю» і більш широку – «позадницю», які зав'язувались безпосередньо до талії сукні або сорочки. Якщо робочий варіант запаски був однотонним, а у літніх жінок – підкреслено темним, то відпочинковий обов'язково прикрашався геометричною або частіше фітоморфною вишивкою гладдю чи хрестиком, чергуванням ниток пастельних тонів, доверху звужувався складками, а знизу оброблявся мереживом. Інколи фартух ткався по канонам вишивки, а в якості декору до боків пришивались декілька яскравих фундів [7].

Поширений аксесуар жіночого одягу – носова хустка (*латочe*), вишивався по всьому периметру візерунками, а до країв прив'язувались китички або мереживо в формі трьохрядної решітки.

Тернівська болгарська вишивка розвивалася під впливом українських етнічних, церковних мотивів, міський моди. В багатьох елементах вона співзвучна із загальнослов'янською тематикою і українською народною зокрема. На рушниках зображувались орнаментальні композиції та різноманітні сюжети сакрального змісту: птахи – символи людських душ, хрестоматійне дерево життя з присутнім філософським розумінням минулого, сучасного і майбутнього, вазонні композиції та інші. В більш пізні часи ХХ ст., на рушниках, в першу чергу подарункових, почали вишивати гладдю дати їх виготовлення, а також різні слова-побажання [4, 483].

На межі ХІХ–ХХ ст. з появою великої фабричної промисловості частка ремісничого виробництва в тернівській болгарській колонії

помітно знизилася, проте ткацьке ремесло повністю не зникло. В мінливих умовах народні умільці прагнули адаптувати свої виробы, корегували види і характер занять. Ткацтво демонструвало живучість і намагалося знайти свою нішу в килимарстві, виготовленні вовняних і сумішевих домотканих ковдр, покривал, скатертин. Причому стилістика текстильних виробів зазнала всю силу еkleктики, що охопила художній простір регіону.

Отже, у текстильній творчості тернівських болгар поєднувались традиційні техніки з інноваціями, що впливали із діаспорних умов. У художніх мотивах стали помітними іноетнічні вкраплення, передусім українські народні. Багато виробів болгарських майстрів Тернівки є гідними реліктами, які заслуговують на місце в музейних колекціях. Значна колекція виробів роботи тернівських ткаць знаходиться в фондах Миколаївського краєзнавчого музею. Діалектика взаємовпливу національних культур на прикладі ткацтва та вишивки, національного болгарського костюму у побуті локалізованої етнічної гру-

пи тернівських болгар потребує подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Державин Н. Болгарские колонии Новороссийского края. – Симферополь: Таврическая губернская типография, 1908. – 238 с.
2. Цветко С. Болгарський варстат // Матеріали до етнології. – Кн. 2. – Київ, 1929. – С. 89–103.
3. Малина В. В. Народное искусство болгар южной Украины: На материалах Одесской и Николаевской областей // Единение народов – единение культур. Украинско-болгарские культурные связи: история и современность. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 126–139.
4. Гамза В.І. Тернівка. Історико-етнографічний нарис. – Миколаїв. «Ліон» 2013. – 535 с.
5. Гамза В. Ремесла болгар Украинского Причерноморья как культурно-исторический феномен // Морето – граница или врата. Голямата вода. Научна конференция 2012. Бургас: Бряг, 2013. – С. 24–28.
6. Миколаївський обласний краєзнавчий музей (МОКМ). Зразки: [Т 2087, Т 2007, Т 2219].
7. Музей мікрорайону Тернівка (ММТ). Зразки: Тканини.
8. Тригуб О. Л. Художні особливості жіночого одягового комплексу болгар на півдні України 19–початку 20 ст. – Херсон. – Молодий вчений. – 2017. – № 2.
9. Велева М.Г. Българската двупрестилчена носия. – София: Издателство на Българската Академия на науките, 1963. – 162 с.

INNA KOZHULENKO
Mykolaiv

TEXTILE CREATIVITY OF BULGARIANS FROM TERNOVKA

The article deals with the features of traditional weaving and embroidery of the Bulgarians from Ternovka, is given the classification of products based on the technique of manufacture. It is traced in the diachronic aspect the changes in the weaving technology. The ornamentation of products is considered in detail, as well as the influence of Ukrainian folk motifs on the subjects of Bulgarian masters compositions.

Key words: Bulgarians from Ternovka, weaving, embroidery, carpet products, interior, folk costume.

ІННА КОЖУЛЕНКО
г. Николаев

ТЕКСТИЛЬНОЕ ТВОРЧЕСТВО ТЕРНОВСКИХ БОЛГАР

В статье рассматриваются особенности традиционного ткачества и вышивки терновских болгар, приводится классификация изделий в зависимости от техники изготовления. Прослежены в диахроническом аспекте изменения в ткацких технологиях. Детально рассмотрена орнаменталистика изделий, а также показано влияние украинских народных мотивов на сюжеты композиций болгарских мастеров.

Ключевые слова: терновские болгары, ткачество, вышивка, ковровые изделия, интерьер, народный костюм.

Стаття надійшла до редколегії 20.05.2018

УДК 930.908:904

МАРІАННА ЛАСІНСЬКА, МАЙЯ ВАРШАВСЬКА

м. Миколаїв

mariannalasinska@gmail.com

ДО ІСТОРІЇ СПІВПРАЦІ МИКОЛАЇВСЬКОГО ЮРИДИЧНОГО ЛІЦЕЮ ТА МНУ ІМЕНІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО В ГАЛУЗІ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ТА АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ МИКОЛАЇВЩИНИ

У статті проведено ретроспективний аналіз результативності участі в історико-краєзнавчих та археологічних дослідженнях Миколаївщини учнів Миколаївського юридичного ліцею у 1999–2017 роках, а також співпраці в даному напрямку з науковою та методичною школою Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Оцінено перспективність розвитку співробітництва.

Ключові слова: історичне краєзнавство, археологічні дослідження, учнівська наукова робота, історія співпраці, Миколаївський юридичний ліцей, Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського.

Протягом останніх двох десятиліть активно розвиваються та надають вагомий науковий результат історико-краєзнавчі дослідження та регіональна археологія. Створюються краєзнавчі й археологічні центри та формуються нові наукові школи. У цій царині не становить виключення історико-краєзнавче та археологічне вивчення старожитностей Миколаївщини, надзвичайно багатой на матеріальні пам'ятки історії людства різних епох. Інтенсифікація археологічних досліджень краю потребує залучення молоді, яка здатна відходити від укладених стереотипів в оцінці минулого. Використання результатів новітніх археологічних та історико-краєзнавчих робіт в навчальному та науково-дослідному процесі сприяє вихованню свідомого, всебічно розвиненого громадянина, формуванню цілісної, гармонійної особистості. Заняття історико-краєзнавчими та археологічними студіями в Миколаївському юридичному ліцеї нараховують майже двадцятирічну історію [1]. Результативною у виконанні досліджень вказаного напрямку є співпраця ліцею з Миколаївським національним університетом імені В. О. Сухомлинського [3]. На з'ясування досягнень, встановлення значення та перспектив співробітництва в навчальному та науковому напрямках між Миколаївським юридичним ліцеєм та Миколаївським національним університетом імені В. О. Сухомлинського спрямована дана стаття.

Означена проблема частково розглядалась Варшавською М. Ю. в роботах «Краєзнавчий музей і Юридичний ліцей. Основи музейної педагогіки» (2002 р.), «З досвіду спільної краєзнавчої роботи Миколаївського юридичного ліцею та Миколаївського обласного краєзнавчого музею. 1999–2016» (2016 р.) та Ласінською М. Ю., у співавторстві з Варшавською М. Ю. в статті «Участь учнів і випускників Миколаївського юридичного ліцею в археологічних дослідженнях Миколаївщини» (2017 р.) [1; 2; 3].

Мусимо констатувати, що у вище вказаних роботах розглядаються лише певні аспекти обраної авторами теми і в жодній з них не має ретроспективного аналізу результативності історико-краєзнавчих та археологічних досліджень учнів ліцею, а також співпраці в даному напрямку з науковою та методичною школою Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Заповнення вказаної лакуни є основним завданням даного нарису.

Сьогодні регіональна археологія являє собою інституціонально складну і багаторівневу наукову структуру. Частиною Миколаївської археологічної школи цілком справедливо можна вважати учнів та випускників Миколаївського юридичного ліцею Миколаївської міської ради Миколаївської області. Вони регулярно приймають участь в польових дослідженнях археологічних пам'яток в

межах м. Миколаєва та Миколаївської області. За результатами отриманого досвіду і набутих знань пишуть наукові нариси, з котрими виступають на різноманітних конкурсах учнівських та студентських робіт. Археологія стала одним з найважливіших напрямків позакласної роботи в Миколаївському юридичному ліцеї. Керівництвом студій ліцеїстів в галузі як історичного краєзнавства, так і археології займається вчитель історії Варшавська Майя Юхимівна, котра проводить зазначену роботу шляхом прищеплення учням навичок наукових досліджень за допомогою організації дослідницької діяльності з використанням різноманітних методів і форм навчання. При цьому вчителем ініціюється проведення, як теоретичних, так практичних польових досліджень в галузі археології.

Наукові консультації академічного рівня та безпосередню участь в розкопках учні Миколаївського юридичного ліцею здійснюють під керівництвом професорсько-викладацького складу Навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серед таких слід відзначити: К. В. Горбенко, О. П. Хаєцького, М. Ю. Ласінську та ін.

З 2015 року між Миколаївським юридичним ліцеєм і кафедрою історії та археології, тепер, кафедрою історії Миколаївського національного університету укладено угоду про співпрацю. Основними напрямками співробітництва, згідно цієї угоди стали: дослідження актуальних проблем історичної науки та археології, в контексті Болонського процесу та професійного розвитку вчителя; розробка наукових і видавничих проєктів; спільне проведення наукових конференцій різного рівня, форумів, лекторіїв, вебінарів, методичних засідань; апробація новітніх інноваційних підручників. Обов'язками, котрі покладають на себе співробітники кафедри є: підготовка студентів Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського до проходження різноманітних виробничих практик за участю учнів та вчителів ліцею; допомога в організації та проведенні історико-краєзнавчої та археологічної науково-дослідницької роботи учнями й педагогами; залучає учнів до участі в студентських науко-

во-практичних конференціях, наукових читаннях, святах, творчих зустрічах, форумах тощо.

Учні ліцею займаються польовими археологічними дослідженнями на базі Миколаївської археологічної експедиції під керівництвом К. В. Горбенко на поселенні доби фінальної бронзи «Дикий сад» в м. Миколаєві, відвідують музейні експозиції та виставкові заходи в стінах університету. Плідна співпраця призводить до того, що кожного року кілька випускників Миколаївського юридичного ліцею обирають, в якості закладу вищої освіти для продовження навчання Навчально-науковий інститут історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Дехто з них відзначився перемогами у всеукраїнських конкурсах наукових робіт студентів, турнірах та олімпіадах з історії. Зокрема хотілося б підкреслити досягнення магістрантів спеціалізації «Археологія», колишніх ліцеїстів, В. Довбні (з вересня 2017 року голова студентського наукового товариства інституту історії, політології та права МНУ імені В. О. Сухомлинського) та В. Луценко, котрі, як перебуваючи ліцеїстами, так і вже на студентській лаві приймали участь у Всеукраїнських турнірах юних істориків. В 2013 р. команда ліцею виборола I місце, а у 2014–2015 н.р. команда університету зайняла III місце, з В. Довбнею та В. Луценком у складі обох команд. Не відстають від них і випускники ліцею останніх років, котрі захищали роботи в Малій академії наук в галузі археології, на базі напрацьованих під час проходження археологічної практики матеріалів. Серед них, хочемо зазначити В. Білого та А. Золотопуп, науковий інтерес останніх торкнувся вивчення фортифікаційних споруд і матеріальної культури поселення «Дикий сад». Археологічні роботи ліцеїстів є плідними та перспективними.

Початок історико-краєзнавчих та археологічних досліджень, котрі проводили учні Миколаївського юридичного ліцею було покладено у 1999 р. роботами Дацко Тетяни «Культура Ольвії в V–VI ст. до н.е.» та Салтан Ганни на тему «Культ Аполлона в релігії ольвіополітів в VI–I ст. до н.е.». В 2000 р. здійснила наукове дослідження «Історичні традиції

та коріння гончарного ремесла півдня Миколаївщини».

У подальшому перелік тем учнівських науково-дослідних робіт археологічно-краєзнавчого спрямування значно розширився. Він вражає різноманітністю та актуальністю. У 2003 р. Іваніна Інна стала автором одного з перших досліджень такого характеру – «Миколаївський некрополь». Шпільова Євгенія в 2007 р. з роботою «Некрополь. Стан військових поховань періоду 1941 – 1945 рр.» прийняла участь та стала переможницею II обласного етапу Всеукраїнського конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів – членів «Малої академії наук України». Дослідження було здійснене під керівництвом кандидата історичних наук, доцента, наукового співробітника Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського Хаєцького О. П. В 2008 р. робота «Господарсько-житлові комплекси Сабатинівської та Білозерської культур в Степовому Побужжі», за авторством Бондаренко М., посіла I місце у II обласному етапі Всеукраїнського конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів – членів «Малої академії наук України». Тоді ж, у 2008 р. участь у конкурсі прийняла Казятинська Анна з темою: «Символіка Ольвійських монет класичного періоду». Вже наступного, 2009 р. Косякова Катерина стала автором учасником з дослідженням «Ольвія і скіфи на Північному Причорномор'ї. Взаємозв'язки двох культур», а Бондаренко М. з роботою «Архітектурні комплекси укріпленого поселення доби пізньої бронзи «Дикий Сад»» став переможцем II обласного етапу, зайнявши I місце та прийняв участь в III республіканському етапі й виборов II місце серед учасників Всеукраїнського конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів – членів «Малої академії наук України».

У 2010 р. Щукіна Наталія – переможниця II обласного етапу (I місце) та учасниця III республіканського етапу Всеукраїнського конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів – членів «Малої академії наук України» захистила роботу «Археолог Феодосій Тимофійович Камінський – життя та діяльність». В 2011 р. Тулупова Аліна виборола III місце у II обласному етапі Всеукраїнського конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів – членів «Малої академії наук

України» з дослідженням «Наш земляк Борис Мозолевський: археолог і поет». Васькова Юлія, продовживши цей напрямок, у 2015 р. стала учасником конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів – членів «Малої академії наук України» з темою «Борис Мозолевський – археолог і поет. Значення діяльності». Разом із нею, роботу «Державний устрій Ольвії» на конкурс подавала і Гук Аліна. Тоді ж, у 2015 р. учасником III-го Всеукраїнського конкурсу учнівських пошукових робіт «Слідами історії» став Гаркуша Сергій з темою наукового дослідження «Феодосій Тимофійович Камінський – археолог, краєзнавець, людина цікавої творчої і трагічної особистої долі».

У 2016 р. учениця 11-го класу Золотопуп Аліна з роботою «Матеріальна культура укріпленого поселення Дикий Сад» посіла II місце II етапу та стала учасницею III етапу конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів – членів «Малої академії наук України». Разом з Аліною Золотопуп у 2016 р. до II етапу потрапив переможець I етапу конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів – членів «Малої академії наук України», учень 10-го класу В'ячеслав Білий з дослідженням «Фортифікаційні споруди поселення Дикий Сад». А Катерина Дубровіна з дослідженням «Намогильні пам'ятники XIX – початку XX ст., як джерело вивчення етнічних процесів (на матеріалах Миколаївського некрополя)» у 2016 р. під керівництвом кандидата історичних наук, доцента, керівника Музею історії Хаєцького О. П. посіла II місце I етапу та стала учасницею II етапу конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів – членів «Малої академії наук України». Хочемо відзначити ґрунтовність та високий рівень історико-краєзнавчих досліджень учнів Миколаївського юридичного ліцею та відмітити, що надзвичайно результативними є роботи в галузі археології.

У рамках науково-методичного співробітництва між Миколаївським юридичним ліцеєм та кафедрою історії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського 24 листопада 2017 року розпочала роботу регіональна науково-практична конференція «Українська демократична революція 1917–1921 рр.: історичні наративи». Її організаторами виступили, як ліцей так і Миколаїв-

ський національний університет імені В. О. Сухомлинського. В роботі конференції взяли участь понад 50 дослідників, учителів і учнів шкіл, викладачів і студентів вищих навчальних закладів м. Миколаєва та регіону. Засідання проводилися в пленарному режимі і в секціях, крім того пройшов круглий стіл за участю вчителів шкіл м. Миколаєва та Миколаївської області. Діапазон тем включив в себе: історію революційних подій в Україні в 1917–1921 років; Миколаївщина в роки Української національно-демократичної революції 1917–1921 років; українська армія періоду революції 1917–1921 років. Особливу увагу учасники конференції приділили проблемі персоналізації історії. Були представлені фундаментальні доповіді в області дослідження раніше невідомих біографічних даних про видатних революційних діячів Півдня України, які зробили значний внесок у розвиток міста Миколаєва, в тому числі. Пріоритетною темою конференції стала багатогранність історії революційних подій, сучасні підходи до її вивчення і викладання, приурочена до 100-річчя Української національно-демократичної революції 1917–1921 років. Відкрила конференцію директор науково-методичного центру управління освіти Миколаївської міської ради Тарасова Ольга Володимирівна. Слова вітання промовила директор Миколаївського юридичного ліцею Миколаївської міської ради Миколаївської області Парамонова Тамара Володимирівна, доктор історичних наук, професор кафедри історії Навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського Пархоменко Владислав Анатолійович і директор науково-педагогічної бібліотеки м. Миколаєва Картузов Костянтин Миколайович. Представлені доповіді супроводжувалися активним обговоренням і науковими дискусіями. Широкий спектр тем, що піднімалися в ході роботи конференції та рівень і глибина їх розробки, продемонстрували значне зростання дослідницького інтересу вчених до різних питань історії революційних подій 1917–1921 років в Україні. Можливість використання матеріалів конференції в процесі викладання та методичної роботи вчителів сприятиме поширенню її результатів серед учнів середніх і вищих навчальних закладів

м. Миколаєва та Миколаївської області, а так само всіх тих, хто цікавиться актуальними проблемами вивчення історії Української національно-демократичної революції 1917–1921 років. Учасники конференції, також, могли ознайомитися з тематичною книжковою виставкою «Це нашої історії сторінки: Українська революція 1917–1921 рр.», укомплектованої матеріалами фондів Миколаївської обласної універсальної наукової бібліотеки імені О. Гмирьова, необхідними для подальшого просування досліджень і викладання важливих й цікавих тем історії революційних рухів 1917–1921 рр. в Україні.

27 квітня 2018 року викладачі кафедри історії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського – Пархоменко В. А. та Ласінська М. Ю., у продовженні співпраці, прийняли участь в історико-краєзнавчому науковому форумі «Уроки історії – уроки життя». Форум проводився в м. Миколаєві на базі Миколаївського юридичного ліцею Миколаївської міської ради Миколаївської області, з нагоди 100-річчя Української революції, з метою відновлення та збереження історичної пам'яті, дослідження маловідомих сторінок історії української держави і її регіонів в період національно-визвольних змагань. Його організаторами виступили: Управління освіти Миколаївської міської ради, Науково-методичний центр управління освіти Миколаївської міської ради, Миколаївський юридичний лицей Миколаївської міської ради Миколаївської області, Миколаївський обласний краєзнавчий музей, Всеукраїнська асоціація «Нова Доба». У роботі конференції взяли участь учні та вчителі шкіл м. Миколаєва та м. Северодонецька Луганської області. Метою заходу було означено: збереження та відновлення історичної пам'яті, популяризація регіональної історії; залучення молоді до історико-пошукової роботи, спрямованої на дослідження локальних історичних пам'яток, подій, постатей; налагодження комунікацій між дітьми різних регіонів України, організація освітнього партнерства між школами зони АТО та навчальними закладами м. Миколаєва. Пархоменко В. А. і Ласінська М. Ю. виступили модераторами секції «Миколаївщина в роки Української революції 1917–1920 рр. Фронтмени Української революції», присвяченої біографічним розвідкам

про революційних діячів часів Української національно-визвольної революції 1917–1921 рр. За результатами роботи форуму створено електронну інтернет-мапу «Місця Миколаєва, пов'язані з подіями Української революції», яку розміщено на сайтах Кліо-Миколаїв та Миколаївського юридичного ліцею; укладено довідки-рекомендації щодо увічнення історичних місць, пов'язаних з подіями Української революції 1917–1921 років у м. Миколаєві.

Напрямки співробітництва між Миколаївським юридичним ліцеєм та Миколаївським національним університетом імені В. О. Сухомилинського в галузі історико-краєзнавчих та археологічних досліджень постійно розширюються. Спрямовані на виконання завдань сучасної освіти та науки, актуалізують необхідність поглибленого вивчення історії рідного краю та регіональної археології. Проведення історико-краєзнавчих та археологічних студій на базі університету із залученням до них учнів формують у останніх стійкий інтерес до власного коріння, почуття національної гідності і, разом з тим, сприяють розвитку науки, оскільки, важлива роль у пошуку та розро-

бці нових тем належить наймолодшому поколінню істориків, які прагнуть відійти від стереотипів минулого. Співпраця між університетом та ліцеєм є перспективною та корисною для обох навчальних закладів як в науковому так і в методичному аспектах.

Список використаних джерел

1. Варшавська М. Ю. Краєзнавчий музей і юридичний ліцей. Основи музейної педагогіки / М. Ю. Варшавська // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. IV Миколаївська обласна краєзнавча конференція. – Миколаїв: Атол, 2002. – С. 184–185.
2. Варшавська М. Ю. З досвіду спільної краєзнавчої роботи Миколаївського юридичного ліцею та Миколаївського обласного краєзнавчого музею. 1999–2016 / М. Ю. Варшавська // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження : збірник наукових матеріалів X Миколаївської обласної краєзнавчої конференції (Миколаїв, 20–21 жовтня 2016 року) / ред. рада: М. Ф. Дмитров (голова), В. А. Михайлов, В. В. Чернявський, В. В. Животовська. – Миколаїв: Іліон, 2016. – С. 240–243.
3. Ласінська М.Ю., Варшавська М.Ю. Участь учнів і випускників Миколаївського юридичного ліцею в археологічних дослідженнях Миколаївщини / Маріанна Ласінська, Майя Варшавська // Аркасівські читання: історичні дослідження на сучасному етапі розвитку гуманітарної науки: матеріали VII міжнародної науково-практичної конференції (26 квітня 2017 р.). – Миколаїв МНУ імені В. О. Сухомилинського, 2017. – С. 26–28.

MARIANNA LASINSKA, MAYA VARSHAVSKA
Mykolaiv

TO THE HISTORY OF COOPERATION OF MYKOLAYIV LEGAL LYCEUM AND MYKOLAYIV NATIONAL UNIVERSITY NAMED AFTER V.O. SUKHOMLINSKY IN THE FIELD OF LOCAL HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES IN MYKOLAV REGION

Retrospective analysis of the effectiveness of participation in the historical, ethnographic and archaeological researches of the Mykolaiv region of the students of the Mykolayiv legal lyceum in 1999–2017 was made in the article. As well as cooperation in this direction with the scientific and methodological school of the Mykolaiv National University named after V. O. Sukhomlinsky Prospects of cooperation development are estimated.

Key words: historical regional studies, archaeological research, student's scientific work, history of cooperation, Mykolaiv Law School, Mykolaiv National University named after V. O. Sukhomlinsky.

МАРИАННА ЛАСИНСКАЯ, МАЙЯ ВАРШАВСКАЯ
г. Николаев

К ИСТОРИИ СОТРУДНИЧЕСТВА НИКОЛАЕВСКОГО ЮРИДИЧЕСКОГО ЛИЦЕЯ И ННУ ИМЕНИ В. А. СУХОМИЛИНСКОГО В ОБЛАСТИ ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКИХ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ НИКОЛАЕВЩИНЫ

В статье проведен ретроспективный анализ результативности участия в историко-краеведческих и археологических исследованиях Николаевщины учеников Николаевского юридического лицея в 1999–2017 годах, а также сотрудничества в данном направлении с научной и методической школой Николаевского национального университета имени В. А. Сухомилинского. Оценена перспективность развития сотрудничества.

Ключевые слова: историческое краеведение, археологические исследования, научная работа учащихся, история сотрудничества, Николаевский юридический лицей, Николаевский национальный университет имени В. А. Сухомилинского.

Стаття надійшла до редколегії 10.06.2018

УДК 947.084.3/6(477.82)

ЯРОСЛАВА МАРТИНЮК

м. Луцьк

mart.sn@ukr.net

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ВОЛИНІ (1919–1939 рр.)

Стаття присвячена дослідженню інституту місцевого самоврядування, котрий функціонував на Волині у міжвоєнний період. Характеризуючи форми й методи, здобутки й прорахунки діяльності інституту місцевого самоврядування на Волині у міжвоєнний період, автор, доводить, що головним його завданням було забезпечення потреб населення й піднесення його загального життєвого рівня. Там, де держава була не в змозі ефективно вирішувати найгостріші проблеми соціально-економічного й суспільно-політичного розвитку краю, самоуправління успішно здійснювало свої адміністративні, координуючі та регулюючі функції, охоплюючи майже всі сторони життя регіону.

Ключові слова: Волинське воєводство, територіальне самоврядування, міське самоврядування, магістрат, гміна.

Вивчення проблеми становлення та функціонування на Волині в міжвоєнний період інституту самоврядування викликане цілою низкою причин. В час, коли формується нова система територіального управління нашої держави, налагоджуються і встановлюються шляхи та механізми вирішення найгостріших проблем соціально-економічного та суспільно-політичного характеру – науковий аналіз історичного досвіду окремих регіонів України стає особливо необхідним. Отже, окрім суто наукового інтересу, актуальність піднятої проблеми зумовлена також практичними потребами сьогодення.

Слід відмітити, що найбільший внесок у вивчення питань, пов'язаних з історією створення та діяльністю інституту самоврядування як на Волині, так і загалом у Другій Речі Посполитій, зробили польські вчені – історики та правознавці. В сучасній польській історіографії є низка публікацій з окремих проблем історії нашого краю в період між двома світовими війнами, а також статті, присвячені конкретно діяльності органів міського та територіального самоврядування в Польщі. Вміщений в них науковий матеріал дає можливість зробити порівняльний аналіз процесів утворення та організаційного становлення самоуправ на території різних польських воєводств, їх національного та професійного складу, а також методів та напрямів роботи.

Проте, незважаючи на наявність низки праць польських науковців, у яких висвітлю-

ються проблеми діяльності самоврядних інституцій на Волині у міжвоєнний період, у вітчизняній історіографії на сьогоднішній день немає спеціальних комплексних досліджень, у яких би розглядалися ці питання.

Авторка поставила за мету висвітлити у статті одну із важливих ділянок праці органів самоврядування якою була їх участь у розбудові волинських міст міжвоєнного періоду.

У другій половині 1930-х рр. Волинське воєводство перетворилось на великий будівельний майданчик. Правові підстави для міського будівництва надавало розпорядження, видане міністерством громадських робіт Речіпосполитої 7 липня 1919 р. [1, 34]. Головною метою цього розпорядження було забезпечення гарантованого впливу самоуправ на хід і розвиток міського будівництва, з одного боку, та кваліфікованого його здійснення – з іншого. Єдиною умовою, при дотриманні якої державна адміністрація могла доручити керівництво будівельними справами органам самоврядування, було створення так званих технічних служб, очолюваних спеціалістами-архітекторами, затвердженими міністерством громадських робіт. Така специфічна галузь як будівництво потребувала, звичайно, кваліфікованих фахівців та відповідним чином організованих інституцій.

Основний обсяг питань у будівельній галузі покликані були вирішувати повітові архітектори як кваліфіковані та компетентні спеціалісти. До їх обов'язків належало:

затвердження проектів та надання дозволу на проведення всіх будівельних робіт; здійснення технічного контролю за реалізацією проектів забудови не виділених з повіту міст; нагляд за існуючими приватними будівлями, а також за всіма архітектурно-будівельними роботами, котрі виконуються міськими та сільськими гмінами повіту; надання професійної допомоги міським та сільським гмінам у будівництві [1, 34]. У Луцьку, Рівному та Ковелі, тобто так званих містах, виділених з повіту, за дозволом міністерства громадських робіт обов'язки повітового архітектора міг виконувати міський архітектор.

Виділені міста, згідно із законодавством, обов'язково повинні були мати також належним чином організовані будівельні управління як органи наглядової влади першої інстанції [1, 35]. Всі функції їм передавались воєводською дирекцією громадських робіт – останньою інстанцією у вирішенні місцевих будівельних та архітектурних питань. Саме дирекція здійснювала нагляд за діяльністю повітових та міських архітекторів, будівельних управлінь виділених міст та надавала фахову допомогу в будівництві гмінним самоуправам. Наприклад, 4 березня 1930 р. луцький повітовий староста в листі до воєводського управління повідомляв, що «напередодні весняного сезону санітарний стан міста Луцька є загрозливим», звернули особливу увагу на незадовільний стан бруківки та недотримання плану забудови міста. З огляду на це, воєводська дирекція громадських робіт запропонувала магістрату «з метою впорядкування вулиць і дворів, а також усунення недоліків у забудові Луцька» провести засідання з участю представника дирекції, на якому було б опрацьовано загальний план розвитку міського будівництва [5, 4].

Отже, міське будівництво у воєводстві здійснювалось згідно із спеціально розробленими планами. Першим кроком міських властей був обмір, а потім врегулювання забудови вулиць і площ. Ця робота завершилась у всіх повітових містах ще до початку великої економічної кризи. До 1929 р. технічну документацію було виготовлено у Луцьку, Рівному, Острозі, Кременці, Ковелі, Олиці і Здолбуніві [9, 60]. Однак це стосувалось і містечок, і

навіть сіл воєводства: «Необхідно виконувати спрощені плани вимірювання сіл, щоб забезпечити їх належну забудову, що має особливе значення з точки зору гігієни та протипожежної безпеки. Витрати, пов'язані з цим, можуть становити 200–300 злотих на село» [2, 5].

До розробки та втілення будівельних планів міські гміни приступили лише в 1929 р., керуючись при цьому розпорядженням міністра громадських робіт [4, 4]. Одним із перших кроків міських властей був обмір та врегулювання забудови вулиць та площ. На засіданні воєводської технічної ради, яке відбулось 17 листопада 1931 р. під керівництвом директора громадських робіт інженера Ф. Ксежопольського наголошувалось, що на території Волинського воєводства обміру найбільше потребували такі міста, як Ковель (вартість обміру 130 тис. злотих), Володимир (63 тис. злотих), Кременець (41 тис. злотих), Дубно (68 тис. злотих) і Здолбунів (22 тис. злотих) [6, 37].

Отож, уже в перше повоєнне десятиліття у всіх містах Волині проводились роботи щодо брукування вулиць і викладення бетонних тротуарів. Наприклад, у Луцьку було оновлено 40 тис. м² бруківки і покладено 21 тис. м² нової, прокладено 13 тис. м² тротуарних плит. В Здолбуніві – 40 тис. м² бруківки і 11 тис. м² тротуарів, в Олиці відповідно 7,5 тис. м² і 1,5 м², в Острозі близько 2,5 км бруку [5, 91]. Роботи щодо брукування вулиць велись безпосередньо аж до початку Другої світової війни.

Поряд з цим проводились роботи для покращення загального вигляду міст. Насамперед закладались парки, сквери, вулиці засаджувались деревами, а на завершальному етапі будувались рекреаційні зони і спортивні майданчики. Зокрема, в 30-ті роки був закладений парк площею 5 га у Ковелі, на території якого споруджено стадіон, парашутну вежу, байдарочну трасу, а також збудовано стадіон і пляж у Костополі [9, 58].

Одним із завдань, які поставила державна адміністрація перед самоврядуванням, була активна робота для покращення санітарного стану міст та сіл воєводства (закон від 19 липня 1919 р.). У зв'язку з цим гміни зобов'язані були піклуватись про чистоту повітря, ґрунту, води, гігієну помешкань і т.п. Передусім

необхідно було звернути увагу на ті засоби, котрі б запобігали виникненню та поширенню інфекційних захворювань. Це передбачало насамперед забезпечення населення придатною для вживання питною водою, тобто водогоном; а також будівництво каналізаційної мережі; створення низки гігієнічних закладів для громадського користування (лазень, туалетів і т.п.); утримання в належному санітарному стані міських торгів, ринків, боєнь і т.п. Усі ці заходи були необхідними з огляду на те, що санітарний стан населених пунктів воєводства залишався на досить низькому рівні. Наприклад, у січні 1928 р. міністерство внутрішніх справ Речіпосполитої надіслало повідомлення волинському воєводі про те, що «під час своєї останньої подорожі пан міністр пересвідчився в тому, що в Ковелі санітарний стан міста дуже поганий, а тому міська господарка створює враження погано спланованої» [3, 19]. У цьому ж році під час санітарної ревізії Луцька було виявлено, що магістрат явно ігнорує розпорядження адміністрації, видані з метою покращення санітарного стану міста, в той час як «бокові вулиці в переважній своїй більшості незабруковані, заболочені та засмічені... Місце стоянки підвід не прибирається належним чином. Очищення вулиць від сміття здійснюється не у вказані у відповідному циркулярі години, що спричинює куряву під час вуличного руху. Міські будинки не ремонтуються і знаходяться в занедбаному стані. Подібний стан речей є недопустимим, тому що він негативно впливає на здоров'я населення і спричинює поширення інфекційних захворювань» [3, 51].

Досить поширеними були випадки спалаху епідемій інфекційних захворювань, спричинених відсутністю придатної для вживання питної води. Запобігти цьому повинно було будівництво коштом самоуправ мережі громадських криниць. Вартість спорудження навіть однієї криниці була досить високою і становила, наприклад, у 1938 р. 10 тис. злотих. Саме тому кількість приватних криниць була значно більшою, ніж громадських, побудованих органами повітового самоврядування. Наприклад, на території Горохівського повіту було 9400 приватних колодязів і лише 96 громадських [10, 94].

В кінці 20-х рр. органи міського самоврядування розпочали будівництво каналізаційної мережі й водогонів у Луцьку, Рівному, Кременці, Ковелі. На це будівництво виділялись великі кошти. Лише у Луцьку в 1928 р. планувалось виділити 100 тис. злотих. Проте велика економічна криза загальмувала втілення в життя планів розбудови міст воєводства. Роботи відновилися лише через декілька років. Тому на III з'їзді Волинської воєводської ради, котрий відбувся 27 січня 1937 р., відмічалось, що «дуже важливою галуззю господарчого життя покликані займатися спеціально створені в 1935 р. служби обміру і планування забудови міст, а також служби, відповідальні за розробку планів спорудження мережі водопроводу та каналізації. Вони сконцентрували у своїх руках всю роботу, що проводилась в цьому напрямку, завдяки чому протягом кількох років усі волинські міста вже мали плани власної розбудови» [7, 5]. Однак слід зазначити, що їх так і не було повністю втілено в життя і до 1939 р. заплановані роботи ніде не завершилися

Однією з умов змін життя міст Волині була організація торгівлі за західними зразками. З цією метою міські власті розпочали боротьбу із єврейськими лотками і торговими будками, наказували зносити будівлі, які перебували в поганому технічному стані. В 30-х рр. були розроблені плани будівництва великих критих ринків, до яких мали перейти вуличні торговці. Одночасно міські власті заохочували підприємців і купців, які вкладали кошти у будівництво крамниць та закладів служби побуту європейського рівня. Здебільшого в 30-х роках на центральних вулицях Луцька, Рівного, Ковеля, Дубна, Володимира-Волинського появилось багато красивих промислових і продовольчих магазинів, розрахованих на вимогливих і заможних покупців.

Важливе місце в діяльності самоуправління займала справа електрифікації Волині. Існуюча мережа невеликих електростанцій не задовольняла зростаючих потреб регіону. За порадою експертів було розпочато будівництво трьох великих електростанцій вартістю 10 млн. злотих. Споживання електроенергії зросло з 3 млн. квт/год. у 1932 р. до 6 млн квт/год. у 1938 р. [9, 91–92]. Так, наприклад,

лише в одному Горохові міська електростанція обслуговувала 475 споживачів, причому їх кількість швидко зростала: в 1936–1937 рр. – на 43, а в 1938–1939 рр. – вже на 176 споживачів електроенергії. Однак, враховуючи загальну чисельність мешканців міста (1070 будинків у 1939 р.), кількість тих, що мали можливість користуватись електроенергією, була порівняно невеликою [10, 114]. Основна причина полягала в тому, що електроенергія, яка вироблялась місцевими малопотужними електростанціями, була дорогою, тому такі дрібні підприємства, як олійні чи пекарні не мали можливості користуватись нею.

Вартими уваги є зусилля самоуправління щодо забезпечення умов роботи інституцій, необхідних з точки зору потреб міського організму. Це будинки для протипожежної і санітарної служб, а також приміщення громадського призначення. 26 квітня 1930 р. виконавчий відділ повітового сеймику в Костополі, доповідав, що «в листопаді минулого року цілком завершено приміщення магістрату, у зв'язку з чим 15 листопада магістрат перемістився до нового власного помешкання» [4, 10]. Одночасно зусиллями самоуправ за цей же період часу було побудовано приміщення староства у Ковелі та магістрату в Горохові. В 1938–1939 рр. здано в експлуатацію телефонний комунікаційний центр і автобусну станцію в Луцьку [8, 91].

Одним із важливих завдань самоуправ було забезпечення протипожежної безпеки населених пунктів воєводства. З цією метою повітові союзи самоврядування активно співпрацювали з Союзом протипожежної охорони. Завданням гмін на цій ділянці роботи самоврядування була організація спеціальних служб, а також передбачення в бюджетах відповідних сум на придбання необхідних інструментів та інвентарю. Обов'язком повітових союзів самоврядування було фінансування та організація курсів, а також утримання інструктора союзу та виділення коштів для підтримки видавничої діяльності цієї організації. Боротьба із пожежами була актуальною проблемою, тому значна кількість гмінних самоуправ добровільно здійснювали фінансову підтримку служб протипожежної охорони. У 1922 р. більшістю повітових сеймиків Во-

линського воєводства було запроваджено вогневий податок, названий так з огляду на те, що кошти, отримані від сплати його населенням, використовувались самоуправами на боротьбу із загрозою пожеж. Він був частиною будинкового податку і його розмір встановлювався залежно від оціночної вартості будівлі [11, 78].

Отже, доробок міських самоуправ у господарській сфері життя регіону є помітним. В першу чергу це стосувалось розбудови волинських міст, яка успішно здійснювалась органами самоврядування в міжвоєнний період. Саме завдяки їх інвестиціям та капіталовкладенням з кінця 1920-х рр. у містах і містечках воєводства пошквалились будівельні роботи. За відносно короткий період часу з ініціативи місцевого самоуправління у містах було розпочато брукування вулиць, спорудження каналізаційної мережі, водогонів, громадських криниць, збудовано ряд нових шкільних приміщень, медичних та санітарно-гігієнічних закладів. Зусиллями самоуправ було зроблено перші кроки в напрямі належної організації торгівлі в містах, забезпечення їх протипожежної безпеки, покращення загального санітарного стану населених пунктів. Органи як міського, так і територіального самоврядування, незважаючи на відчутний брак коштів та кваліфікованих спеціалістів, докладали всіх зусиль для того, щоб забезпечити найнеобхідніші потреби місцевого населення.

Список використаних джерел

1. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф.46. – Оп.1. – Спр.702. Протокол 2-го з'їзду начальників самоуправління Волинського воєводства, що відбувся в грудні 1921 р.
2. ДАВО. – Ф.46. – Оп.1. – Спр.1176. Циркуляр воєводського управління про бюджети комунальних союзів.
3. ДАВО. – Ф.46. – Оп.1. – Спр.1178. Переписка із староствами і повітовими відділами про санітарний стан населених пунктів.
4. ДАВО. – Ф.46. – Оп.1. – Спр.1817. Звіти магістратів і комісій по розбудові міст в ході будівельних робіт.
5. ДАВО. – Ф.46. – Оп.1. – Спр.1848. Повідомлення Луцького повітового староства про впорядкування міст.
6. ДАВО. – Ф.46. – Оп.2. – Спр.539. Статути комунальних ощадних кас і донесення повітових старост про організацію контролю обліку.
7. ДАВО. – Ф.46. – Оп.9-а. – Спр.591. Протокол третього з'їзду Волинської воєводської ради, котрий відбувся 27 січня 1937 року.

8. Менджецький В. Цивілізаційні і соціотопографічні переміни в містах Волинського воєводства (1921–1939 рр.) / В. Менджецький // Минуле і сучасне Волині: Літописні міста і середньовічна культура. Матеріали VIII Волинської обласної історико-краєзнавчої конференції 27-29 листопада 1995 року. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С.89-91.
9. Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych [Текст] / W. Mędrzecki. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1988. – 202 s.
10. Powiat Horochowski. Jego możliwości i potrzeby [Текст]. – Horochow: Nakładem wydziału powiatowego w Horochowie, 1939.
- Jaroszyński M. Samorząd terytorjalny w Polsce. Stan obecny. Wnioski do reformy [Текст] / M. Jaroszyński. – Warszawa: Towarzystwo wydawnicze "Ignis", 1923. – 142 s.

YAROSLAVA MARTYNYUK
Lutsk

ACTIVITIES OF CITY SELF-GOVERNMENT BODIES ON THE VOLYN (1919–1939 YEARS)

The article is devoted to the research of the institute of local self-government, which functioned in Volyn in the interwar period. Describing the forms and methods, achievements and miscalculations of the work of the Institute of Local self-government in Volyn in the interwar period, the author, argues that his main task was to ensure the needs of the population and increase its overall standard of living. Where the state was not able to effectively address the most acute problems of the socio-economic and socio-political development of the region, the self-government successfully implemented its administrative, coordinating and regulatory functions, covering almost all aspects of the region's life.

Key words: Volyn Voivodship, territorial self-government, city self-government, magistrate, gmina.

ЯРОСЛАВА МАРТИНЮК
г. Луцьк

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОРГАНОВ ГОРОДСКОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ НА ВОЛЫНИ (1919–1939 гг.)

Статья посвящена исследованию института местного самоуправления, который функционировал на Волини в период между первой и второй мировыми войнами. Характеризуя формы и методы, достижения и просчеты деятельности института местного самоуправления на Волини в этот период, автор доказывает, что главной его задачей было обеспечение потребностей населения и подъем его общего жизненного уровня. Там, где государство было не в состоянии эффективно решать острые проблемы социально-экономического и общественно-политического развития края, самоуправление успешно осуществляло свои административные, координирующие и регулирующие функции, охватывая почти все стороны жизни региона.

Ключевые слова: Волинское воеводство, территориальное самоуправление, городское самоуправление, магистрат, гмина.

Стаття надійшла до редколегії 04.06.2018

УДК 39(477.72)

МАКСИМ МУДРИЙ

м. Нова Каховка, Україна

mudriy_istorik@ukr.net

ЗМІЙКА В ЕТНОКУЛЬТУРНОМУ КОДІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

У статті на основі довідкової та публіцистичної літератури, Інтернет-видань тощо подається стисла характеристика основних етапів інтеграції етнічних шведів до географічного ареалу Херсонщини, проблеми й труднощі даного процесу, методи й шляхи розв'язання питань адаптації до нових умов існування. Хід і наслідки утворення нового поселення органічно пов'язані із причиною міграції колоністів від узбережжя Балтійського моря до Північного Причорномор'я. На підставі діалектичного підходу системно опрацьовано економічні, політичні, соціальні й духовно-культурні процеси, органічно пов'язані із включенням шведської спільноти до відносно ізольованого від інших скандинавських народів існування, котре породило феномен збереження архаїчної старошведської мови, що нині посилено вивчається лінгвістами у галузі давньої германістики та порівняльного мовознавства. Комплексно охарактеризовано історичні події, починаючи від XIII до початку XXI століть у географічному просторі від узбережжя Балтійського моря (острів Хійумаа, Естонська Республіка) до Бериславського району Херсонської області. Окремо подано релігійну карту спільноти скандинавів у поєднанні із іншими конфесіями на території Зміївки.

Ключові слова: шведи, Херсонщина, колонія, переселення, Зміївка.

Початки освоєння Північного Причорномор'я представниками осілих народів після тривалого панування монадного тюркомовного етнокомпоненту належить до кінця XVIII століття, коли європейська коаліція під християнськими знаменами завершувала процес ліквідації наслідків османської експансії у західному напрямку. Правляча верхівка Російської імперії відразу зіткнулася з проблемою нестачі людських ресурсів, необхідних для заселення територій, відвойованих, починаючи з 1768 р. територій, у Туреччини. Кріпосне право вкупі з порівняно невеликою кількістю населення (нагадаємо: у середині XVIII ст. кількість підданих австрійського та російського урядів приблизно дорівнювали одне одному) виявилось непереборною трудністю. Спроби фаворита князя Г. Потьомкіна організувати заселення регіону представниками російської національності від початку завершилися невдало: люди або розбігалися, або за короткий час верталися до місць колишнього помешкання [7]. Тому до колонізації активно долучилися жителі ближчих до Півдня українських земель спершу Лівобережної частини, а потім – Правобережжя сучасної України.

У планах російського уряду було створити на нових рубежах імперії воєнно-землеробські поселення і розвивати економіку

краю [6, 588]. З цією метою у країнах Європи було розгорнуто широку й системно підготовлену кампанію по залученню іноземних колоністів до освоєння Причорноморських степів. Від 1828 року на території нинішньої Одеської області переселенці із Швейцарії заснували першу виноробну колонію «Шабо». Наприкінці XIX століття вони розширили власну діяльність, закупивши з державного фонду кілька десятків десятин піщаників у районі Північної Таврії, заснували тут селище Основа, котре зараз є складовою міста Нова Каховка [11, 476]. Але першими іноземцями, які заклали прецедент освоєння теренів Херсонщини, по праву вважаються етнічні шведи. Їм Бериславський район завдячує багатьма аспектами нинішніх досягнень як у сфері економіки, так і на ниві культури.

До появи у пониззі Дніпра шведська спільнота декілька віків мешкала на острові Даго (Хійумаа, нинішня Естонська Республіка) Предки колоністів, переважно рибалки, тікали від сваволі шведського короля на периферії тодішньої скандинавської держави. Це тривало протягом XIII–XIV століть. І лише протягом XVII ст. мешканцям двічі загрожувало цілковите зникнення внаслідок частих епідемій чуми у Прибалтиці. Життя тут не було легким.

Ситуація докорінно змінилася по завершенні Північної війни. У 1721 р. за Ніштадським миром Естляндія й Лівонія переходять у володіння новоствореної Російської імперії. Шведські феодали зберігають свою власність і з метою збільшення прибутків підвищують податки та збори з місцевого населення. Шведські селяни не знали кріпацтва, і тому після скарги імператриці Катерині II від російського уряду їм надходить пропозиція переселитися на постійне місце проживання до відвоєнованих недавно від Османської імперії земель у обмін на особисту свободу й 60 десятин землі та звільнення від податків (від 10 років і більше). Одиссея відчайдушних переселенців розпочалася з серпня 1781 р., а завершилася 1 травня 1782 р. Із 12-00 шведів до пункту призначення дійшло 535 осіб [4, 11–13].

На новому місці колоністи одразу зіткнулися із цілим комплексом труднощів. Першою і найголовнішою виявилась нестача продовольства. Крім того, часті хвороби суттєво зменшували кількість нових мешканців краю. За перший рік загинуло ще 385 чоловік. Того ж 1782 р. було засновано село Старошведське, нинішня Зміївка (паралельні німецька й шведська назви – Schlangendorf). У 1787 р. князь Потьомкін дарував населеному пункту першу культову споруду – лютеранську кірху [2]. Таким чином відбулося становлення нової громади.

Протягом XIX ст. шведська громада зробила вагомий внесок у економічний розвиток краю разом із швейцарською спільнотою Основи. Про це наочно свідчать статистичні дані енциклопедії Брокгауза і Ефрона, які згадують Херсонську губернію: землі тут належать (1899): приватним власникам – 2 984 163 дес., селянським товариствам і товариствам на правах приватної власності – 187 246 дес., німцям, колишнім колоністам – 293 501 дес., болгарам – 5 150 дес., євреям – 513 дес., грекам – 1 445 дес.; всього земель приватного володіння – 3 470 017 дес., спірної землі – 4038 дес. Надільних земель числиться 2 307 570 дес.; з них у селян – 200 228 дес., у німців, колишніх колоністів – 185 031 дес. [8, 4].

Перша світова війна й революційні події 1917 р. суттєво змінили ситуацію не лише у

країні, але і на Бериславщині. Мешканці села Старошведське були втягнуті у вир громадянської війни, хоча старалися дотримуватися нейтралітету. Протягом 1919 р. червоними і білими арміями у місцевих жителів була реквізована худоба, а 1921 р. [4, 11–13] від голодної смерті їх врятувала продовольча допомога із рідної праматері – Швеції.

Під час непу й українізації місцевими активістами висувалося питання про організацію шведського національного району за зразком існуючих тоді грецьких та інших адміністративних утворень при округах. Проте на території нинішньої Херсонської області влада дозволила організувати тільки Каліниндорфський район для адаптування євреїв до сільського життя. Така політика радянської влади стимулювала початок рееміграції шведів на історичну батьківщину (1929 р.). Частина мешканців села Старошведське після початку процесу колективізації виїхало до Скандинавії, усього 885 осіб [9, 17].

Репресії 1930-х, події війни 1941–1945 рр. та повоєнний період започаткували негативну тенденцію до спроб радянської влади асимілювати шведську етнічну групу в рамках політики русифікації (зокрема у часи перебування при владі М. Хрущова і Л. Брежнєва). Це наявно проявилось у перейменуванні назви села Старошведське на Зміївку. Така зміна сталася внаслідок приєднання до Старошведського німецької колонії Schlangendorf (у перекладі із німецької «Зміїне село») [1]. У виданнях того часу «Історія міст і сіл України. Херсонська область» (1974) і в альбомі «Херсонщина» (1976) нічого не сказано про національні особливості Бериславського району загалом і села Зміївки зокрема. Єдина інформація, вміщена до ознайомлення у рамках концепції «розвинутого соціалізму» – це трафаретний шаблон про радянських колгоспників і єдиний багатонаціональний радянський народ [5, 47]. Створюючи змішані родини, нове покоління виїжджало за межі села і переймало переважно російську мову. Носіями традицій лишались особи старшого покоління. Їх ставало дедалі менше.

Одним із яскравих представників шведської спільноти XX ст. є Йоганнес Бускас (1916–1996 рр.) Народившись напередодні

буремних подій, він розпочав свій життєвий шлях у селі Старошведському, ходив до національної школи, котра функціонувала від 1914 до 1931 року. У 1929 р. емігрував до Швеції, наступні 60 років провів у Стокгольмі, до рідної оселі зміг приїхати 1992 р. разом із кореспондентами шведської газети «Land» й російського журналу «Навколо світу» [4, 11–13]. Дані його особистого архіву є безцінним джерелом у вивченні історії шведської діаспори у Прибалтиці та на Півдні України [10, 16].

У середині – другій половині ХХ ст. контингент мешканців Зміївки поповнився представниками із Західної України. Згідно з договором від 15 лютого 1951 року між СРСР і ПНР про обмін територіями, жителі 29 галицьких сіл були насильно переселені у східні та південні регіони України. З того часу Херсонщина стала домівкою для багатьох селян, депортованих із Західної України. У Зміївці знайшли притулок переселенці із сіл Береги Долішні, Лодина, Нанова Дрогобицького району Львівської області [2].

Нерозривно із життям галицьких переселенців пов'язана історія Української Греко-Католицької Церкви: у Зміївці зокрема і на Херсонщині взагалі. Адже єдине, що вдалося їм привезти з собою із Галичини – свою віру, свої традиції, свою громаду, стверджують українські переселенці. Саме вони заснували тут першу парафію УГКЦ, яка й досі залишається найбільшою в області [2]. Їм вдалося, попри заборони і репресії, зберегти не тільки батьківську віру, а й самобутні українські традиції.

Окремо слід виділити роль села Зміївки у становленні конфесійної картини сучасної Херсонщини. Традиційно шведи дотримувалися лютеранського віросповідання. Ця віра ріднить їх із частиною етнічних німців, котрі також створювали компактні місця проживання на Півдні України. Під час національного відродження початку 1990-х років Зміївка стала інтеграційним центром для членів Німецької Євангелічно-Лютеранської церкви в Україні. Громаду лютеран тут відновив священник із Казахстану отець Віктор Грефенштайн, він же разом із єпископом Ризьким Іваром Калнінем стояв біля витоків відновлення громади церкви Святої Катерини у Києві

(1992 р.) [12, 30]. Крім того, почесний громадянин Нової Каховки, член німецького товариства «Wiedergeburt – Ukraine» Юрій Штамм координував тут роботу громадських і релігійних організацій (проведення обрядів конфірмації тощо).

Важливою подією у житті не лише Херсонщини, але і України в цілому став офіційний візит чинного короля Швеції Карла XVI Густава 02 жовтня 2008 року. Монарша особа відвідала пам'ятні місця Зміївки (лютеранську кірху, цвинтар тощо), крім того, не обійшлося без спілкування із місцевими жителями. Карл XVI Густав і його дружина Сільвія – були дуже зворушені теплим прийомом. Його Величність зробив внесок у фінансування реставраційних робіт у місцевому храмі, подарував лікарні діагностичне обладнання, дорослим привіз гуманітарну допомогу, а дітям подарунки [3].

Від 1991 року лінгвісти із Стокгольму та Упсали регулярно відвідують Бериславщину задля вивчення архаїзмів старошведської мови, котра завдяки тривалій ізоляції зберегла граматичні та лексичні особливості XVIII століття [4, 11–13]. Шведська фірма «Чумак» від 1996 року провадить плідну діяльність на теренах Каховського та Скадовського районів. Її томати відомі багатьом споживачам як в Україні так і поза її межами.

Таким багатоаспектними й перспективними є реалії сучасної Зміївки. Вірна традиціям вона водночас впевнено дивиться у майбутнє, спираючись на багатий досвід мудрих предків.

Список використаних джерел

1. Брокгауз Ф. Херсонская губерния [Електронний ресурс] / Ф. Брокгауз, И. Ефрон // Санкт-Петербург. – 1890. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.vehi.net/brokgauz/>.
2. Зміївка (Бериславський район) [Електронний ресурс] // Вікіпедія – Режим доступу до ресурсу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%BC%D1%96%D1%97%D0%B2%D0%BA%D0%B0_\(%D0%91%D0%B5%D1%80%D0%B8%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%BC%D1%96%D1%97%D0%B2%D0%BA%D0%B0_(%D0%91%D0%B5%D1%80%D0%B8%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD))
3. Зміївка: мала Європа на півдні України [Електронний ресурс] // Релігійний туризм. – 2007. – Режим доступу до ресурсу: https://risu.org.ua/ua/relig_tourism/religious_region/15552/
4. Иванов К. Шведы со Змеевки / К. Иванов // Вокруг света. – 1992. – С. 11–13.
5. Історія міст сіл УРСР. Херсонська область / [О. Є. Касьяненко, М. М. Авдальян, П. Є. Богданов та ін.]. – Київ: УРЕ, 1973. – С. 47.

6. Історія Української РСР. / [А. Г. Шевелєв, І. І. Артеменко, Б. М. Бабій та ін.]. – Київ: «Наукова Думка», 1978. – 588 с.
7. Історія міст і сіл. Зміївка [Електронний ресурс]. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <http://ukrskr.com.ua/kherson/berisl/zmiyvka-berislavskiy>.
8. Кирпа І. Зміївка як зразок толерантності / Ірина Кирпа // Рідне село. – 2016. – №2. – С. 4.
9. Микитась І. Новітні Чичикови або примара Новоросії / Микитась І. // Літературна Україна. – 1994. – №17.
10. Херсонщина: фотоальбом – Київ: Мистецтво, 1976. – С. 16.
11. Яковлев А. А. Основа – украинская Шампань 120 лет / А. А. Яковлев. – Новая Каховка: ПИЕЛ, 2009. – С. 476.
12. Dmitrewitschh J. W. Die St. Katharinenkirche als Baudenkmal. In: Tatjana Terjoschina, Claus-Jürgen Røepke (Hrsg.): / Jurij Witaljewitsc Dmitrewitschh. // München. – 2000. – С. 30.

MAXIM MUDRYI

Nova Kakhovka

ZMIIVKA IN THE ETHNOCULTURAL CODE OF THE SOUTH OF UKRAINE

On the basis of reference and journalistic literature, Internet publications, etc. a brief description of the main stages of integration of ethnic Swedes to the geographical area of the Kherson region, the problems and difficulties of this process, methods and ways of addressing adaptation issues to new conditions of existence is given in this article. The course and consequences of the formation of a new settlement are organically connected with the cause of migration of colonists from the coast of the Baltic Sea to the Northern Black Sea coast. On the basis of the dialectical approach, the economic, political, social and spiritual-cultural processes systematically connected with the inclusion of the Swedish community in the relatively isolated existence of other Scandinavian people, which created the phenomenon of preserving the archaic Old Swedish language, which is now intensively studied by linguists in the field of ancient Germanistic and comparative linguistics. The historical events from the 13th to the beginning of the 21st centuries in the geographical area from the coast of the Baltic Sea (Hiiumaa island, the Republic of Estonia) to Berislavsky district of the Kherson region have been comprehensively characterized. The religious picture of the Scandinavian community in combination with other confessions on the territory of the Zmiivka is separately presented.

Key words: Swedes, Kherson region, colony, resettlement, Zmiivka.

МАКСИМ МУДРЫЙ

г. Новая Каховка

ЗМИЕВКА В ЭТНОКУЛЬТУРНОМ КОДЕ ЮГА УКРАИНЫ

В статье на основе справочной и публицистической литературы, Интернет-изданий и т. д. подается краткая характеристика основных этапов интеграции этнических шведов к географическому ареалу Херсонщины, проблемы и трудности данного процесса, методы и пути решения вопросов адаптации к новым условиям существования. Ход и последствия образования нового поселения органично связаны с причиной миграции колонистов от побережья Балтийского моря в Северное Причерноморье. На основании диалектического подхода системно обработано экономические, политические, социальные и духовно-культурные процессы, органически связанные с включением шведской общности к относительно изолированному от других скандинавских народов существованию, которое породило феномен сохранения архаичной старошведского языка, который ныне усиленно изучается лингвистами в области древней германистики и сравнительного языкознания. Комплексно охарактеризованы исторические события, начиная с XIII до начала XXI веков в географическом пространстве от побережья Балтийского моря (остров Хийумаа, Эстонская Республика) до Бериславского района Херсонской области. Отдельно представлено религиозную картину сообщества скандинавов в сочетании с другими конфессиями на территории Змиевки.

Ключевые слова: шведы, Херсонщина, колония, переселение, Змиевка.

Стаття надійшла до редколегії 05.05.2018

УДК 908 «1918».

ВЛАДИСЛАВ ПАРХОМЕНКО

м. Миколаїв

БЕРЕЗНЕВЕ ПОВСТАННЯ 1918 р. У МИКОЛАЄВІ У СПОГАДАХ СУЧАСНИКІВ

У статті на підставі мемуарної літератури висвітлено повстання у березні 1918 року в Миколаєві проти німецьких військ. Наголошено, що повстання мало стихійний характер і не було виключно пробільшовицьким, як про це вказувала радянська історіографія.

Ключові слова: мемуари, німецька окупація, повстання, Миколаїв.

Важливим джерелом при висвітленні національно-визвольної боротьби та революційних процесів 1917–1921 рр. в Україні, є спогади свідків та безпосередніх учасників тих подій. Часто мемуарна література містить чимало конкретно-історичної та аналітичної інформації, яка не представлена в інших джерелах. Звичайно, що спогади не позбавлені певної суб'єктивності, заангажованості адже вони відображають особисті погляди та уподобання автора. Проте саме цей суб'єктивізм, у свою чергу, й створює додаткове тло для кращого бачення і розуміння нашого історичного минулого.

Важливою подією в історії буремних 1917–1921 рр. в Миколаєві стало березневе повстання 1918 р., спрямоване проти німецько-австрійських військ. В радянській історіографії з ідеологічних причин, ця подія характеризувалась як знакова у «боротьбі трудящих мас за радянську владу». Зараз на цій події, увагу так вже не акцентують, проте не слід не враховувати настрої тодішнього суспільства, зокрема військових мас у ставленні до приходу австро-німецьких військ за Брестською угодою на терени України. Адже і спогади сучасників і історичні факти свідчать, що населення сприйняло кайзерівську окупацію неоднозначно. З приводу правомірності вживання терміну «окупація», у статті провідного вченого Р. Я. Пирога, доведено, що дії австро-німецької адміністрації в Україні характеризуються саме як дії влади окупаційної [1]. Про ставлення селянських мас до іноземних військ яскраво засвідчує й повстанський рух, який охопив українські губернії вже навесні 1918 р.

Не сприймала прихід німецько-австрійських військ і частина особового скла-

ду армії УНР, адже перед цим три роки – воєни, солдати колишньої російської армії воювали саме проти Німеччини, і цей фактор був вирішальним у настроях колишніх фронтовиків. Так, генерал УНР В. Петрів писав у мемуарах, що сотник його полку на вокзалі Житомира публічно дорікнув голову Центральної Ради М. Грушевського за союз із Вільгельмом. Сотника заарештували, але на вимогу М. Грушевського потім звільнили [2, 348]. Факт дуже показовий, що свідчив про тодішні настрої українського війська. Не випадково, що саме колишні фронтовики стануть основною силою, яка виступить зі зброєю навесні 1918 р. у Миколаєві та Херсоні проти кайзерівських військ.

За спогадами П. Христюка, у свій час, делегація УНР у Бресті виступала проти введення в Україну значних німецько-австрійських сил, і наголошувала, що формувань Січових стрільців та двох дивізій, сформованих із українських полонених (Синьожупанників), вистачить, аби відтіснити більшовиків. А якщо й будуть залучатися німецькі війська, то вони повинні просуватися тільки вздовж північного кордону України з Росією, для забезпечення територіальної цілісності УНР [3, 139]. Однак у Берліна та Відня був свій план, що передбачав фактично окупацію УНР.

У 1923 році в Миколаєві по «гарячих слідах» видано збірку матеріалів про історію революційного руху в місті. Значну її частину становили спогади. Так, березневому повстанню 1918 р. присвячено мемуарні свідчення більшовика М. Солтанова [4]; А. Ряппо, яка працювала в радянській газеті «Власть труда» і була дружиною голови Миколаївської ради робітничих і військових депутатів у

1917 р. Я. П. Ряппо (тоді ще меншовика) [5]; та невідомого свідка тих подій, що розповів про страти полонених повстанців німецькими військами [6]. Ще раніше в 1919 р. у Німеччині видано спогади В. Феста – керівника прес-служби миколаївського гарнізону, що правда він прибув до Миколаєва вже після придушення повстання, проте залишив доволі цікаві й скрупульозні свідчення про життя міста в умовах німецької окупації протягом 1918 р. [7].

17 березня 1918 р. німецько-австрійські війська увійшли до Миколаєва. Незначний опір їм здійснили загони радянських військ та місцевих червоногвардійців. Причому за даними німецької сторони: вона втратила лише одного загиблого солдата [7, с. 57]. Зайнявши місто, німецька влада закрила суднобудівні заводи «Наваль» і «Руссуд», захопила усю заводську та портову інфраструктуру, внаслідок чого десятки тисяч миколаївських робітників опинилися на вулиці, без роботи. Це загострило політичну напруженість у місті. Відразу почалися за доносами арешти прихильників більшовизму. Натовпи німецьких солдатів на базарі скуповували усе продовольство для відправки своїм голодуючим родинам. Наростало стихійне невдоволення діями окупаційної адміністрації. Так, більшовик М. Солтанов згадував, що він, щоправда, озброєний револьвером спільно із натовпом обурених робітників і колишніх фронтовиків, змусили німецький конвой звільнити 6-х заарештованих радянських працівників, які були членами місцевої колегії з націоналізації флоту [4, 175].

22 березня відбулося об'єднане засідання заводських робітничих комітетів «Наваля», «Руссуду», «Темводу» за участю фронтовиків, на яких лунали гасла: негайно озброюватися і виступати проти іноземних військ. Однак спільного плану дій вироблено не було. В цей же день зі сторони станції Водопій пролунали постріли радянського бронепотягу, що наблизився до міста. Внаслідок цього, за свідченнями тієї ж радянської сторони, у Миколаєві в різних районах почалося стихійне повстання.

А. Ряппо у спогадах, опублікованих у 1922 р. в журналі «Літопис революції», наводить інцидент, який став поштовхом до збройного протистояння. «22 марта, в пятни-

цу, на Соборной улице чисто по-обывательски вылилось настроение: побили какого-то немца, и, пока ликвидировался инцидент, какой-то фронтовик выстрелил в немецкого лейтенанта. Собралась случайная толпа, и это событие стало сигналом кровавейшего столкновения. Как молния разнеслось по городу, что немцев уже бьют. Рабочие мелких предприятий центра города, завода братьев Донских, болтавшие без дела на базаре солдаты, солдаты из штаба фронтовиков по Католической ул., – все это хлынуло в клуб эсеров «Земля и Воля», где были винтовки дружины, в Главную милицию, в Московский участок. Оружие было разобрано в два счета, и немцы не успели опомниться, как на них стали наступать» [8, 113].

Частково озброєнні робітники і колишні фронтовики, серед яких були й інваліди, на вулицях зупиняли німецьких солдат і віднімали зброю. Для кайзерівського командування це виявилось повною несподіванкою. Тому повстанці змогли швидко захопити деякі важливі пункти у місті та запаси зброї. Учасник повстання згадував: «На вокзалі наступали на австрійців і угорців, а по Московській вулиці на Лондонський готель – штаб німецького командування. А на Слобідці жінки і діти, майже без зброї, з криками «ура» зайняли радіостанцію, узявши в полон 59 солдатів, зброю і 2 кулемети» [4, 176]. На вулиці Херсонській у німців захопили декілька мінометів та одну гармату, однак до них не вистачало боезапасів.

Фото – Вуличний бій у Миколаєві
23 березня 1918 р.

(Walter Fest. Nikolajew, der letzte deutsche Posten am Schwarzen Meer. – Duisburg, 1919. s. 54)

А. Ряппо теж залишила цікаві, дещо емоційні (як жінка) свідчення про хід повстання у місті – в ті дні вона робила записи про події на вулицях Миколаєва. Маючи тісний зв'язок із комітетами партій більшовиків, меншовиків, есерів, вона теж вказувала на несподіваний, стихійний виступ населення. Початок повстання їй запам'ятався тим, що вона побачила на вулицях озброєних фронтовиків і робочих; переляканих обивателів, що поспішали до своїх домівок; здивованих і похмурих німецьких патрульних, які готувались до бою.

23 березня повстанці розпочали наступ із району робітничої Слобідки на німецькі казарми (колишнього флотського напівекіпажу) та завод «Руссуд», проте кулеметним вогнем були відбиті. Німецьке командування оговталось від першої несподіванки і стало планомерно придушувати виступ повсталих. Артилерія з центру міста почала обстрілювати осередки повстання – клуб більшовиків на розі Херсонської та Глазенапівської; паровий млин на вул. Херсонській, де були переважно фронтовики; склад сільгоспмашин Ельворті на вул. Глазенапівській; робочу Слобідку. Для «порядку» німці зробили постріли по приміщенню Міської думи, снаряд влучив в кабінет міського голови, але не розірвався. Сам міський голова В. П. Костенко заарештований німцями за те, що не запобіг повстанню. Під варту потрапило і керівництво міської міліції, оскільки не змогло захистити склади зброї від захоплення її повстанцями [5, 180]. Особливо постраждало населення Слобідки, чимало жінок та дітей загинуло від обстрілу артилерії на вул. Конопатній, 3-й Воєнній, 7-й Слобідській. «Буржуазні» квартали Миколаєва німецькі артилеристи не «турбували».

Ввечері 23-го із Одеси залізницею та автомобілями почали прибувати австро-угорські війська. 24 березня німці перейшли у наступ. У клубі більшовиків, за спогадами свідків, від вогню артилерії та пожежі загинуло біля 40 осіб, на складі сільгоспмашин Ельворті близько 100 [4, 177]. 25 березня місто вже повністю перейшло під контроль австро-німецьких сил. На Слобідці почалися обшуки – за знайдену зброю чи патрони, чоловіки розстрілювалися, а будинки спалювалися. За свідченнями сучасника, в цей же день за при-

міщенням вокзального вугільного складу розпочалися розстріли полонених повстанців. Стріляли розривними кулями, які спотворювали тіла страчених. Закопували їх у братських могилах, на яких вказували кількість розстріляних – «23», «14» [6, 188]. Точна кількість загиблих там не відома.

Загальні втрати повстанців за радянськими джерелами біля 2 тисяч, із них половина – мирне населення, втрати німців та австрійців – 1 тисяча [4, 178]. Проте німецький мемуарист називає інші, мабуть більш, виважені цифри, до яких він за родом служби мав доступ. «Бої тривали цілими днями. Перевагала то одна, то інша сторона. Розташований в готелі «Лондонський» німецький штаб через три дні був закритий. Німецький гарнізон в районі радіостанції атакований більшовицьким загonom чисельністю 800 чоловік і бився до останнього патрона. Проте з часом перемогли об'єднанні війська, які втратили 200 загиблих і 400 поранених... Тепер Миколаїв повністю знаходився під контролем німців» [57, s. 57].

Таким чином, мемуарні свідчення вказують на те, що повстання все ж таки не було виключно пробільшовицьким, як на цьому наголошувала радянська історіографія. Навіть для самих більшовиків воно виявилось стихійним. Рушійною силою березневого виступу проти окупантів стали переважно працівники місцевих заводів, робітнича молодь та колишні фронтовики. Останні, в 1917 р. залишили фронт, не бажаючи більше воювати, проте прихід німецьких військ у рідне місто викликав у них обурення та спротив. Не слід забувати, що перед цим країна три роки перебувала в стані виснажливої війни з Німеччиною та Австро-Угорщиною, тому і більшість населення ставилось до приходу їх військ у 1918 р., як до ворожих армій.

Список використаних джерел

1. Пиріг Р. Я. Німецько-австрійська окупація України 1918 р.: до питання про термінологічну визначеність // Український історичний журнал. – 2013. – №3. – С. 13–30.
2. Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини / упоряд. В. Сергійчук. – К.: Поліграфкнига, 2002. – 640 с.
3. Христюк П. О. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. – Відень : Український соціологічний інститут, 1921. – Т. 2. – 204 с.
4. Солтанов М. Четыре дня // Страницы борьбы. Сборник материалов по истории революционного

- движения в Николаеве. – Николаев: Типография Николаевского окрисполкома, 1923. – С. 175–178.
5. Ряппо А. У большевистского штаба // Страницы борьбы. Сборник материалов по истории революционного движения в Николаеве. – Николаев: Типография Николаевского окрисполкома, 1923. – С. 178–187.
6. На вокзале. (Воспоминания очевидца) // Страницы борьбы. Сборник материалов по истории ре-

волюционного движения в Николаеве. – Николаев: Типография Николаевского окрисполкома, 1923. – С. 187–189.

7. Walter Fest. Nikolajew, der letzte deutsche Posten am Schwarzen Meer. – Duisburg, 1919. – 220 s.
8. Ряппо А. Восстание николаевского пролетариата против немцев // Летопись революции. 1922. – № 1. – С. 107–123.

VLADYSLAV PARKHOMENKO
Mykolaiv

MARCH REVOLT IN 1918 IN MYKOLAIV IN REMEMBRANCES OF CONTEMPORARIES

In the article on the basis of memoir literature a revolt is lighted up in March, 1918 in Mykolaiv against the German troops. It is marked that a revolt had elemental character and was not exceptionally probolshevist, as soviet historiography specified on it.

Keywords: memoirs, German occupation, revolt, Mykolaiv.

ВЛАДИСЛАВ ПАРХОМЕНКО
г. Николаев

МАРТОВСКОЕ ВОССТАНИЕ В 1918 г. В НИКОЛАЕВЕ В ВОСПОМИНАНИЯХ СОВРЕМЕННОКОВ

В статье на основании мемуарной литературы освещено восстание в марте 1918 года в Николаеве против немецких войск. Отмечается, что восстание имело стихийный характер и не было исключительно пробольшевистским, как на это указывала советская историография.

Ключевые слова: мемуары, немецкая оккупация, восстание, Николаев.

Стаття надійшла до редколегії 20.05.2018

РЕЦЕНЗІЇ

У ВИТОКІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ

Рецензія на книгу: Грищенко Т. Р. Сільськогосподарський науковий комітет України (1918–1927): монографія / наук. ред. В. А. Вергунов. – К., 2017. – 360 с.

До 100-річчя Національної академії аграрних наук України світ побачила монографія кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника Т. Р. Грищенко «Сільськогосподарський науковий комітет України (1918–1927)» (Київ, 2017, 360 с.). Вона є логічним продовженням серії авторських історичних розвідок останніх років, присвячених історії та здобуткам провідного науково-методичного та координаційного центру аграрної науки – Сільськогосподарського наукового комітету України. За їх результатами було встановлено, що саме від нього веде свій відлік Національна академія аграрних наук України.

Монографія дає можливість досягнути під принципово новим кутом зору історію становлення і розвитку галузевої наукової думки. Здійснено порівняльний аналіз різних концепцій організації ведення аграрної науки і дослідної справи, завдяки чому сформульовано узагальнення, конкретні висновки, актуальні для сучасного дискурсу в пошуках оптимальної науково-організаційної моделі за новим євроінтеграційним спрямуванням.

Авторка використала цінний фактологічний матеріал і суттєво заповнила прогалину в історіографії даної проблеми. Джерелознавчу основу дослідження складають документи Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву м. Києва, Державного архіву Київської області, Державного архіву Черкаської області, Галузевого державного архіву Служби безпеки України, архівних фондів Інститутів архівознавства і

рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Наукового архіву Інституту археології НАН України, Архіву Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника та ін. Наголошую, що значна частина з них введена до наукового обігу вперше. Значна увага надавалася вивченню директивних матеріалів у галузі сільськогосподарської науки за визначений період, а також науковим працям відомих учених та великому масиву періодичних видань.

Дослідниця узагальнила основні тенденції становлення і розвитку сільськогосподарської науки у контексті соціально-економічних, суспільно-політичних, загальнонаукових і теоретико-методологічних чинників. Розкрила роль і місце Сільськогосподарського наукового комітету в системі координування аграрною наукою та дослідною справою. Визначила його основні наукові здобутки в різних галузях: ґрунтознавство, ботаніка, метеорологія, аграрна економіка, лісівництво, охорона природи, садівництво і городництво, бібліографія та бібліотекознавство та ін. У монографії також позиціонується внесок у становлення Комітету його очільників відомих творців-організаторів галузевого дослідництва: В. І. Вернадського, Б. Г. Іваницького, П. А. Тутковського, С. Л. Франкфурта, С. Ф. Веселовського, В. І. Ковалевського, І. М. Щоголева, П. Ф. Тушкана, М. М. Вольфа, О. Н. Соколовського.

Цікавими є роздуми щодо організації системи вищої галузевої освіти на українських землях, до становлення якої безпосередній стосунок мав Сільськогосподарський науковий комітет України як головний науково-

методичний осередок аграрної науки. Визначною була його популяризаторська і видавнича складові, музейна й виставкова практики тощо.

Цілком обґрунтованим є твердження про те, що Сільськогосподарський науковий комітет України був своєрідним феноменом і відповідав суті сучасної академічної науково-координуючої установи, а за спектром наукових досліджень, які охоплювали практично всі галузі сільськогосподарської науки, навіть випереджав потужні наукові інституції, що функціонували після нього.

На сучасному етапі, що позначився розбудовою національної системи галузевої науки

й освіти, пошуком шляхів їхньої інтеграції, окресленням перспектив організації галузевої академічної науки, вивченням досвіду профільних науково-дослідних установ і вищих навчальних закладів, наукових шкіл та центрів як основних продуцентів і репрезентантів галузевого наукового знання, рецензована монографія є особливо своєчасним цілісним, ґрунтовним науковим дослідженням. Книга написана виразною науковою мовою. Чудове поліграфічне виконання приваблює читача. Рецензована праця дає підстави для роздумів та дискусій, що тільки підкреслює беззаперечну цінність цього творчого дослідження.

Наталія ЩЕБЕТЮК

*доктор історичних наук, старший науковий співробітник,
завідувач сектору наукознавства Інституту історії аграрної науки,
освіти та техніки Національної наукової сільськогосподарської
бібліотеки Національної академії аграрних наук України*

ІНФОРМАЦІЯ

ПРО ПРОВЕДЕНУ VII МІЖНАРОДНУ НАУКОВО-ПРАКТИЧНУ КОНФЕРЕНЦІЮ «ІСТОРИЧНІ МІДРАШІ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я. УКРАЇНО-ЄВРЕЙСЬКІ ВІДНОСИНИ: ІСТОРИЧНІ НАРАТИВИ ТА ПРОБЛЕМИ ПАМ'ЯТІ»

У рамках науково-дослідної роботи кафедри історії Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського (державний реєстраційний номер теми «Історія Півдня України в модерний та новітній час у контексті загальноісторичного розвитку» 0118U003979) 26 квітня на базі університету пройшла VII міжнародна щорічна науково-практична конференція «Історичні мідраші Північного Причорномор'я», присвячена проблемам історії та сучасності єврейського народу. Організаторами виступили: Управління культури, національностей та релігій Миколаївської облдержадміністрації, Миколаївське товариство єврейської культури, Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського, Миколаївський інститут права Національного університету «Одеська юридична академія».

Сьогодні в Україні надзвичайно популярними є дослідження, що лежать в площині студій національної пам'яті, новітніх тенденцій та змін в історичній політиці держави у загальноєвропейському та світовому контексті. Організатори конференції запропонували учасникам конференції описати та представити власне розуміння головних тенденцій та явищ, пов'язаних з використанням минулого в інтересах, чи проти таких для різних етнічних груп населення українських земель починаючи з доби середньовіччя, завершуючи теперішнім часом. Основною темою цього річного заходу стали українсько-єврейські відносини, в історичній ретроспективі та проблеми сьогодення. Також, було продовжено кілька традиційних тем з актуальних проблем історичної юдаїки, котрі були представлені презентацією нових доповідей в галузі

дослідження історії та сучасністю єврейських громад в Україні, у супроводі наукових коментарів.

В конференції прийняли участь понад 100 учасників, котрі представили п'ять країн світу, серед яких: Україна, Канада, Держава Ізраїль, Литва та ін. Відкривали конференцію та проголошували вітання учасникам: Василькова Наталя Іванівна (проректор із науково-педагогічної роботи МНУ імені В. О. Сухомлинського), Шитюк Микола Миколайович (директор Навчально-наукового інституту історії, політології та права МНУ імені В. О. Сухомлинського), Гольденберг Михайло Давидович (голова ГО «Миколаївська обласна єврейська громада»), Каймаразова Лоліта Султан-Мурадівна (голова правління ради національних товариств Миколаївської області), Чеботарьов Віктор Олександрович (відділ національностей Миколаївської обласної державної адміністрації), Левченко Лариса Леонідівна (директор Державного архіву Миколаївської області).

Засідання конференції відбувалось у пленарному та секційних режимах. Секційна робота включила в себе широкий тематичний спектр актуальних проблем історичної юдаїки: секція I «Єврейське населення України в роки Другої світової війни» (голова – доктор історичних наук, професор Шитюк М. М., секретар – кандидат історичних наук, доцент Ревенко В. В.), секція II «Історія розвитку єврейських громад південної України» (голова – доктор історичних наук, професор Ніколаєв І. Є., секретар – кандидат історичних наук, доцент Буглай Н. М.), секція III «Єврейська община в етнополітичному, культурному й економічному просторі України та

світу» (голова – доктор історичних наук, професор Зеркаль М. М., секретар – кандидат історичних наук Маринченко Г. М.), секція IV «Методологія, історіографія та джерелознавство» (голова – доктор історичних наук, професор Пархоменко В. А., секретар – кандидат історичних наук, доцент Ласінська М. Ю.). В рамках конференції були проведені круглі столи, за участю науковців, викладачів і студентів II–VII курсів Навчально-наукового інституту історії, політології та права: «Україно-єврейські відносини: культурний аспект» та «Синагоги в Україні: проблеми збереження і стан дослідженості». Всі заслухані доповіді супроводжувалися жвавими дискусіями. Тематика й рівень розробки проблем впевнено засвідчили, що дослідження з історії єврейського населення України набувають все більшої актуальності та поширення.

Під час проведення конференції, її учасники могли ознайомитись з представленою співробітниками Наукової бібліотеки МНУ імені В. О. Сухомлинського виставкою наукової літератури «Єврейське населення України та світу на сторінках наукових видань» з фондів бібліотеки.

За результатами роботи конференції було опубліковано збірку матеріалів у двох томах з однойменною назвою «Історичні мідраші Північного Причорномор'я» під редакцією, доктора історичних наук, професора, академіка УАІН, заслуженого діяча науки і техніки України, директора Навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського, члена оргкомітету конференції Шитюка Миколи Миколайовича. До збірки увійшли 50 статей за напрямками: євреї України в роки Другої світової війни; видатні євреї Миколаївщини: біографічні нариси; гуманітарний аспект (педагогіка, соціологія, філософія, політологія, культурологія, право); участь єврейського населення України в революційних подіях 1917–1921 рр.; євреї на фронтах Першої світової війни; історія розвитку єврейських громад Півдня України; єврейська община в сучасному етнополітичному просторі України та світу: взаємини, проблеми та перспективи розвитку; історія міграційних рухів єврейського населення

України; джерела та історіографія з проблем історії єврейського населення регіону Північного Причорномор'я; єврейське населення Радянської України.

Резолюцією конференції запропоновано: включити до переліку напрямків роботи VIII Міжнародної науково-практичної конференції «Історичні мідраші Північного Причорномор'я», проблеми археологічного та етнографічного вивчення пам'яток історії єврейського населення регіону Північного Причорномор'я; всіляко сприяти залученню до наукового обігу архівних матеріалів (особових фондів, листування тощо), стосовних єврейського населення південної України; здійснювати підготовку та видання біографічних, бібліографічних довідкових та інших типів видань; розширити коло наукових напрямків, за якими буде здійснюватись робота VIII Міжнародної науково-практичної конференції; сприяти збереженню пам'яті про тисячі загиблих в роки Шоа євреїв, що стали жертвами нацистського режиму, в тому числі встановленням пам'ятників та пам'ятних знаків на місцях масових поховань та території колишніх концентраційних таборів. При реалізації даної мети, враховувати вимоги Законодавства України про встановлення пам'ятних знаків; провести (орієнтовно, навесні 2019 р.) VIII Міжнародну науково-практичну конференцію «Історичні мідраші Північного Причорномор'я».

Проводячи щорічні наукові заходи, організатори прагнуть заповнити наявну лауну в галузі знань з історичної юдаїки в Україні. Проведені конференції сприяють формуванню у науковому середовищі України та світу загальнонаціонального інтересу до широкого спектру проблем єврейських студій. Учасники та організатори конференції вирішують ряд важливих наукових завдань: активізація досліджень з історичної юдаїки в Україні; формування в академічному середовищі: неупередженого, вільного від ідеологічних і кон'юнктурних нашарувань погляду на минуле та сучасність єврейського населення України та світу, негативного ставлення до ксенофобії; утвердження гуманістичних цінностей; деконструкція конфліктних наративів про єврейське населення в Україні та світі; формування

неупередженої оцінки життя та діяльності єврейського етносу в межах України та зарубіжних країн; апробація наукових здобутків та виокремлення актуальних проблем і напрямків дослідження історичної юдаїки; координація наукової праці вітчизняних дослідників

з даної проблематики; поглиблення інтересу наукової спільноти і громадськості до окресленої і суміжної проблематики, а також сприяння подальшій її розробці; обговорення національної політики стосовно сприяння розвитку історичної юдаїки в Україні.

М. Ю. ЛАСІНСЬКА

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії

Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АЛТУХОВ Олексій Анатолійович, асистент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Старобільськ.

БАКОВЕЦЬКА Ольга Олександрівна, доктор історичних наук, професор кафедри історії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

БЛОВУС Леся Іванівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.

БОСАК Едгар-Теодор Ігорович, аспірант Ужгородського національного університету.

ВАРШАВСЬКА Майя Юхимівна, учитель історії Миколаївського юридичного ліцею Миколаївської міської ради Миколаївської області.

ГАМЗА Володимир Ілліч, докторант кафедри історії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ДОКАШЕНКО Віктор Миколайович, доктор історичних наук, професор Горлівського педагогічного інституту ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет», м. Бахмут.

ЄРМІЛОВ Валерій Семенович, доктор історичних наук, кандидат медичних наук, професор кафедри теорії й методики природничо-математичної освіти та інформаційних технологій Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

ЗЕРКАЛЬ Микола Миколайович, доктор історичних наук, професор кафедри історії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

КАШТАНОВ Кирило Альбертович, аспірант Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

КИРИЧЕНКО Максим Іванович, аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

КОЖУЛЕНКО Інна Вікторівна, магістрант Болгарської національної художньої академії, м. Софія, Болгарія.

КОЗАК Ігор Сергійович, аспірант кафедри історії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ЛАСІНСЬКА Маріанна Юріївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

МАРТИНЮК Ярослава Миколаївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук та права Луцького національного технічного університету.

МОРОЗ Ніна Олександрівна, аспірантка кафедри історії та політичної теорії Національного технічного університету «Дніпровська політехніка», м. Дніпро.

МУДРИЙ Максим Ігорович, учитель історії в гімназії Новокаховської міської ради Херсонської області.

ПАРХОМЕНКО Владислав Анатолійович, доктор історичних наук, професор кафедри історії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

СОЛОВЙОВ Віталій Вікторович, здобувач кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

ТОРОПЦЕВА Альона Ігорівна, кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України.

ФІЛАС Віктор Миколайович, кандидат історичних наук, доцент кафедри дизайну Хортицької національної академії, м. Запоріжжя.

ЩЕБЕТЮК Наталія Борисівна, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач сектору наукознавства Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України.

Наукове видання

НАУКОВИЙ ВІСНИК
МИКОЛАЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

№ 1 (45), червень 2018

Відповідальність за цитування та зміст статей несуть автори.

Формат 60×84 1/8. Ум. друк. арк. 17,4
Тираж 100 пр.

Свідоцтво про реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 20999-1010799 Р від 25.09.2014 р.

Адреса редакції та видавця:
Видавництво МНУ імені В. О. Сухомлинського
54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24
тел. (0512) 37-88-38, т/ф 37-88-15
e-mail: publish.mnu@i.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 3375 від 27.01.2009 р.